

MA`RUZA MASHG`ULOTLARI UCHUN O`QUV MATERIALLARI.

1-MA`RUZA: PEDAGOGIK MAHORAT HAQIDA TUSHUNCHA, UNING O`QITUVCHI FAOLIYATIDAGI O`RNI VA AHAMIYATI.

REJA:

- 1.O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da pedagogik faoliyatni tashkil etishga qo'yiladigan talablarning ifodalanishi.
2. "Pedagogik mahorat" tushunchasining mohiyati.
3. O'qituvchi mahoratini shakllantirishga doir psixologik, pedagogik nazariyalar mazmuni va ahamiyati.
- 4.Pedagogik tafakkur.
- 5.Pedagogik mahoratning asosiy tarkibiy qismlari.
- 6.Pedagogik mahoratni shakllantirishning asosiy tamoyillari.

TAYANCH TUSHUNCHALAR: Pedagogik mahorat, pedagogik tafakkur, pedagogik faoliyat, Pedagogik san'at, asosiy tarkibiy qismlari, yaxlit holda yondashuv; faol muloqot; pedagogik harakatning xilma-xilligi.

Pedagogik mahorat haqida tushuncha, uning o'qituvchi faoliyatidagi o'rni va ahamiyati.

Pedagogik mahorat - bu o'qituvchi-tarbiyachining shunday shaxsiy (bolajonligi, hayrixohligi, insonparvarligi, mehribonligi va h.k.) va kasbiy, (bilimdonligi, fidoiyligi, ijodkorligi, eruditsiyasi va h.k.) fazilatlarini belgilaydigan xususiyatki, u o'z fanini chuqur va atroflicha bilishida, pedagogik-psixologik va metodik tayyorgarligida, o'quvchi-yoshlarni o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirishning optimal yo'llarini izlab-topib amaliy faoliyatida qo'llashida namoyon bo'ladi. SHunday qilib, pedagogik mahorat egasi bo'lish uchun o'qituvchi o'z o'quv predmetini davr talablari asosida bilishi, pedagogika, psixologiya, metodika fanlarini o'zlashtirishi hamda insoniylik va fidoiyligni o'zida tarkib toptirishga intilishi lozim.

Darhaqiqat, pedagogik faoliyat - bu o'qituvchining o'quvchilarga ta'lim va tarbiya berish, vazifalarini hal qilishga qaratilgan hamda pedagogik ta'sir ko'rsatish vositalari bilan amalga oshiriladigan professional aktivligidir. O'qituvchi mazkur faoliyat jarayonida o'qitadi, yo'l-yuriqlar ko'rsatadi, tarbiyalaydi, o'quv-tarbiya ishlarini tashkil qiladi, Prezident, hO'qumat farmoyishlarini targ'ibot qiladi, o'z malakasini oshirish uchun mustaqil bilim olishni rejalashtiradi, oqibat natijada o'zi ham kamol topadi, o'quvchilarni ham kamol toptiradi.

Pedagogik faoliyat yosh avlodni hayotga, mehnatga tayyorlash uchun xalq oldida, davlat oldida javob beradigan bolalarga ta'lim tarbiya berish maxsus tayyorlangan insonlarning mehnat faoliyatidir. Maktab o'qituvchilarning faoliyati inson shaxsini shakllantirishga qaratilgan.

Har bir bola o'z xulq atvoriga, xarakteriga ega. Tarbiyada ana shu xususiyatlarni hisobga olish kerak. Bunda odamlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarning murakkabligini o'zida aks ettiruvchi maxsus usullardan foydalaniladi. Pedagogik faoliyatga tayyorgarlik ko'rayotgan yoshlar ana shunday xususiyatlarni bilishi lozim. O'qituvchilik ixtisosining bu xususiyatlari professiogrammasida ifodalanadi, professiogramma quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. O'qituvchi shaxsining xususiyatlari.
2. O'qituvchining ruhiy pedagogik tayyorgarligiga qo'yiladigan talablar.
3. Maxsus tayyorgarlikni hajmi va mazmuni.
4. Ixtisosga oid umumiy tayyorgarlikning mazmuni.

O'qituvchi shaxsining xususiyatlari:

G'oyaviy sohada: Ilmiy dunyoqarash va e'tiqod, ijtimoiy ehtiyoj va axloqiy zaruriyatlarni chuqur tushunish, ijtimoiy va fuqarolik burchini anglash, ijtimoiy-siyosiy faollik.

Pedagogik kasbi sohasida: bolalarni sevish va ular bilan ishlashga qiziqish, pedagogik ishni sevish, ruhiy pedagogik ziyraklik va ko'zatuvchanlik, pedagogik nazokat, pedagogik tasavvur, tashkilotchilik qobiliyati, xaqqoniylik, dilkashlik, talabchanlik qatilylik va maqsadga intilish, vazminlik, o'zini tuta bilish kasbiy layoqatlilik.

Bilim sohasiga: keng ilmiy saviya, ma'naviy ehtiyoj va qiziqish, intellektual qiziqish, yangilikni his qila bilish.

Pedagogik faoliyatlar kishini o'ziga duch kelgan hodisalarni tahlil qilish va umulashtirish tajribasi bilan boyitadi.

Pedagogik malaka - egallagan bilim va kunikmalarni faoliyatning ma'lum turini egallab olish, yaxshi bajara olish qobiliyatidir.

O'qituvchi faoliyatiga oid bunday malakalarga quyidagilar kiradi:

a) amaliy konstruktiv malakalar:

1. Amaliy tarbiyaviy ishlarni rejalashtirish faoliyatining eng muhim qoidalarini tanlay bilish.
2. Har bir o'quvchiga nisbatan uni jamoa sharoitida tarbiyalashning individual rejasini amalga oshira bilish.
3. O'quvchilarning yosh va shaxsiy xususiyatlarini hicobra olgan holda, ularga nisbatan individual munosabatni amalga oshira bilish.

b) Tashkilotchilik malakalar:

1. o'quvchilar orasidagi aktiv bolalarni aniqlay bilish, tanlay bilish va ularni idora qilish.
2. o'quvchilarning turli xildagi jamoa individual holatini uyushtira bilish, ularni ijtimoiy aktivliklarini bilish.
3. o'quvchilarga berilgan jamoa ijtimoiy topshiriqlarini berilishi yuzasidan nazorat o'rnatish va ularga zarur vaqtda amaliy yordam berish.
4. o'zi rahbarlik qilgan sinfda amaliy ishlarni boshqarish.

5. ota-onalar va keng jamoatchilik o'rtasida ishlar tashkil eta bilishi, maktab rejimi shunday to'zilishi kerakki: bola maktabda yaxshi o'qisin, samarali xizmat qilsin, yaxshi dam olsin, hamma vaqt foydali va qiziqarli mashg'ulot bilan band bo'lsin, bunday faoliyatni uyushtirishga doir pedagogik talablar qo'yiladi.

O'qituvchi oldiga qo'yiladigan talablar:

1. Faoliyatdan kutilgan maqsadni o'quvchilar jamoasi ham alohida o'quvchi ham aniq his qilsin. (Masalan: metallom yig'ish bunga o'z xohishlari bilan kirishishlari lozim).

2. Faoliyatni tashkil etish o'quvchilar tashabbusi va ijobiy faollikka suyanish lozim. Ishni taqsimlash, rejalashtirish, hisobga olish, natija chiqarish kabilarni o'quvchilarning o'zlariga havola qilish kerak.

3. O'qituvchi faoliyatiga pedagogik rahnamolik qiladi.

4. Faoliyat jarayonida har bir bola sohibkorlik va ijrochilik malakalarini egallab borishi.

5. Ish natijasini muhokama qilish, ishtirokchilarni rag'batlantirish.

Pedagogik mahoratga pedagogik bilimlar, fahm-farosat bilan bir qatorda pedagogik texnika sohasidagi malakalar ham kiradi, ular tarbiyaga ozroq kuch sarflab ko'prok natijalarga erishish imkonini beradi.

Pedagogik mahorat o'ziga bolalar haqidagi ta'lim tarbiya jarayonini tashkil etish va uning mazmuni, metodlari haqidagi keng bilimlarni qamrab oladi. Bu bilimlar umumiy pedagogik madaniyatni tashkil etadi, o'qituvchi-tarbiyachi bu madaniyatni egallamas ekan hech vaqt o'z kasbining chinakam ustasi bo'la olmaydi.

Zamonaviy o'qituvchiga birgina umumiy madaniyatning o'zi kifoya qilmaydi. Bolalarni ko'zatishtirish, ularni o'sishidagi muhim narsalarni jamiyatda vujudga kelgan asosiy g'oyalar bilan taqqoslash, ularni rivojlanish yo'llari va usullarini aniqlash turli vositalar, tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish usullarining o'zaro bir-biriga o'tishi dialektikasini chuqur tahlil qilish, pedagogik izlanishlar va yutuqlarni ilmiy jihatdan bir sistemaga solish malakalari zarur bo'ladi.

Pedagogik mahoratning asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardan iboratdir:

a) o'qituvchi faoliyatining insonparvarlik yo'nalishi;

b) ixtisosga doir bilimlar mutaxassislik fanini, uni o'qitish metodikasini pedagogika va psixologiyani chuqur bilish;

v) pedagogik qobiliyat (bilish, tushuntira olish, ko'zatuvtuvchanlik, obru orttira olish, to'g'ri muomala qila olish, kelajakni ko'ra bilish, diqqatni taqsimlay olish qobiliyatlari va pedagogik nazokat odob-axloq);

g) pedagogik texnika (nutq malakasi, mimik pontamimik ifodaliligi, o'z hissiy holatini boshqarishi.)

"Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo saodat, yo falokat masalasidir",- degan edi milliy tarbiyamiz daxolaridan biri A.Avloniy. Hayot, najot, saodatga eltuvchi ish, tarbiyani amalga oshiruvchi zot - o'qituvchidir.

Avvalambor, o'qituvchining o'zi bir shaxsiyat bo'lishi kerak, negaki shaxsiyatni faqat shaxsiyatiga tarbiyalab berishi kerak. Insonparvarlikni faqat qalb mehrigina berishi mumkin. U albatta keng ma'lumotli ijodiy kishi bo'lishi kerak, negaki bilim ishtiyoqini faqat shu ishtiyoqda yongan kishiga yoqishi mumkin.

Bizning jamiyatda o'qituvchi bolalarni kelajak haqidagi orzu -umidlar bilan ruhlantirishga kelajak ideallarini hozirdan mustahkamlashni ularga o'rgatish, kelajak bolalar qoshiga kelgan kishidir.

Pedagogik mahorat-bu pedagogik (o'quv tarbiyaviy) jarayonining barcha shakllarini eng qulay va samarali holatda tashqil etish, ularni shaxs kamoloti maqsadlari tomon yo'llantirish, tarbiyalanuvchilarda dunyoqarash, qobiliyatni shakllantirish va ularda jamiyat uchun zarur bo'lgan faoliyatga moyillik uyg'otishdir.

Inson faoliyatining boshqa turlari kabi pedagogik faoliyat ham o'z xususiyatlari bilan bir-biridan ajralib turuvchi: maqsad, ob'ekt va sub'ekt va vositalardan tashqil topadi.

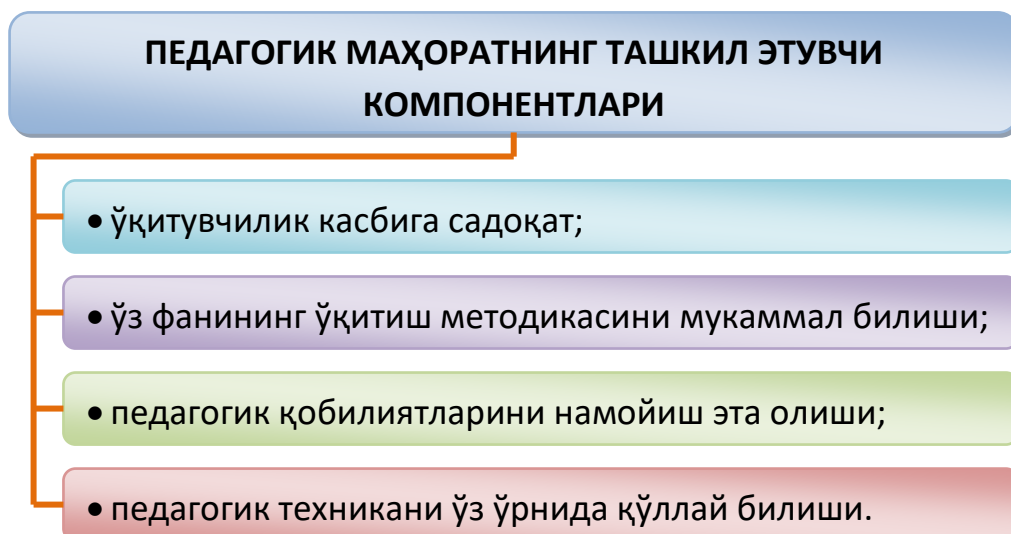
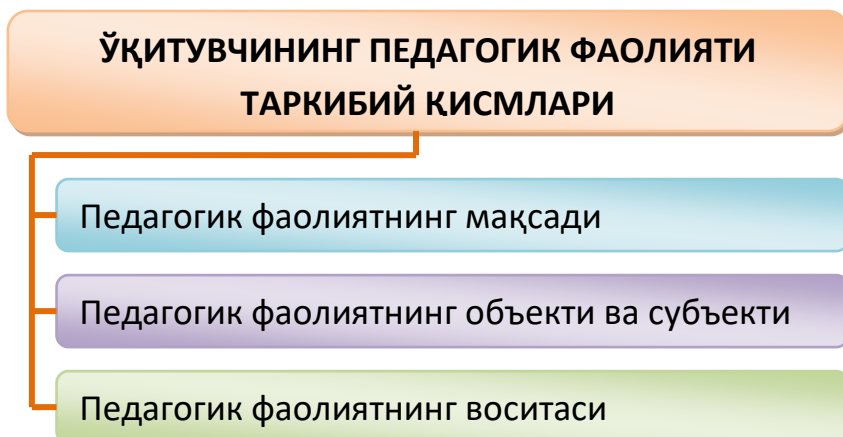
Ayrim pedagoglar kasbiy mahorat sirlarini egallash uchun avvalo ta'lim va tarbiya metodlarini takomillashtirishga intiladilar. Bu tabiiy hol, chunki aynan metodlar yordamida pedagog o'z o'quvchilarini turli o'quv faoliyatiga jalb qiladi. Bu bilan o'quvchilarda muayyan bilim, ko'nikma, malakalar va xulqni shakllantiradi.

Lekin, aynan bir xil metod bilan ishlagan turli o'qituvchilarning erishgan natijalari ham turlicha bo'lishi aniqlangan. Buning uziga, sinovdan o'tkazilgan metodlardan foydalangan bo'lsalarda, ayrim o'qituvchilar, hatto eng quyi darajadagi o'zlashtirish natijalariga ham erisha olmaganlar. Bunday o'qituvchilar: "*Hamma narsani metodik tavsiya asosida bajardim, nima uchun bolalar mavqiy solish, qaysarlikni va dars tayyorlamaslikni yana davom ettirmoqdalar?*"- deb hayron bo'ladilar. Gap shundaki, o'quvchilarni bilim olishga qiziqtirishda o'qituvchi tomonidan tanlangan metodlar, usullar va topshiriqlardan boshqa sabablar ham ta'sir ko'rsatadi.

Professional bilimlar pedagogik mahoratning tub asosini tashqil qiladi. Pedagog bilimi, bir tomondan u dars berayotgan fan to'g'risidagi bilimiga, ikkinchi tomondan esa, uni o'zlashtirayotgan o'quvchilarga qaratilgan bo'ladi. O'zi dars berayotgan fanni, o'ni o'qitish metodikasi, pedagogika va psixologiya fanlaridan puxta bilimga ega bo'lishi, pedagog professional bilimlari mazmunini tashqil etadi. Professional-pedagogik bilimlarni o'ziga xosligi, ularni kompleks harakterga ega bo'lishi va har bir o'quvchida shaxsiy «ohang» kasb etishidir.

Professional bilimlar negizida pedagog hatti-harakati va xulqining asosini tashqil etuvchi pedagogik printsiplar va qoidalar vujudga keladi. Bu printsiplar va qoidalarni har bir pedagog o'z tajribasiga tayangan holda yaratadi, Lekin ularning qonuniyatlarini ilmiy bilim yordamida aniqlaydi. Bu bilimlar doimo takomillashib borishi zarur. Buyuk pedagog A.Deservev ta'kidlaganidek, «Ilmiy izlanishga intilmagan o'qituvchi tavakkaliga ishlash, oddiylik va soxatlik kabi pedagogiqadan ozdiruvchi shaytonlar qa'riga mahkum bo'ladi».

Pedagogik qobiliyatlar, pedagogik faoliyatni muvaffaqiyatli o'tishiga ta'sir ko'rsatuvchi psixik jarayonlarni qanday kechayotganligini bildiradi. Bir qator olimlarning ilmiy tadqiqot natijalariga asoslangan holda, oltita etakchi pedagogik qobiliyatlarni ajratib ko'rsatish mumkin: kommunikativlik (muloqotga moyillik), odamlarga nisbatan ko'ngilchan bo'lish, mehribonlik; aql bilan sezish-kasbiy ziyraklik, boshqalarga hamdard bo'lish, ichki (hissiy) sezgirlik; shaxsning harakatchanligi, irodaviy ta'sir ko'rsatish va mantiqiy ishonirish qobiliyatlari; hissiy barqarorlik-o'zini boshqara olishi; kelajakni eng maqbul holda bashorat qilish; kasbiy mustaqillik-ijod qilishi qobiliyati.

PEDAGOGIK MAHORAT FANINING ASOSIY TARKIBIY QISMLARI
1. Nutq malakasi va texnikasini mukammal o'zlashtirish.
2. Tushunarli, ta'sirchan fikr va his-tuyg'ularni so'zda aniq ifodalash.
3. Mimik va pantomimik harakatlardan o'z o'rnida foydalanish.
4. Ma'noli va ochiq chehrali nigoh bilan qarash.

5. Hissiy psixik va tasodifiy holatlarda o‘z his-tuyg‘ularini jilovlay olish.
6. Turli vaziyatlarda tarbiyachiga xos bo‘lgan ijodiy kayfiyatni bosh qarish.
7. Kulgi va tabassumda samimiylikni e‘tirof etish.
8. O‘quvchilar bilan doimo yaxshi kayfiyat va rag‘batlantiruvchi munosabatda bo‘lish.
9. Savodli va sof adabiy tilda so‘zlash.
10. Aniq imo-ishoralarni o‘z o‘rnida ishlata olish.
11. Ijodiy pedagogik qobiliyatini qo‘llay bilish.
12. YUksak zamonaviy axborot texnologiyalari va portal tizimidan erkin foydalana olish.
13. Muosharat odobiga doimo rioya qilish.

NAZORAT SAVOLLARI:

- Pedagogik faoliyat xususiyatlari, ijtimoiy ahamiyati.
- Pedagogik faoliyatning asosiy yo‘nalishlari.
O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”da pedagogik faoliyatni tashkil etishga qo‘yiladigan talablarning ifodalanishi.
- “Pedagogik mahorat” tushunchasining mohiyati.
- O‘qituvchi mahoratini shakllantirishga doir psixologik, pedagogik nazariyalar mazmuni va ahamiyati.
- Pedagogik tafakkur.
- Pedagogik mahoratni shakllantirishning asosiy tamoyillari (yaxlit holda yondashuv; faol muloqot; pedagogik harakatning xilma-xilligi; pedagogik ta’sirining ko‘p qirraliligi; nazariy bilim va amaliy malakalarning o‘zaro bog‘liqligi).
- Pedagogik mahorat tizimi: ijtimoiy, estetik, axloqiy va texnologik faoliyat mohiyati.
O‘qituvchining har qanday holatda ham o‘zini tuta olish mahorati.
- “Pedagogik san’at” tushunchasining mohiyati va uning muhim tarkibiy qismlari.
- “Pedagogik mahoratning namoyon bo‘lishi” tushunchasining mohiyati.
- Bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash va ularning pedagogik mahoratga ega bo‘lishlariga qo‘yiladigan talablar

2-MA`RUZA: PEDAGOGIK FIKR TARIXI VA MAKTAB AMALIYOTIDA O`QITUVCHI MAHORATI MASALALARI

REJA:

1. Eng qadimgi davrlardan eramizning XII asrlarigacha o`qituvchilik faoliyati to`g`risida ijtimoiy qarashlar.
2. YUnon faylasuflari asarlarida o`qituvchilarning kasbiy mahorati haqidagi g`oyalar
3. Evropa olimlari o`qituvchilarning kasbiy mahoratini takomillashtirish to`g`risida

TAYANCH TUSHUNCHALAR: Mudarrislar; murabbiylar; ulamolar; miloddan avvalgi VII – VI asrlar; ibtidoiy jamoa; zardushtiylik dini; “Avesto”; kohin muallimlari; Axura Mazda; uyg`onish davri; suxandon; “Guliston” asari; mutaasib johil mudarrislar; “Qobusnoma”; “qattiq” va “yumshoq” usullar; iqtidor; ma`naviy didaktik qarashlar; “Axloqi Muhsiniy” asari; ustozlik shartlari; javonmardlik tariqati; antik davr; akademiya; Sparta; Afina; notiqlik san`ati; pedagogik–psixologik takt; jargon; varvarizm; vulgarizm; konselyarizm; burch va mas`uliyat.

1. Eng qadimgi davrlardan eramizning XII asrlarigacha o`qituvchilik faoliyati to`g`risida ijtimoiy qarashlar.

Ta`lim va tarbiya tarixini o`rganar ekanmiz, uning rivojlanishi, yillar davomida shakllanib borishi ustoz va shogird faoliyatiga bog`liqligining guvohi bo`lamiz. Eng qadimgi davrlardayoq mudarrislar (o`qituvchilar) ta`lim va tarbiyaning samarali ta`sir usullarini qidirib topib, hayotga tatbiq eta boshlaganlar. Buning natijasida eramizdan oldingi davrlardayoq ta`lim-tarbiyaning samaradorligiga erishilishi uchun o`qituvchiga bo`lgan talablar kuchayib bordi. O`qituvchi mahoratini takomillashtirish yuzasidan turli g`oyalar, nazariya va tavsiyalar paydo bo`la boshladi.

Miloddan avvalgi VII – VI asrlarda O`rta Osiyoda ishlab chiqarish kuchlarining ortib borishi bilan ijtimoiy hayotda ham ijobiy o`zgarishlar ro`y berdi. VII asrlarga kelib O`rta Osiyoda ilm-fan va madaniyat sohasidagi rivojlanish bevosita ta`lim va tarbiya beruvchi mudarrislarining qizg`in faoliyati hamda ularga qo`yiladigan talablarning nihoyatda rang-barangligi va xilma-xilligi bilan diqqatga sazovordir. Ilk ibtidoiy jamoa va quldorlik davrlaridan boshlab, bolalarning ta`lim va tarbiyasiga javobgar ulamolar hamda mudarrislar nasihat, tushuntirish, rag`batlantirish, maqtash, namuna ko`rsatish, tanbeh berish, ta`qiqlash, majbur qilish, po`pisa qilish, qo`rqitish kabi usullardan foydalanganlar. Biroq mudarrislarining o`zi bolaga ta`lim-tarbiya berish uchun mukammal amaliy va nazariy bilimga ega bo`lishi kerak edi. SHu sababli mudarrislar savodli madrasa toliblari orasidan tanlangan va ma`lum muddat tayyorgarlikdan o`tishgan.

Markaziy Osiyoning Xorazm zaminida shakllangan eng qadimiy va “o`tmishdagi dinlarning eng kuchlilaridan bo`lgan” (YU.A.Rappoport) zardushtiylik dinining muqaddas kitobi “Avesto”da bolalar ta`lim-tarbiyasiga oid qiziqarli ma`lumotlar berilgan. “Avesto”da ta`kidlanadiki, bilim va tarbiya hayotning eng muhim tirligi bo`lib hisoblanadi. Har bir yoshni shunday tarbiyalash zarurki, u avvalo yozishni o`rganish asosida bilim olishi kerak, so`ngra esa odob-axloqi bilan eng yuksak pog`onaga ko`tarilsin. Kohin muallimlari oqsoqollar Kengashi tomonidan tanlanib, qat`iy belgilangan qoidalar asosida yoshlarga ta`lim va tarbiya berishgan. “Avesto”da bolalarni o`qitish va tarbiyalash qoidalari quyidagi tartibda tavsiya etilgan:

- a) diniy va axloqiy tarbiya;
- b) jismoniy tarbiya;
- v) o'qish va yozishga o'rgatish.

Maxsus tayyorgarlikdan o'tgan muallimlar bolalarni etti yoshidan boshlab, diniy tarbiyaga asoslangan maktablarga jalb qilishgan. Maktablarda "muqaddas yashil ko'ylak" kiydirish marosimi o'tkazilgach, kohin muallimlar bolalarni "Avesto"da keltirilgan madadkor kuchlarni ulug'lovchi ezgulik va yaxshilik ma'budasiga sig'intirishgan. Duolar quyidagi so'zlar bilan boshlangan: "Men zardushtiylik diniga sodiq qolishga va'da beraman, men yaxshi fikrlar, yaxshi so'zlar, yaxshi amallarga ishonaman...". Marosimdan so'ng muallimlar bolalarga sovg'alar ulashishgan. Muallimlar mashg'ulotlar jarayonida bolalarga nisbatan jismoniy jazodan ko'ra ko'proq o'z diniga ishonch va e'tiqodni, dunyodagi barcha yaxshilik va ezguliklarning bunyodkori, ilohiy Axuramazdaga sig'inishni, odamlar boshiga yovuzlik va yomonliklarni yog'diruvchi Axrimandan esa nafratlanish hissini tarbiyalar edilar. Bolalarning sog'lom va baquvvat bo'lib o'sishi bilan birga o'z dinining barcha rasm-rusumlarini to'liq bajarishiga, o'rganilayotgan fanlarni puxta bilishiga, axloqiy pokligiga, mehnatsevarlik, rostgo'ylik, saxovatlilik kabi fazilatlarini egallashiga kohin muallimlari javobgar edilar. "Avesto"da er, suv va havo muqaddas deb e'lon qilinib, muhitni iflos qilgan va uni asrash qoidalarini buzgan kishi 400 qamchi urish bilan jazolanardi. Tabiatni asrash, uni obod qilish yoshlik davrlaridanoq ular ongiga singdirilgan. Zardushtiylik dini ta'limotida ilgari surilgan umuminsoniy qadriyatlar majmuasi ezgulik va yaxshilik, jaholat va yomonlik, ta'lim va tarbiya haqidagi g'oyalari bilan ulkan pedagogik ta'sir kuchiga ega bo'lgan. Bunda tarbiyachi muallimlarning o'z kasbiga sadoqatini alohida ta'kidlab o'tish lozim. Zardushtiylik dinida iymon uchta tayanchga asoslanadi: fikrning sofliigi, so'zning sobitligi, amallarning insoniyligi. Muallimlar ta'lim va tarbiyada yoshlar ongiga "bergan so'zning uddasidan chiqish, unga sodiq qolish, savdo-sotiq va shartnomalarga qat'iy amal qilish, qarzni o'z vaqtida to'lash, aldamchilik va xiyonatdan xoli bo'lish, halol mehnat, yaratuvchilik, yovuzlikni qalbdan chiqarib tashlash, iymon-e'tiqodli bo'lish, miskinlarga yordam berish, yaxshi niyat, yaxshi so'z va yaxshi amallarga qo'l urish" kabi insoniy tuyg'ularni singdirish uchun qizg'in mehnat qilganlar. Xullas, "Avesto" dunyodagi eng qadimgi din – zardushtiylik ta'limotining axloqiy falsafasi sifatida e'tirof etiladi.

Buyuk allomalarimiz o'z asarlarida mudarrislar kasbining nozikligini, mas'uliyatli ekanligini va murakkabligini, shu bilan birga sharafligini, yoritib, muallimning mahorati, ularga qo'yilgan talablar, fazilatlariga oid qarashlar, shogirdlar bilan munosabatga kirishish mahorati, muomalasi to'g'risida o'z mulohazalarini bildirganlar. Uyg'onish davrining etuk namoyondalari Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Unsurul Maoliy Kaykovus, Abul-Qosim Umar Az-Zamaxshariy, SHayx Sa'diy SHeroziy, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Jaloliddin Davoniy, Husayn Voiz al-Koshifiy kabilarning ijodiy merosi pedagogik tafakkurni shakllantirishda bo'lajak murabbiylarga muhim manba bo'lib hisoblanadi. **Abu Nasr Forobiy** (873-930) O'rta Osiyo xalqlari madaniyatini rivojlantirishga ulkan hissa qo'shgan olimdir. Forobiy arifmetika, geometriya, astronomiya va musiqani muhim tarbiyaviy fanlar deb atadi. Ushbu fanlarni o'rgatuvchi o'qituvchini har tomonlama mukammal bilim va tajribaga ega bo'lishi lozimligini ta'kidlaydi. Forobiy ta'limotiga ko'ra, ta'lim-tarbiya jarayoni tajribali va bilimli o'qituvchilar tomonidan tashkil etilishi, boshqarilib turilishi va ma'lum maqsadlarga yo'naltirilgan bo'lishi lozim, chunki "har bir bola o'zicha narsa va hodisalarni bila

olmaydi hamda baxtga erisholmaydi. Unga buning uchun o'qituvchi lozim" ¹. Ta'lim va tarbiya berishda "...ustoz shogirdlariga qattiq zulm ham, haddan tashqari ko'ngilchanlik ham qilmasligi lozim. CHunki ortiqcha zulm, shogird dilida ustozga nisbatan nafrat uyg'otadi, bordiyu ustoz juda ham yumshoq ko'ngilli bo'lsa, shogird uni mensimay qo'yadi va u beradigan bilimdan sovib qoladi. SHuning uchun o'qituvchi bolalarning fe'l-atvoriga qarab ta'lim-tarbiyaning "qattiq" yoki "yumshoq" usullaridan foydalanishi mumkin" deydi. Bunda ustoz mudarrisga quyidagi talablarni qo'yadi:

- Birinchi yo'l: tarbiyalanuvchilar o'qish va o'rganishga ishtiyoqmand bo'lsalar ta'lim-tarbiya jarayonida mudarris tomonidan yumshoq usullar qo'llaniladi. Bunda u qanoatbaxsh so'zlardan foydalanadi, chorlovchi ilhomlantiruvchi gaplar aytib o'quvchiga ko'nikma va malakalarni vujudga keltiradi, natijada o'quvchining iqtidori uyg'onib, g'ayrat-shijoati bilan bilim olishga, kasb egallashga intiladi;

- Ikkinchi yo'l: tarbiyalanuvchilar o'zboshimcha, itoatsiz bo'lsalar, mudarris tomonidan qattiq, ya'ni majburlovchi usullar qo'llaniladi. Bu asosan gapga ko'nmovchi ba'zi qaysar shaharliklar va boshqa sahroyi xalqlarga nisbatan ishlatiladi. Ushbu usul natijasida o'quvchi nazariy bilimlarni o'rganishga astoydil kirishadi, fazilati yaxshi bo'lib, kasb-hunarlarini va juz'iy san'atlarni egallashga intiladi. Maqsad ularni fazilat egasi qilish va kasb hunar ahillariga aylantirishdir (o'sha kitob, 198 bet).

Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy (973 - 1048) SHarq Uyg'onish davrining qomusiy olimlaridan biri, tarbiyashunos olim, umumjahon tabiiy-ilmiy va ijtimoiy fanlar rivojiga ulkan ta'sir ko'rsatgan buyuk aql zakovat sohibidir. Alloma asarlarida ta'lim-tarbiya birligi va axloq masalalariga etuk tarbiyashunos olim sifatida yondashgan, chunonchi, "Minerologiya", "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar", "Hindiston" kabi asarlarida pedagogika va psixologiyaga oid noyob fikr mulohazalarini va ma'rifiy-didaktik qarashlarini bayon etdi. Bolalarni maktabda o'qitish va tarbiyalash jarayonida dunyoviy fanlarni bir-biri bilan bog'lab turli mavzularda mulohazalar yuritishni ta'kidlab: "Bizning maqsadimiz o'quvchilarni toliqtirib qo'ymaslikdir, bir mavzuni qayta-qayta takrorlab o'qib berish o'quvchini zeriktiradi, xotirasini susaytiradi. Agar o'quvchi bir mavzudan boshqa bir yangi mavzuga o'tib tursa, u xuddi turli-tuman bog'larda sayr qilgandek bo'ladi, bir bog'dan o'tar-o'tmas, boshqa bir bog' boshlanadi. Bola ularning hammasini ko'rgisi va tomosha qilgisi keladi. Har bir yangi narsa bolaga rohat bag'ishlaydi, deb behuda aytilmagan" ²,– deydi.

Beruniy mamlakatning obodonligi ilm-fanning ravnaqi tufayli deb aytadi, yoshlarning baxt-saodati va kamoloti esa ularga bilim va ma'rifat beruvchi mudarrislariga bog'liq deb ta'kidlaydi. Ilm va ma'rifat sari intiluvchi tolib va mudarrislariga deydiki: "Ilm dargohiga kirar ekansan, qalbing kishini ozdiruvchi illatlardan, odamni ko'r qilib qo'yadigan nafs va turli buzg'unchi holatlardan, qotib qolgan turli eski urf-odatlardan, hirsdan, raqobatdan, ochko'zlikni quli bo'lishdan ozod bo'lmog'i darkor" ³

Abu Ali ibn Sino (980-1037) o'z asarlarida inson kamolotida uch narsa – irsiyat, muhit, tarbiya muhim rol o'ynashini ta'kidlab, bunda mudarrislar bolalarga ta'lim berishdek mas'uliyatli burchni bajarib, shu uch holatga javobgarlik hissi bilan yondashishini uqtiradi va mudarrislariga faoliyatda muvaffaqiyatga erishish garovi bo'lgan quyidagi tavsiyalarni beradi:

¹ **Форобий.** Фозил одамлар шаҳари. – Т.: "А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашри", 1993, 122-бет.

² **Беруний.** Танланган асарлар. 1 жилд, – Тошкент, "Фан", 1968, 106-бет.

³ **Беруний.** Танланган асарлар. 1 жилд, – Тошкент, "Фан", 1968, 40-бет.

- 1) Bolalar bilan muomalada bosiq va jiddiy bo‘lish.
- 2) Berilayotgan bilimning o‘quvchilar tomonidan o‘zlashtirilishiga e‘tiborni qaratish.
- 3) Ta‘limda turli shakl va metodlardan foydalanish.
- 4) O‘quvchining xotirasi, bilimlarni egallash qobiliyati, shaxsiy xususiyatlarini nazorat qilish.
- 5) Bolalarni fanga qiziqтира olish.
- 6) Berilayotgan bilimlarning eng muhimini ajratib bera olish.
- 7) Bilimlarni o‘quvchilarning yoshi, aqliy darajasiga mos ravishda tushunarli olib borish.
- 8) Har bir so‘zning bolalar hissiyotini uyg‘otish darajasida bo‘lishiga erishish.

Unsurul Maoliy Kayqovusning (milodiy 1021 – 1022 yillarda tug‘ilgan) «Qobusnoma» asarida ilk bor notiqlik san‘ati maktablarining SHarq mamlakatlarida rivojlanishi tarixi bayon etilgan hamda o‘sha davr notiqalari haqida ma‘lumotlar berilgan. Ushbu asar hozirgi global o‘zgarishlar davrida insonni ma‘naviy jihatdan kamolotga etkazishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur noyob asar ko‘plab SHarq va G‘arb tillariga tarjima qilinib shuhrat qozongan.

Kayqovus o‘z asarida har bir yoshni aqliy, axloqiy, jismoniy tarbiyasida turmush tajribasi muhim ahamiyat kasb etishini aytadi. Bolalarni faqat yaxshi mudarris tarbiyani hayot bilan bog‘lagan holda kamolotga etkazish mumkin deb, uning yo‘llarini va usullarini bayon etgan. Kitobda javonmardlar egallashi zarur bo‘lgan quyidagi yo‘nalishlarda ta‘lim-tarbiya berish nazariyasi ko‘zda tutilgan:

1. Kayqovus bilim haqida.
2. Hunar va turli kasb egalari haqida.
3. Turmush va xulq-odob qoidalari haqida.
4. Jismoniy etuklik haqida.

Kayqovus mudarrislarining axloqli ekanligini birinchi belgisi, uning suxandonligida deb biladi va “Hamma qobiliyatlardan eng yaxshisi nutq qobiliyatidir” deydi. Suhandonni shogirdlarga notiqlikda rost so‘zlash kerakligini ta‘kidlaydi.

U so‘zlarni to‘rt xilga bo‘ladi: birinchisi - bilinmaydi va aytilmaydi, ikkinchisi aytiladigan va biladigan, uchinchisi - ham bilinadi, ham aytishga, bilishga zaruriyati yo‘q, ammo aytsa ham bo‘ladi. To‘rtinchisi - biladigan va zaruriyat bo‘lmasa aytilmaydigani. Eng yaxshisi to‘rtinchisi, ya‘ni biladigan va aytilmaydigani, deydi. So‘zlaganda andishalik bo‘lish, sovuq so‘zlik bo‘lmaslik, kamtarlik, maqtanmaslik, birovning so‘zini diqqat bilan eshitish odoblarini ta‘kidlab o‘tadi.

Odamlarni ham to‘rt xilga bo‘ladi: birinchi xil kishilar ko‘p narsani biladi va yana bilgisi kelaveradi. Bular olim va fozillar bo‘lib, ularga bo‘ysunish kerak, deydi. Ikkinchisi, bilmagan narsani bilishga harakat qiladi, ular qobil kishilar bo‘lib, bunday kishilarni o‘qitish va o‘rgatish kerak. Uchinchisi, bilganini ham bilmaydi, go‘yo uyquda yashagandek, ularni uyg‘otish kerak. To‘rtinchisi, bilmaydi va bilmaganini ham tan olmaydi. Bular johil kishilar bo‘lib, ularni o‘qitish befoyda, ulardan qochish kerak, deydi.

Abul-Qosim Mahmud Ibn Umar Az-Zamaxshariy (1075-1144) jahon ilm-fani va madaniyatiga salmoqli hissa qo‘shgan mashhur olim va adibdir. U o‘z asarlarida halollik va

pokizalikni, ilmga muxabbatni, mardlik va olijanoblikni ulug‘laydi. Ulug‘ mutafakkir “Navobig‘ ul-kalim” (“Nozik iboralar”) asarida kishilar ilmi bo‘lish, o‘qitish, yozish bilan hosilu mukammal bo‘ladi, olim kishi oqil, bilimdon va chiroyli xushxat yozuvga ega bo‘lsa, bu uning kamolotga etganligidan dalolatdir, deydi. Asarda mudarrislar to‘g‘risida noyob fikrlar bildirilgan: “Murabbiy o‘qib tursagina murabbiy bo‘la oladi, agar o‘qishni to‘xtatib qo‘yar ekan, unda murabbiylik o‘ladi”⁴.

SHayx Muslihiddin Sa‘diy SHeroziy XIII asrda Eronda yashab ijod qilgan yirik shoir va mutafakkirdir. U faylasuf-shoir bo‘lishi bilan birga tajribali murabbiy ham bo‘lgan. SHoir “Guliston” asarida o‘z davri mudarrislarini turli toifaga bo‘lib, ularni ta‘riflaydi. Qattiqqo‘l o‘qituvchilarni “..basharasi tirishgan, tili zahar, yomon xulqli, odamlarni ranjitadigan, gadoy tabiatlik, ochko‘z, uni ko‘rishi bilan shogirdlarining kayfiyati uchar” shogirdlar undan bilim va tarbiya ololmaydilar. YAna bir toifadagi o‘qituvchilar “...sodda, yaxshi va yumshoq ko‘ngilli odam. Unar-unmasga so‘zlamas edi va bolalarni ranjitadigan so‘zlar og‘zidan chiqmas edi. Uning farishtadek axloqliligi va mehribonligini ko‘rgan bolalar murabbiyni mensimay qo‘ydilar. Uning yumshoq tabiatlik ekanligini bilishib, ilmni ham o‘rganmadilar. Alqissa bolalar o‘yin va to‘polonga berilib vaqtni bekorga o‘tkazdilar”.

Bayt: Ustod muallim bo‘lsa beozor,
              Go‘dak eli bozorda xarsang o‘ynar.

Bu holatga SHayx Sa‘diy SHeroziy ikki xil ta‘rif beradi. Birinchidan, Sa‘diy yashagan davrda ham, undan keyingi davrlarda ham maktabda o‘quvchilarni qattiqqo‘llik bilan o‘qitganlar. Ikkinchidan, SHayx Sa‘diy bu holatni o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan va qattiqqo‘l o‘qituvchiga nisbatan norozilik bildirmagan, ilm va tarbiya berishda qattiqqo‘llikni afzal ko‘rgan: “jabr ustod boz mehr padar” deb ta‘kidlaydi, ya‘ni o‘qituvchining jabri va jazosi ota mehridan ham afzalligini aytadi.

Buyuk mutafakkir **Abdurahmon Jomiy** XV asrda yashab ijod qilgan. U o‘z asarlarida insonning yuksak axloqiy hislatlarini, go‘zal fazilatlarini kuylaydi. «Iskandar xirodnomasi” asarida muallimlar to‘g‘risida noyob fikrlarni bildirgan: “muallim aqlli, adolatli, o‘zida barcha yuksak fazilatlarini mujassamlashtirgan bo‘lishi kerak. O‘zini nomunosib tutgan murabbiy hech vaqt bolalarga bilim bera olmaydi”. SHoir muallimning hayotdagi o‘rnini quyidagi baytida bayon qiladi:

Ustod, muallimsiz qolganda zamon,
Nodonlikdan qora bo‘lurdi jahon.

Alisher Navoiy (1441-1501) ijodida muallimlarga munosabat alohida berilgan. Uning fikricha, har bir inson o‘ziga ta‘lim va tarbiya bergan ustozini, o‘qituvchisini umrbod hurmat qilishi va uni e‘zozlashi kerak. O‘qituvchi mehnatini har qanday xazina bilan o‘lchab bo‘lmaydi:

Haq yo‘linda kim senga, bir harf o‘qitmish ranj ila,
Aylamak bo‘lmas ado, oning haqqin yuz ganj ila.

Alisher Navoiy yosh avlod tarbiyasini har qanday tasodifiy murabbiyga ishonib topshirib bo‘lmasligini aytib, o‘qituvchiga yuksak talablarni qo‘yadi. Bolani tarbiyalash va unga bilim

---

⁴ Абул-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. “Нозик иборалар”. – Т.: “Камалак”, 1992, 16-бет.

berish, uning qobiliyatini o‘stirish uchun nihoyatda savodli o‘qituvchi va mahoratli tarbiyachi bo‘lish kerak. Alisher Navoiy o‘qituvchini faqat dars beruvchi, bilim beruvchi deb bilmaydi, balki mahoratli tarbiyachi bo‘lishi lozim deb ilm va odobni birga olib borilishini, bu ikki jarayon hech qachon ajralmasligini ta’kidlab o‘tadi.

Buyuk alloma o‘zining “Mahbub-ul qulub” didaktik asarida o‘qituvchi xalq oldida obro‘ga, hurmat va izzatga sazovor bo‘lishi kerakligini, u xalq g‘ami bilan yashashini, xalqqa yordam beruvchi, xalq bilan birga bo‘lishi lozimligini aytadi. Nodon, mutaasib, johil mudarrislarni tanqid qilib, mudarris olimlar orasidagi eng sara **“malak qiyofali”** kishi bo‘lishi, ya’ni sof ko‘ngilli, pok qalbli, insofli, karam-muruvvatli, odobli, vafoli, kishilikning eng yaxshi va oliyjanob hislatlarini o‘zida aks ettiruvchi bo‘lishi kerak deydi. Ayniqsa madrasalarda ta’lim-tarbiya bilan shug‘ullanuvchi mudarrislarga jiddiy talablarni qo‘yadi: «Mudarris kerakki, g‘arazi mansab bo‘lmasa va bilmas ilmni aytishga urinmasa, manmanlik uchun dars berishga havas ko‘rgazmasa va olg‘irlik uchun gap-so‘z va g‘avg‘o yurgizmasa, nodonlikdan sallasi katta va pechi uzun bo‘lmasa, gerdayish uchun madrasa ayvoni unga bosh o‘rin bo‘lmasa, yaramasliklardan qo‘rqsa va nopoklikdan qochsa... nainki, o‘zini olim bilib, necha nodonga turli xil fisq ishlarni qilish mumkin, balki halol desa, qilmas ishlarni qilmoq undan sodir bo‘lsa va qilar ishlarni qilmaslik unga qoida va odat bo‘lib qolsa, bu mudarris emas, yomon odatni tarqatguvchidir». Demak, mudarris bilimli, fozil va donishmand bo‘lishi, kishilikning eng yaxshi fazilatlarini o‘zida mujassamlashtirgan oliyjanob va kamtarin bo‘lishi, har qanday yaramas ishlardan holi va pok bo‘lishi, o‘z xulqi va odobi bilan boshqalarga namuna bo‘lishi lozim.

Ayni o‘rinda o‘qituvchi mehnatini eng murakkab va mashaqqatli ish ekanligini xolisona baholaydi: “Uning ishi odam qo‘lidan kelmas, odam emas, balki dev ham qila bilmas. Bir kuchli kishi bir yosh bolani saqlashdan o‘zlik qilardi. U esa bir to‘da bolaga ilm va adab o‘rgatadi, ko‘rkim bunga nima etsin. SHunisi ham borkim, u to‘dada fahm-farosati ozlar ham bo‘ladi, unday kishiga yuzlarcha mashaqqat qilsa qanday bo‘ladi. Har qanday bo‘lsa ham, yosh bolalarda uning haqqi ko‘pdir. Agar shogird podshohlikka erishsa unga (muallimga) qulluq qilsa arziydir”.

Kamoliddin Husayn Voiz al-Koshifiy (1440-1505) “Futuvvatnomai Sultoniyy yoxud javonmardlik tariqati” asarida ustoz-shogird munosabatlariga keng to‘xtalgan. U muallimlarning shogirdlariga beradigan har bir o‘gitini qadrlaydi. “Maraka joylarida” (dars–ma’ruza o‘qiladigan joy) shogirdlar muallimning har bir so‘zini e’tibor bilan tinglashini va unga amal qilishini ta’kidlaydi. Jumladan, alloma shunday yozadi: “Agar shogirdlikning binosi nimaning ustiga quriladi, deb so‘rasalar, irodat ustiga, deb javob bergin. Agar irodat nima deb so‘rasalar, samo va toatdir, deb aytgin. Agar samo (eshitish) va toat nimadir deb so‘rasalar nimani ustoz aytsa, uni jon qulog‘i bilan eshitish, chin ko‘ngli bilan qabul qilish va vujud a‘zolari orqali amalga ado etishdir deb ayt”. Husayn Koshifiy asarida shogirdlikning 8 ta odobini ko‘rsatib o‘tadi:

- birinchi bo‘lib salom berish;
- ustozning oldida kam gapirish;
- boshni oldinga egib turish;
- ko‘zni har tomonga yugurtirmaslik;
- gap so‘ramoqchi bo‘lsa, avval ustozdan ijozat so‘rash;
- ustoz javobiga e’tiroz bildirmaslik;
- ustoz oldida boshqalarni g‘iybat qilmaslik;
- o‘tirib turishda hurmat saqlash.

Husayn Koshifiy ustozlik shartlarini ham bayon qiladi: “Bilgilkim hech bir ish ustozsiz amalga oshmaydi va kimki ustozsiz bir ishni qilur ersa, ul ishning asosi mustahkam bo‘lmaydi.

Kimki, ustozsiz ish boshlagan bo'lsa, ishi va amali samara qozonmaydi, ustozning etagini tutib shod bo'l, bir muddat ustozga xizmat qilginda, so'ngra o'zing ustoz bo'l. ...Agar ustoz tarbiyasini olgan komil inson kim deb so'rasalar, u pok mazhabli o'z aybini ko'radigan, dono va tamizli kishidir deb aytgil. Unda hasad, gina va baxillikdan asar bo'lmaydi".

Husayn Koshifiy bola tarbiyasida maktab va muallimniig alohida roli borligi haqida gapirib, muallimlar dono, bilimli, shirinsuxan, adolatli bo'lishi zarur, deb hisoblaydi. Alloma murabbiylar to'g'risida yana bir asari «Axloqi Muhsiniy»da shunday yozadi: «Murabbiy (bolaga) nasihat va ta'lim berishda lutf va odob qoidalariga rioya qilishi darkor. Jamoatchilik joylarida unga pand berish yaramaydi, balki xilvat joyda bolaga gapirish zarur. Agar (murabbiy) nasihat berishning fursati kelganini bilsa, unga muloyimlik bilan murojaat qilishi lozim, chunki bizning zamonamizda muloyim va xushfe'l bo'lish maqsadga muvofiqdir».

SHarq allomalari adabiy meroslarida ta'kidlangan, o'qituvchilar haqida bildirilgan dono fikrlarni yoshidan, pedagogik mahoratidan, qanday dars berishidan qat'iy nazar barcha o'qituvchilar bilishlari va ularga qat'iy amal qilishlari maqsadga muvofiqdir.

2. YUnon faylasuflari asarlarida o'qituvchilarning kasbiy mahorati haqidagi g'oyalar

Antik davrdagi maktablar Sparta, Afina va Rim tarbiya tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida faoliyat olib borganlar. Qadimgi YUnonistonda bunday joylar akademiya deb nomlangan. «Akademiya» so'zi afsonaviy qahramon Akadema nomidan kelib chiqqan. Eramizdan avvalgi V asrda Afina yaqinidagi Akadema so'zi bilan nomlanuvchi joyda Platon o'z shogirdlariga ma'ruzalar o'qigan bo'lib, keyinchalik ta'lim-tarbiya berish uchun tashkil etiluvchi maskanlar ham shunday nom bilan atala boshlangan. Qadimgi YUnonistonda bolalarga ta'lim-tarbiya berish faylasuflar zimmasiga yuklatilgan edi.

Ular notiqlik san'atining etuk namoyondalari bo'lib, o'zlarining chiroyli so'zlari, baland va ta'sirchan ovozlari bilan ta'lim oluvchilarning tafakkuriga, ongiga kirib borganlar, ta'lim va tarbiyada ulkan yutuqlarga erishganlar. SHu sababli, notiqlik san'ati va nutq madaniyatining nazariyasiga, uning cheksiz tarbiyaviy ahamiyatiga ilk marotaba qadimgi YUnonistonda asos solinganligi ilmiy adabiyotlarda bayon etiladi. YUnonistonda epos, lirika, drama, haykaltaroshlik, musiqa va me'morchilik san'ati bilan birga notiqlik san'ati ham murakkab va muhim san'at asari sifatida tan olingan. Notiqlik san'atini davlatning muhim ijtimoiy-siyosiy ishlariga taalluqli faoliyatdagi ahamiyati uchun hamda yosh avlodni tarbiyalashda ular ongi va tafakkuriga qizg'in ta'sir etuvchi murakkab vosita sifatida rivojlantirganlar.

Eramizdan avvalgi V asr YUnonistonda yoshlarga ta'lim-tarbiya berish va ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning eng takomillashgan davri bo'lgan. SHu sababli "Notiqlik san'ati" ham qizg'in rivojlangan davr hisoblanadi. Bu davrda notiqlikning uchta qonuniyati umumiy shior sifatida e'tirof etilgan:

- o'quvchilarga tushuntirish (ma'lum bir mavzuni);
- o'quvchilar ongini uyg'otish (inson tafakkurini, ongini, maqsadini);
- har bir tinglovchiga huzur-halovat va qoniqish uyg'otish.

YUnonistonda notiq ushbu qonuniyatlarga amal qilgan holda o'quvchilarga, ya'ni "tinglovchilarga halovat bag'ishlash" orqali ularni ezgulikka, adolatparvarlikka, vatan oldidagi burchga sadoqatli bo'lishga, yaxshi amallarni bajarishga, axloq va odob qoidalariga rioya qilishga chorlar edi. Bu uning jamiyat oldidagi asosiy vazifasi hisoblanardi. Notiqlik san'atini chuqur egallagan, o'zlarining go'zal va chiroyli nutqlari bilan jamiyatda hurmat va e'tibor

qozongan Dinarx, Giperid, Gorgiy, Isokrat, Isey, Esxil, Demosfen kabi namoyondalar mashhur davlat arboblari bo'lib etishganlar.

YUnon faylasuflari o'qituvchilarning ta'lim va tarbiya berishda og'zaki nutqning shakl va qonuniyatlarini, mulohaza va isbot kabi mantiq ilmi qoidalarini chuqur o'zlashtirishlari lozimligini qat'iy talab qilganlar. SHuning uchun pedagog o'qituvchilar o'z fikrlari va tuyg'ularini o'quvchilar hamda tinglovchilar tafakkuri va ongiga chuqur singdira olganlar va keskin ta'sir o'tkazganlar. Har bir pedagog o'zlarining notiqlik san'ati ustida tinimsiz mashg'ulotlar olib borganlar, sehrli ovoz sohibi bo'lish uchun nutq texnikasining barcha qonuniyatlariga amal qilganlar. Ular o'z nutqlarini mafkuraviy va siyosiy kurash hamda yosh avlodni tarbiyalash quroli deb hisoblaganlar.

Mashhur faylasuf olim Sokrat (eramizdan avvalgi 469 — 399) o'quvchilar bilan savol-javob usuli orqali ta'lim-tarbiya berishning suhbat metodiga asos solgan. Sokratning shogirdi Platon o'z ustoziga g'oyalarini davom ettirib, o'quvchilar bilan savol-javob usulini notiqlik san'atining bir shakli sifatidagi ahamiyati cheksiz ekanligini bayon etadi hamda uni inson tafakkuri va ongini, dunyoqarashini og'zaki nutq bilan boyituvchi noyob uslub sifatida baholaydi.

YUnonistonda yoshlarga ta'lim-tarbiya berishda notiqlik san'atining ahamiyatini yoritib berish hamda uning rivojlanishi faylasuf olim Demosfen (eramizdan avvalgi 384—322) nomi bilan uzviy bog'langan. U yoshlik yillaridanoq notiqlik san'atiga qiziqdi. Tug'ma duduq bo'lishiga qaramasdan, o'quvchi va tinglovchilarning istehzolariga bardosh berib, qizg'in va shiddatli mehnati bilan notiqlik mahoratini namoyish eta olgan. Barcha dunyoviy bilimlarni faqat notiqlik san'atining olijanob qudrati asosida tinglovchilar tafakkuriga etkazish mumkin deb ta'kidlagan edi faylasuf. Faqat Demosfen YUnonistonda notiqlik san'atining etuk namoyodasi, ya'ni elitasi sifatida mashhur bo'ldi. U davlat tribunasi siyosiy va mafkuraviy kurash maydoniga aylantirdi.

3.Yevropa olimlari o'qituvchilarning kasbiy mahoratini takomillashtirish to'g'risida

O'qituvchilarning kasbiy mahoratlarini takomillashtirish to'g'risidagi muammolar evropa olimlari YA. A. Komenskiy, Djon Lokk, G.Pestalotssi, A.Disterverg, K.D.Ushinskiy kabilarning asarlarida o'z ifodasini topgan. Jumladan, chex olimi, mashhur pedagog YA. A. Komenskiy o'qituvchining eng muhim xususiyatlari qatoriga bolalarni sevishi, yuksak axloqi, bilimdonligi, iqtidori, kobiliyati kabilarni kiritadi va ularning mohiyatini mukammal tavsiflab beradi.

YAn Amos Komenskiy o'z davrida o'qituvchilarning bola dunyoqarashini rivojlantirishdagi roliga yuqori baho berib, o'qituvchilik «er yuzidagi har qanday kasbdan ko'ra yuqoriroq turadigan juda faxrli kasb» ekanligini ta'kidlaydi. Muallifning fikricha, o'qituvchi o'z burchlarini chuqur anglay olishi hamda o'z qadr-qimmatini to'la baholay bilishi zarur. YA.A.Komenskiy o'qituvchi obrazini tasvirlar ekan, uning shaxsida quyidagi fazilatlar namoyon bo'lishi maqsadga muvofiqligini ta'kidlaydi: vijdonli, ishchan, sabotli, axloqli, o'z ishini sevuvchi, o'quvchilarga mehr bilan muomala qiluvchi, ularda bilimga havas uyg'otuvchi, o'quvchilarni o'z ortidan ergashtiruvchi va diniy e'tiqodni shakllantiruvchi.

I.G.Pestalotssi o'qituvchining kasbiy sifatlariga baho berish bilan birga, asosan uning xalq ta'limi tarmog'ini takomillashtirishdagi roli hamda fan asoslarini egallashdagi ahamiyati va vazifalariga to'xtalib o'tadi.

A. Disterverg o'qituvchining ta'limdagi roliga yuqori baho berib, u o'z faoliyatini chuqur bilib, pedagogik mahoratini oshirib borishi o'quvchilarni qalbdan yoqtirishi natijasida yuzaga keladi deb uqtiradi. O'qituvchi bolalarning individual xususiyatlarini, qobiliyatini, faoliyatini mukammal bilishi uchun muayyan darajada psixologik bilimlarga ham ega bo'lishi kerakligini takidlab o'tgan.

Pedagog olim Djon Lork o'qituvchi psixologiyasining eng muhim jihatlarini ishlab chiqqan. Ular orasiga mo'tadillik, g'ayrat-shijoatlilik, ehtiyotkorlik kabi hislatlarni kiritib, o'qituvchining pedagogik faoliyatidagi rolini asarlarida yoritib bergan.

A.I.Gersen, L.N.Tolctoy, I.G.Chernishevskiy, K. D.Ushinskiy kabi rus pedagog olimlari g'arb mutafakkirlari g'oyalarining vorislari sifatida mazkur muammolarga o'z mulohazalarini bildirganlar. Jumladan, A.I.Gersen mulohazalariga ko'ra, o'qituvchining asosiy hislati – bu uning bolalar bilan munosabatda bo'layotganligini sezishda, bolalar ruhiy dunyosini tushuna olishida, axloqiy qobiliyatining mavjudligida, chunki u shunday iste'dodga ega bo'lmog'i zarurki, unga har qaysi o'qituvchi erisha olmaydi.

Taniqli rus pedagogi K.D.Ushinskiy ta'lim-tarbiya jarayonida o'qituvchining roli va shaxsiga yuqori baho berib, o'qituvchi kasbiga oid ilmiy mulohazalarida hech bir Qonun yoki Programma, ta'lim-tarbiya to'g'risidagi metod yoki tamoyillar o'qituvchi shaxsining pedagogik faoliyatdagi mahorati o'rnini bosa olmaydi deb hisoblaydi.

K.D.Ushinskiy o'qituvchi ma'naviyati va kasbiy faoliyatiga yuqori baho beradi hamda ularning kasbiy malakalarini doimiy ravishda takomillashtirib borish maqsadga muvofiq ekanligi to'g'risidagi g'oyani ilgari suradi. Mazkur g'oyaning ijtimoiy ahamiyatini tasdiqlovchi tizim – o'qituvchilarni qayta tayyorlovchi kurslar tizimini tashkil etishni u ilk bor asoslab bergan.

K.D.Ushinskiy o'qituvchining mashaqqatli mehnatini ta'riflab shunday deydi: “Hali etilmagan va fikri xayoli tarqoq bo'lgan o'ttiz yoki qirqta o'quvchining ongini butun dars davomida mashg'ul qilib turish uchun o'qituvchi o'z so'zlari va bergan masalalari to'g'risida ko'p bosh qotirishi, serdiqqat bo'lishi kerak. Mana shu sababdan bilimi bo'lgan har bir kishi o'qituvchi bo'lishga layoqatli bo'lavermaydi. Jamiyat tomonidan hamma vaqt ham etarlicha ta'rif qilinmaydigan bu vazifani insof bilan ado qilmoq uchun zo'r matonat va mahorat talab qilinadi”.

K.D.Ushinskiyning ta'kidlashicha, o'qituvchi qalbining bolalarga nisbatan mehrini bildiruvchi axloqiy hislatlaridan biri, muallimning tarbiyaviy kuchini va qobiliyatini ko'rsatadigan ma'naviy oyinasi ijtimoiy qimmatga ega bo'lib, barkamol shaxsni tarbiyalab voyaga etkazishda namoyon bo'ladi. Pedagogik faoliyatning yana bir muhim tarkibiy qismi o'qituvchining xapakteri va his-tuyg'ularida, uning o'quvchilar bilan muloqotga kirishish usulida namoyon bo'luvchi **pedagogik-psixologik takt** (odob, axloq) xususiyatlarini qo'llashdir. Uning fikricha psixologik takt (odob, axloq) hayotimizning barcha jabhalarida g'oyatda keng qo'llaniladigan faoliyat turi, shuning uchun ushbu taktlarga ega bo'lmasdan, odamlar orasida hech qanday muloqot va nutq qobiliyatining o'zi ham bo'lishi mumkin emas, deb ta'kidlaydi.

«Aqlli, fikran boy, bag'ri keng insonchalik hech narsa yoshlarni qiziqitirmaydi, o'zining ortidan ergashtira olmaydi ham..., aql – aql bilan tarbiyalanadi, vijdon – vijdon bilan, vatanga sadoqatlilik – bevosita vatan uchun xizmat qilish bilan..., – deb ta'kidlagan edi mashhur rus pedagogi V.A.Suxomlinskiy. – O'qituvchi o'zining butun borlig'i, kundalik hayoti,

ma'naviy madaniyati bilan hamkasblari va o'quvchilarga o'rnak bo'ladi va ularni o'z ortidan ergashtiradi».

O'qituvchida pedagogik mahoratni shakllantirishning ilmiy – nazariy asoslari pedagog olim V.A. Slastyonin tomonidan ham tadqiq qilingan. U kasbiy – pedagogik tayyorgarlik, o'qituvchining shaxsi va kasbiy shakllanish yo'nalishi va bunda pedagogik mahorat to'g'risida so'z yuritib, shunday yozadi: “O'qituvchi muntazam ravishda pedagogik nazariyalarga tayansagina, o'qituvchilik mahoratini egallaydi. Chunki, pedagogik amaliyot doimiy ravishda pedagogik nazariyaga murojaat qilishni taqozo etadi. Birinchidan, ilmiy nazariyalar – taraqqiyotning umumiy qonuniyatlari, tamoyillari, qoidalarini aks ettiruvchi ilmiy bilimlardir, amaliyot bo'lsa, doimo aniq vaziyatga asoslanadi. Ikkinchidan, pedagogik faoliyat – falsafa, pedagogika, psixologiyaga oid bilimlar sinteziga asoslanuvchi yaxlit jarayondir. Bu bilimlar sintezsiz pedagogik amaliyotni maqsadli qurish juda mushkul”⁵. Demak, o'qituvchidan nafaqat pedagogik mahoratni mukammal egallash talab etiladi, balki pedagogik amaliyotni to'g'ri va maqsadli tashkil qilish uchun chuqur ilmiy – nazariy ma'lumotlarga ham ega bo'lish lozim.

Buyuk rus adibi L.N.Tolstoy o'qituvchi fazilatining mukammalligini o'z mutaxassisligiga nisbatan ijobiy munosabatda bo'lishi bilan bir vaqtda bolalarga bo'lgan munosabatida, ularni xuddi o'z farzandlaridek jon-dilidan sevishida ekanligida ko'rgan. Uning ta'kidlashicha, “agar o'qituvchi faqat ishiga havas qo'ygan bo'lsa, u yaxshi o'qituvchi bo'ladi. Agar o'qituvchi bolaga faqat otasi va onasi kabi havas qo'ygan bo'lsa, u oldingi o'qituvchidan yaxshiroq bo'ladi. Bordini, ikkala hislatni ham o'zida mujassamlashtirsa, u holda u mukammal va mahoratli o'qituvchi bo'la oladi”.

Ma'lumki, pedagogik mahorat tizimida o'qituvchining pedagogik nazokati (odobi) muhim mavqega ega. O'qituvchi nazokatsiz, kasb odobisiz yuksak cho'qqilar sari odimlay olmaydi. Masalaga shu nuqtai – nazardan yondashilganda, muallifning so'zlari, o'qituvchi pedagogik mahoratiga qo'yilgan talablarga mos va hamohangdir.

Taniqli rus pedagogi A.S.Makarenko o'z asarlarida o'qituvchining kasbiy fazilati to'g'risida quyidagi fikrlarini bayon qilgan: “Pedagog darsda ma'lum bir o'ziga xos rol ni o'ynamasligi mumkin emas. Sinf sahnasida rol o'ynashni bilmaydigan o'qituvchi kasbiy faoliyat olib borolmaydi. U ma'lum ma'noda aktyor. Bizning xulq-atvorimiz, fe'limiz, xarakterimiz biz uchun pedagogik qurol bo'lishi ham aslo mumkin emas. Bolalarni qalb va ko'ngil azoblari bilan, hijronli his-tuyg'ularimiz yordamida tarbiyalashga umuman yo'l qo'yib bo'lmaydi. Axir biz insonmiz. Har qanday boshqa kasb egalarida ko'ngil zahmatisiz ish bitirish mumkin bo'lsa, pedagog ham ko'ngil azobisiz faoliyat olib borishi lozim bo'ladi. O'quvchiga ba'zan muloqotda ko'ngil azobini namoyish etishga to'g'ri keladi. Buning uchun pedagog sahnadagi aktyordek ijobiy rol o'ynashni ham bilishi kerak. Tasodifiy pedagogik vaziyatlarda o'qituvchi g'azablenganda, quvonganda, xafa bo'lganida, tushkun bir ahvolga tushganida ichki his-tuyg'ularini bir holatdan boshqa holatga, bir shakldan boshqa shaklga aktyorlarga xos iqtidor bilan o'tkazishni ham bilishi kerak.

Biroq shunchaki tashqi, sahnaviy rol o'ynash yaramaydi. Bu o'yinda pedagogning ajoyib shaxsiy mahorati bilan bog'laydigan qandaydir kamar bor, bu sizning go'zal xulqingizni

---

⁵ Педагогика: Учеб. пособие для студентов пед. институтов /Под ред. Ю.К. Бабанского. – М: Просвещение, 1983, 600-бет.

namoyish etib bog'lovchi rolingiz. Bu sahnadagi o'yin o'lik bir holat yoki texnika emas, balki qalbingizdagi yashirin his-tuyg'ularingizni, mehringizni namoyon etuvchi haqiqiy jarayondir".

Pedagog olim o'qituvchining hech bir kasbga o'xshamaydigan kasbiy faoliyatini yuksak baholab, "Tarbiyachi tashkil etishni, yurishni, hazillashishni, quvnoq yoki jahldor bo'lishni bilishi lozim, u o'zini shunday tutishi kerakki, uning har bir harakati, yurish-turishi, kiyinishi bolalarni tarbiyalasin" – deb yozgan edi.

SHunday kilib, evropa mutafakkirlari o'z ilmiy asarlarida o'qituvchining bir qator muhim fazilatlarini haqida fikr yuritganlar. Bularning qatoriga quyidagi fikrlarni alohida qayd etish lozim: o'qituvchining har tomonlama barkamol bo'lishi, o'zining yuksak hislatlari va his-tuyg'ulari bilan boshqa kasbdagi kishilardan ajralib turishi, bolalar ruhiyatiga oson kira olish kobiliyati, darslarni o'zlashtirishda orqada qolganlar bilan individual ishlar olib borish, o'quvchilar diqqatini o'ziga qaratish mahorati, mustaqil ishlash va o'z mahoratini, malakasini oshirish, pedagogik-psixologik odob (takt)ga ega bo'lish, notiqlik san'atini puxta bilish kabilardir. SHuni ta'kidlab o'tish joizki, SHarq va G'arb mutafakkirlari tomonidan tahlil qilingan o'qituvchi kasbi haqidagi ko'pgina mulohazalar hozirgi kungacha o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda, demak millati va kelib chiqishidan qat'iy nazar ajdodlar merosini takomillashtirish evaziga hozirgi kunda ta'lim va tarbiyani yanada yuksak bosqichlarga ko'tarish mumkin.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Eng qadimgi davrlardan eramizning XII asrlarigacha o'qituvchilik faoliyati to'g'risida ijtimoiy qarashlar.
2. YUnon faylasuflari asarlarida o'qituvchilarning kasbiy mahorati haqidagi g'oyalar
3. Evropa olimlari o'qituvchilarning kasbiy mahoratini takomillashtirish to'g'risida

3-MA`RUZA: O`QITUVCHI FAOLIYATIDA PEDAGOGIK QOBILIYAT.

REJA:

1. “Qobiliyat” va “pedagogik qobiliyat” tushunchalarining mohiyati Pedagogik qobiliyatning psixologik-pedagogik mazmuni.
2. Pedagogik qobiliyatning asosiy turlari.
3. Empatiya va perseptiv qobiliyatlar.
4. Didaktik, tashkilotchilik, konstruktiv, kommunikativ, bilish va anglash qobiliyatlari.

TAYANCH TUSHUNCHALAR: Qobiliyat; psixik sifatlar; xotira va xarakter; individual-psixologik xususiyat; intellektlar to‘plami; modifikatsiya; kinestetik qobiliyat; mantiqiy qobiliyat; ko‘nikma va malakalar; mohirlik; iqtidor, iste‘dod va daholik; mahsuldor; psixologik va fiziologik tuzilish; evristik; kreativ; umumiy va maxsus; talant; xususiyatlar ansambli; layoqat va zehn; kommunikativ qobiliyat; didaktik qobiliyat; tayanch xususiyatlar; etakchi xususiyatlar; yordamchi xususiyatlar.

Pedagogik qobiliyatlar tarbiyasi birinchi bo‘lib, XIX asr o‘rtalarida paydo bo‘ldi. Desterverg birinchi bo‘lib pedagogik qobiliyat, perseptiv qobiliyatlar haqida gapirib bu masalaga e‘tiborini qaratdi. U pedagogik qobiliyatning kuchiga, pedagogik taktga va qat‘iy erkinlikka e‘tibor berdi. U o‘qituvchining bilim orttirishlik qobiliyati tushunchasini ilgari surdi. So‘ngra XIX asrning 2-chi yarimida P.G.Redkin “ahloqiy qobiliyat” tushunchasini ilgari surdi. Bu fikrni K.D.Ushinskiy davom ettirdi. U “Odamni tarbiyaning eng asosiy yo‘li ishontirishdir, odamning e‘tiqodiga esa faqat ishontirish bilan ta‘sir qilish mumkin” deydi. L.N.Tolstoy: “Tarbiyalashning muvaffaqiyatli bo‘lishi uchun tarbiyalovchi kishilar sira tuxtamay o‘zlarini tarbiyalay bilishlari kerak”, degandi. A.S.Makarenko o‘z tajribasiga asoslanib, “agar har bir kishi qunt bilan mehnat qilsa, u o‘ziga nisbatan talabchan bo‘lsa, u yaxshi pedagog bo‘lishi mumkin”, deydi.

Qobiliyat hamma insonlarda mavjud bo‘lib, bir tekisda bo‘lmay, biri yuqori, biri o‘rta quyi darajadan ibortdir. Muvaffaqiyatli ishlash uchun har bir o‘qituvchi pedagogik mahoratga ega bo‘lishi zarur. Pedagogik mahorat egasi oz mehnat sarf qilib, katta natijaga erishadi. Qobiliyat faoliyat jarayonida paydo bo‘ladi va rivojlanadi. Qobiliyatlar - odamning shunday psixologik xususiyatlaridirki, bilim, malaka, ko‘nikma, ortirish shu xususiyatlarga bog‘liq bo‘ladi, lekin bu xususiyatlarning o‘zi bu bilim, malaka va ko‘nikmalarga taalluqli bo‘lmaydi. Masalan, ikkita bola institutga kirmoqda deylik. Ulardan biri test sinovlaridan muvaffaqiyatli o‘tdi, ikkinchisi o‘tolmadi. Bunda ulardan birining qobiliyati ortiq degan xulosaga kelib bo‘lmaydi. Bilim orttirishdagi muvaffaqiyatning faqat bir o‘zi bilan qobiliyatni aniqlab bo‘lmaydi. Qobiliyatlar bilim, malaka, va ko‘nikmalarini egallashda namoyon bo‘lsa ham ular bilim, ko‘nikmalarga taalluqli bo‘lmaydilar.

Odamning qobiliyatlari bilim va ko‘nikmalarni egallash uchun faqat imkoniyat hisoblanadi. Bu bilim va ko‘nikmalar egallanadimi yoki yo‘qmi, bo‘larning hammasi, juda ko‘p sharoitlarga bog‘liqdir. Bolada namoyon bo‘lgan musiqa qobiliyati uning musiqachi bo‘lishiga kafil bo‘la olmaydi. Bolaning musiqachi bo‘lishi uning unga maxsus ta‘lim berilishi, qatilik, salomatligining yaxshi bo‘lishi, musiqa asbobi, notalar va boshqa sharoitlar bo‘lishi kerak. Bo‘larsiz qobiliyat taraqqiy etmay, so‘lib ketishi ham mumkin. o‘quvchida hali zaruriy ko‘nikma va malakalar sistemasi hamda mustahkam bilimlar va tarkib topgan ish uslublari yo‘qligiga

asoslanib, jiddiy tekshirmay shoshilinch ravishda unda qobiliyatlar yo'q deb xulosa chiqarish pedagogning jiddiy xatosi bo'ladi. Bolalik paytida ma'lum qobiliyatlarning atrofdagilar tomonidan tan olinmaganligi, keyinchalik shu qobiliyat tufayli shon shuhrat topgan odamlar ko'p.

Qobiliyatlar faoliyatining muhim komponentlari bo'lishi bilim, malaka, ko'nikmalar bilan aynan bir narsa bo'lmasa-da, ular bir-birlari bilan bog'liqdir. Qobiliyatlar bilim, malaka, ko'nikmalarning o'zida ko'rinmaydi, balki ularni egallash dinamikasida namoyon bo'ladi, ya'ni boshqacha aytganda mazkur faoliyat uchun muhim bo'lgan bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish jarayoni turli sharoitlarda qanchalik tez va chuqur, engil va mustahkam amalga oshirishingizda namoyon bo'ladi. Xuddi shu erda yuzaga chiqadigan fikrlar bizga qobiliyatlar haqida gapirish huquqini beradi.

Demak, qobiliyatlar shaxsning (qobiliyatini) faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish sharti hisoblangan bilim, ko'nikma hamda malakalarni egallash dinamikasida yuzaga chiqadigan farqlarda namoyon bo'ladigan individual-psixologik xususiyatdir. Agar shaxsning ma'lum sifatleri yig'indisi odamning pedagogik jihatdan asoslab berilgan vaqt oralig'ida egallagan faoliyati talablariga javob bersa, bu narsa bizga unda mazkur faoliyatga nisbatan qobiliyati bop deb xulosa chiqarishga asos bo'ladi. Agar boshqa bir odat bo'lgan shunday holatlarda faoliyat talablariga javob bera olmasa, unday paytda bu unga tegishli psixologik sifatlar boshqacha aytganda qobiliyaglar yo'q deb faraz qilishga asos bo'ladi. Bunday odam kerakli ko'nikma va bilimlarni umumiy egallab olmaydi degan xulosaga borilmaydi. Bo'larni egallash jarayoni cho'zilib ketadi, pedagogdan ko'p kuch va vaqt sarflashni talab qiladi.

Qobiliyatlar taraqqiyotining yuksak bosqichiga iste'dod deb ataladi. Iste'dod deb odamga qandaydir murakkab mehnat faoliyatini muvaffaqiyatli mustaqil va original tarzda bajarish imkonini beradigan qobiliyatlar uyushmasiga aytiladi. Iste'dod mahoratning dastlabki sharti bo'lib, lekin mahoratning o'zidan ancha o'zoqdir. Mohir usta bo'lmoq uchun juda ko'p ishlash kerak. Iste'dod mehnatdan ozod qilmaydi, balki katta, ijodiy va zur mehnatni taqozo qiladi. Iste'dodli kishilar shubhasiz mehnat orqali olamga mashhur bo'lgan mahorat darajasiga erishganlar. Haqiqiy mahorat inson iste'dodining faoliyatida nomayon bo'lishidir.

Qobiliyatlar murakkab strO'qturaga ega bo'lgan psixik sifatlar yig'indisidan iboratdir. Qobiliyat sifatida namoyon bo'ladigan psixik sifatlar yig'indisining strO'qturasi oqibat natijasida konkret faoliyat talabi bilan belgilanadi va har xil turdagi faoliyatlar uchun turlicha bo'ladi, endi shulardan pedagogik qobiliyat va uning to'zilisini ko'rib chiqamiz.

Pedagogik faoliyatning samarali bo'lishi pedagogik mahoratga erishish uchun o'qituvchida quyidagi qobiliyat turlari mavjud bo'lmog'i va tarbiyalab etishtirmog'i lozim. Bilish qobiliyati, ko'zatuvchanlik qobiliyati, nutq qobiliyati, tashkilotchilik qobiliyati, obru orttira olish qobiliyati, to'g'ri muomala qilish qobiliyati, kelajakni ko'ra bilish qobiliyati, diqqatni taqsimlay olish qobiliyati. Bu pedagogik qobiliyatlar shaxsning aqliy tomonini ham, emosional - irodaviy tomonini ham xarakterlab beradi. Bu sifatlarning hammasi bir-biri bilan o'zaro bog'langan bo'lib, bir-biriga ta'sir etadi va bir bugunlikni hosil qiladi.

Tushuntira olish qobiliyati - o'qituvchining o'quv materialini o'quvchilarga tushunarli qilib bayon etishi, material yoki muammoni ularga aniq va tushunarli qilib aytib berish, o'quvchilarda mustaqil ravishda faol qiziqish uyg'otish qobiliyatidir. O'qituvchi zarur hollarda o'quv

materialini o'zgartira olishi, qiyin narsani oson, murakkab narsani oddiy, noaniq narsani tushunarli qilib o'quvchilarga etkaza olishi darkor.

O'qituvchi o'quvchining mustaqil fikrlashini rag'batlantira oladi. Lekin, ayrim hollarda shunday fikrlarni uchratamiz: "o'qituvchi opamiz hech narsaga yaramas edilar, yo'l-yo'lakay biror narsani mutlaqo tushuntirib bera olmasdilar."

O'quvchilar ruhiyatini hisobga olib borish bu qobiliyatlarga asos qilib olinadi. qobiliyatli pedagog o'quvchilarning bilim va -kamolot darajasini hisobga oladi, ularning nimani bilishlari va hali nimani bilmasliklarini, nimani unutib qo'yganliklarini tasavvur etadi. Ko'pchilik o'qituvchilarga, ayniqsa tajribasi katta o'qituvchilarga, o'quv materiali oddiy tushunarli va qandaydir alohida izohni talab etmaydigandek tuyulmaydi.

Qobiliyatli, tajribali o'qituvchi o'zini o'quvchining o'rniga quya oladi, u kattalarga aniq va tushunarli bo'lgan narsaning o'quvchilarga tushinarsiz va mavhum bir narsa bo'lishi mumkin ekanligiga asoslanib ish tutadi. SHuning uchun u bayon etishni xarakter va shaklini alohida o'ylab chiqadi hamda rejalashtiradi.

Qobiliyatli o'qituvchi materialni bayon etish jarayonida turli o'quvchilarning tushuntirilayotgan materialni qanday o'zlashtirayotganlarini qator belgilar asosida to'g'ri aniqlab oladi va zarurat tug'ilgan hollarda bayon qilish usulini o'zgartiradi. Shuningdek qobiliyatli o'qituvchi o'quvchilarning saboqni o'zlashtirib olishlari uchun zamin tayyorlab, ularning dam olishdan ishga o'tishlari bo'shshish, lanjlik, loqaydliklariga barham berish uchun minimal darajada vaqt ajratish zaruratini hisobga oladi. U tegishli vaziyat yuzaga kelmagunga qadar ish boshlamaydi. Masalan, darsning haddan tashqari zuriqish bilan va kuchli boshlanishi o'quvchilarda muhofaza qiluvchi tormozlanish deb atalmish holatiga sabab bo'ladi, miya faoliyati tormozlanadi va o'qituvchining so'zlari etarli darajada idrok qilinmaydi.

Kuzatuvchanlik qobiliyati o'quvchining tarbiyalanuvchining ichki dunyosiga kira olish qobiliyati o'quvchi shaxsini va uning vaqtinchalik ruhiy holatlarini juda yaxshi tushuna bilish bilan bog'liq bo'lgan psixologik ko'zatuvcchanlikdir. qobiliyatli o'qituvchi uncha katta bo'lmagan tashqi ko'rinishlar asosida o'quvchining ichki holatidagi juda arzimagan o'zgarishlarini ham faxmlab oladi. o'quvchilarning ba'zan shunday gaplarini eshitamiz: "qaramayottanga uxshaydi-yu, hamma narsani ko'rib turadi", "o'qituvchimiz biror o'quvchining xafa bo'lganini yoki dars tayyorlamaganligini ko'zidan biladi".

Nutq qobiliyati - nutq yordamida shuningdek imo-ishora vositasida o'z fikr va tuyg'ularini aniq va ravshan ifodalash qobiliyatidir. Bu o'qituvchilik kasbi uchun juda muhimdir. o'qituvchining nutqi darsda hamisha o'quvchilarga qaratilgan bo'ladi. o'qituvchi yangi mavzuni tushuntirayotgan, o'quvchining javobini tahlil qilayottan, ma'qullayottan yoki qoralayottan bo'lsa ham uning nutqi hamisha o'zining ichki kuchi, ishonchi, o'zi gapirayottan narsaga qiziqayotganligi bilan ajralib turadi.

Fikrlar ifodasi o'quvchilar uchun aniq, sodda, tushunarli bo'ladi. o'qituvchining bayoni o'quvchilar fikri va diqqatini yuqori darajada faollashtirishga qaratiladi. O'qituvchi o'quvchilar oldiga savollar qo'yib, ularni asta-sekin to'g'ri javob berishga olib boradi, o'quvchining diqqatini ishga soluvchi hamda fikrini faollashtiruvchi so'z va iboralar qo'llaniladi. o'qituvchi o'zundan o'zok jummlalar, murakkab so'z birikmalari, murakkab iboralarni qo'llashdan qochadi.

O'rinli yumor, hazil, engilgina istehzo nutqni jonlantirib yuboradi, uni o'quvchilar yaxshi qabo'l qiladilar. o'qituvchining nutqi aniq, jonli obrazli, talaffo'zi jihatidan erkin ifodali, hic-hayajonli bo'lib, unda stilistik, grammatik, fonetik nuqsonlar uchramasligi lozim. Bir xildagi cho'ziq zeriktiradigan nutq o'quvchilarni tez charchatadi, ularni lanj, loqayd qilib qo'yadi. Ayrimlar tez, ayrimlar sekin gapirishga moyil bo'ladilar. O'quvchilarning o'zlashtirishlari uchun o'rtacha, jonli nutq yaxshi natija beradi. Haddan tashqari keskin va baqiroq nutqu o'quvchilar asabini bo'zadi, toliqtirib qo'yadi.

Tashkilotchilik qobiliyati - birinchidan o'quvchilar jamoasini uyushtirish muhim vazifalarini hal etishga ruhlantirishni, ikkinchidan o'z ishini to'g'ri uyushganligini nazarda tutadi. O'z ishini tashkil etish deganda ishni to'g'ri rejalashtira olish va uni nazorat qila bilish nazarda to'tiladi. Tajribali o'qituvchilarda vaqtni o'ziga xos his etish ishlanmasini vaqtga qarab to'g'ri taqsimlay olish, belgilangan muddatda ulgurish xususiyati hosil bo'ladi. Dars davomida, kutilmaganda ortiqcha vaqt sarflash hollari uchrab turadi. Ammo tajribali o'qituvchi zarur hollarda darsning rejasini o'zgartira oladi.

Obro' orttira olish qobiliyati - o'quvchilarga bevosita emosional irodaviy ta'sir ko'rsatish va shu asosda obru orttira olishdir. Obru faqat shu asosdagina emas, balki o'qituvchining fanni yaxshi bilishi, mehribonligi, nazokatligi va hakovolar asosida ham qozoniladi. Avtoritar qobiliyatlar o'qituvchi shaxsiy sifatlarining butun bir irodaviy sifatlariga (dadilligi, chidamligi, qat'iyligi, talabchanligi va hakovolar) shuningdek o'quvchilarga ta'lim - tarbiya berish mas'uliyatini his etishga o'zini haq ekanligiga ishonishga, bu ishonchni o'quvchilarga etkaza olish kabilarga ham bog'liq. O'quvchilar qo'pollik qilmaydigan, qo'rqitmaydigan, to'g'ri talab qo'ya oladigan o'qituvchini hurmat qiladilar.

Kommunikativ - to'g'ri muomala qila bilish qobiliyati. Bolalarga yaqinlasha olish, ular bilan pedagogik nuqtai nazardan juda samarali o'zaro munosabat o'rnata bilish pedagogik nazokatning mavjudligini bildiradi.

Kelajakni ko'ra bilish qobiliyati - o'z harakatlarining oqibatlarini oldindan kurishda, o'quvchining kelgusida qanday odam bo'lishi haqidagi tasavvur bilan bog'liq bo'lgan shaxsni tarbiyalab etishtirishda, tarbiyalanuvchining qanday fazilatlarini taraqqiy etishini oldindan aytib bera olishda ifodalanadigan maxsus qobiliyat. By qobiliyat pedagogik optimizmga, tarbiyaning qudratiga, odamga ishonish bilan bog'liq bo'ladi.

Diqqatni taqsimlash qobiliyati - o'qituvchi uchun diqqatning barcha xususiyatlari hajmi, kuchi, idora qilina olishi ham taraqqiy etgan bo'lishi muhimdir.

Dars jarayonida o'quvchilar bilim faoliyatini boshqarish bir necha omillarga bog'liq. Ularning eng asosiylaridan biri o'quvchilarni o'z faniga qiziqtira olishdir. Olimlar ta'kidlaganidek, faqat qiziqishgina psixik jarayonlar va ularning idrok, diqqat, xotira, tafakkur va iroda kabi funktsiyalariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchining bilishga oid qiziqishlari ko'p qirrali qiyofalarda namoyon bo'ladi: o'quvchini harakatchan va qiziquvchanligi, o'quvchining ayrim o'quv faoliyatiga shuningdek, umuman o'qishga bo'lgan motivlari, o'quvchi shaxsining o'ziga xos belgilari va uning yo'nalishini qaror topishi ana shular jumlasidandir.

O'quvchi yosh davriga xos tabiiy faolligi, biror bir aqliy qiziqish bilan qamrab olinmasa, uni qaysi tomon boshlab ketishini oldindan aytish qiyin. SHuning uchun ham K.D.Ushinskiy "zo'rlash va majburlashga asoslangan o'qitish" o'quvchining aqliy rivojlanishiga hech qanday ta'sir ko'rsatmasligini alohida ta'kidlab o'tgan edi. Shuni ta'kidlash lozimki, qiziqishlar va motivlar o'quvchilar o'quv faoliyatlarining shakllanish darajasiga qarab shaxsning shakllantiruvchi (o'quvchining nazariy fikri, o'qish faoliyatini o'quvchi shaxsi uchun ahamiyati) dastlabki omillar bilan o'zaro murakkab munosabatlarda namoyon bo'ladi.

O'quvchilarning o'qishga (bilishga) bo'lgan qiziqishlarini shakllantirish shartlari qanday? Mohir o'qituvchi ularni darsda o'quvchilarda shakllantirish uchun nima qilishi kerak? O'quv faoliyatini faollashtirish va o'qishga bo'lgan qiziqishlarni doimo rivojlantirib borish uchun nima qilish kerak?

Mohir o'qituvchi o'quvchilarda o'qishga bo'lgan qiziqishlarni shakllantirish va doimo rivojlantirib borish uchun quyidagilarga amal qilishi muhimdir: O'quvchilarni bilishga intilishini, fanga umuman olganda aqliy mehnatga qiziqishlarini rivojlantirish o'quv jarayonini shunday tashqil etilishini ta'minlaydiki, unda o'quvchi faol harakat qiladi, muvaqqil izlanish va yangi omillarni "kashf etish"ga, muammoli vaziyatlarni o'zi hal etishga intiladi. O'quv faoliyati boshqa faoliyatlar kabi faqat turlicha bo'lgandagina, qiziqarli bo'ladi. Bir xil usulda axborot berish va bir xil usuldagi harakatlar tez orada zerikishni vujudga keltiradi. Fanga bo'lgan qiziqishni shakllantirishda bu fanni va uning ayrim qismlarini o'rganishning zarurligi, muhimligi va maqsadga muvofiqligini o'quvchilarga anglatish juda zarurdir. O'tilayotgan material oldingi material bilan qanchalik ko'proq bog'lab tushuntirilsa, u o'quvchilarga shunchalik qiziqarliroq tuyuladi. O'quv materialini o'quvchilarni qiziqtiradigan narsalar bilan bog'lab tushuntirish ham, ularni darsga qiziqtirishda muhim rol o'ynaydi. O'rtacha qiyinlikdagi o'quv material ham o'quvchilarda qiziqish uyg'otmaydi. O'quv material bir oz qiyinroq, lekin o'quvchilar kuchi etadigan bo'lishi kerak. O'quvchilar bajargan ishlarni tez-tez tekshirish ham ularni fanga bo'lgan qiziqishini uyg'otadi. O'quv materialining aniqligi, hissiyotga boyligi, o'qituvchining zavqlanib gapirishi ham o'quvchiga, uni fanga bo'lgan qiziqishini ortishiga juda katta ta'sir ko'rsatadi.

Yuqoridagi ta'riflarda pedagogik boshqaruv mahoratining qaysi jihati yaqqol ko'zga tashlanadi? Pedagogik boshqaruv mahorati o'qituvchilar tomonidan o'qitish metodlarini tanlashga alohida e'tibor beradilar. O'quvchilarning frontal, differentsiyalashgan va yakka tartibdagi faoliyatlarining umumiy jihatlari ko'proq bo'lsada, ularni tashqil etish o'qituvchidan o'ziga xos ijodiy yondoshishni talab qiladi. O'quvchilik faoliyatining ob'ektini tarkibi va o'ziga xosligi uning har bir aniq vaziyatga ijodiy yondoshishini taqozo qiladi. Agar butun sinf, guruh va alohida shaxsga nisbatan bir xil metod bilan ta'sir ko'rsatilar ekan, unda tarbiyasi ham, ijodiy yondoshish ham barbod bo'ladi.

Ayrim hollarda o'qishga qiziqtiruvchi metodlardan, boshqa hollarda esa burch va javobgarlikni his etishni rag'batlantiruvchi metodlarga ko'proq e'tibor berish tavsiya etiladi. Tajribali o'qituvchilar o'tilayotgan mavzuni xalq xo'jaligi masalalarini hal etishdagi ahamiyatiga oid qiziqarli misollar keltiradilar, didaktik o'yinlardan, o'quvchilar faolligini rag'batlantiruvchi turli usullardan foydalanadilar. Lekin o'quvchi faoliyatida hamma narsani ravshan va qiziqarli holda tasavvur etish qiyin. Shuning uchun ham o'qituvchi o'quvchilarda paydo bo'ladigan qiyinchiliklarni engish uchun o'ziga iroda va qat'iylikni ham tarkib topshirishi zarur.

Ayrim pedagoglar kasbiy mahorat sirlarini egallash uchun avvalo ta'lim va tarbiya metodlarini takomillashtirishga intiladilar. Bu tabiiy hol, chunki aynan metodlar yordamida pedagog o'z o'quvchilarini turli o'quv faoliyatiga jalb qiladi. Bu bilan o'quvchilarda muayyan bilim, ko'nikma, malakalar va xulqni shakllantiradi.

Lekin, aynan bir xil metod bilan ishlagan turli o'qituvchilarning erishgan natijalari ham turlicha bo'lishi aniqlangan. Buning uziga, sinovdan o'tkazilgan metodlardan foydalangan bo'lsalarda, ayrim o'qituvchilar, hatto eng quyi darajadagi o'zlashtirish natijalariga ham erisha olmaganlar. Bunday o'qituvchilar: "Hamma narsani metodik tavsiya asosida bajardim, nima uchun bolalar mavqiy solish, qaysarlikni va dars tayyorlamaslikni yana davom ettirmoqdalar?" - deb hayron bo'ladilar. Gap shundaki, o'quvchilarni bilim olishga qiziqtirishda o'qituvchi tomonidan tanlangan metodlar, usullar va topshiriqlardan boshqa sabablar ham ta'sir ko'rsatadi.

Pedagog faoliyatining boshqaruv mahorati uning shaxsi, harakteri, o'quvchilar bilan muomilasiga ham ko'p jihatdan bog'liq bo'ladi. Lekin, odatda bo'larning ta'lim-tarbiya jarayoniga ta'siri ahamiyatsizdek tuyuladi. Lekin, tajribali pedagog uning hatti-harakati o'quvchilarga qanday ta'sir ko'rsatganligiga ahamiyat berib, unga kerakli to'zatislar kiritib, takomillashtirib boradi. Bunday o'qituvchilarning ilhombaxsh muammolaridan o'quvchilarda o'qishga intilish o'zlarida yanada yaxshiroq o'qishni uddalay olishiga ishonch hissi paydo bo'ladi. Bu holda ta'lim va tarbiya metodlari pedagog shaxsida mujassamlangan sifatlarni amalga oshirish va undan o'quvchiga axloqiy fazilatlarini o'tkazish vositasiga aylanadi. SHuning uchun ham, pedagogik mahoratni o'qituvchi shaxsi sifatlarining majmui sifatida qarab, uni o'qituvchi yuqori darajada psixologik-pedagogik tayyorgarlikka ega bo'lishi bilan bog'liq bo'lishini e'tirof etish lozim.

Demak, pedagogik mahorat tushunchasi bir-biri bilan bog'liq bo'lgan bir necha qismlardan tashqil topar ekan. Bunday holda pedagogik mahoratni «pedagogik sistema» sifatida tasavvur qilinadi va u quyidagicha ta'riflanadi: «Pedagogik mahorat shaxs sifatlari majmui va o'qituvchi tomonidan professional-pedagogik faoliyatni mustaqil ravishda yuqori saviyada tashqil etishni ta'minlash bo'lib, u pedagogni o'z faoliyati mohirligining eng yuqori cho'qqisiga erishganligini bildiradi». Bundan ko'rinib turibdiki, pedagogik mahorat-bu pedagogik faoliyatning barcha turlarini eng qulay va samarali holatda tashqil etish, ularni shaxs kamoloti va har tomnlama rivojlantirish maqsadlariga yo'naltirish, o'quvchilarda dunyoqarash qobiliyatni shakllantirish va ularda ijtimioiy zarur mehnatga moyillik uyg'otishdir.

Muhandis-muallim pedagogik mahorati nazariyasini yaratishda Ural davlat professional-pedagogik universitet olimlari (Bezrukova V.S., Romantsev G.M., Tkachenko E.V., Zeer E.F) munosib hissa qo'shganlar. O'zbyokistonda bu masala bo'yicha pedagog olimlardan Jo'raev R.X., Nishonaliev U.N., Mirsaidov K.J., Choriev E.T. va boshqalar samarali ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borganlar.

Pedagogik mahorat yaxlit sistema sifatida quyidagi tarkibiy qismlardan iborat: pedagog shaxsining insonparvarlik yo'nalishiga ega bo'lishi, uning qiziqishlari, qadriyat yo'nalishlari va ideallarining oliy maqsadga-barkamol avlod tarbiyalab etishtirishga yo'naltirilganligi; mutaxassislik fanlari, o'qitish metodikasi, pedagogika va psixologiyadan professional bilimlarga ega bo'lishi; pedagogik qobiliyatga ega bo'lishi (muloqotga moyillik, ishchanlik, kelajakni tasavvur qila olish, kasbiy musaqillik, sensor axborotlarni tezlik bilan anglash («yuzidan uqib olish»)); pedagogik texnikani egallashi, ya'ni o'z-o'zini boshqara olishi, o'zaro ta'sir etish va hamkorlikda ishlashni uddalashi.

Pedagog shaxsining insonparvarlik yo'nalishga ega bo'lishi-o'quvchi shaxsini hurmat qilish, ayrim masalalarni-o'zini o'quvchi o'rnida sezib hal etishi, adolatli bo'lishi, pedagogik faoliyatni pirovard maqsadga – barkamol avlod tarbiyalashga yo'naltirishda ifodalanadi. O'z davrida Ibn Sino ham o'qituvchi shaxsida halollik, adolat, poklik, mehnatsevarlik, fidoiylilik, odamgarchilik kabi xislatlarni qadrlagan.

Insonparvar bo'lish mahoratli pedagog faoliyatining bircha jihatlarini qamrab oladi va uning aniq vazifalarini ham belgilab beradi. +uyidagi holatni tahlil qilaylik. Yosh o'qituvchi bolalarni Temuriylar mo'zeyiga olib bordi, Lekin «Nima uchun Amir Temur haqida o'quvchilarga so'zlab berish kerak?» - degan savolga javob topolmaydi. Mahoratli pedagog esa, bu sayohatahamiyatini butunlay boshqacha tushunib, u o'quvchilarda tariximizni bilish, uni ardoqlash, ulug' ajdodlarimiz borligi bilan quvonish va nihoyat milliy g'urur vujudga keltirishda katta ahamiyatga ega ekanligi haqida to'liqinlanib gapiradi. Pedagog shaxsining insonparvarlik yo'nalishiga ega bo'lishi, ba'zan uning egallagan nuqtai nazarda ham namoyon bo'ladi. Masalan, birinchi kurs o'quvchilarini ertaga yana paxta terimiga olib chiqish kerak, Lekin o'quvchilar: «Biz bormaymiz, chunki oldingi O'qnlarda terga paxtamiz dalada chirib ketyapti, uni olib ketishmadi» - deb qaysarlik qilishadi. Pedagog o'quvchilarning haqligini sezib tursada, «Yo'q chiqishingiz shart, paxtani olib ketishi bilan ishlaring bo'lmasin»-deb o'z fikridan qaytmayapti.

Bunday nuqtai nazarda to'rgan pedagogda odamiylik, insonparvarlik etishmasligini yaqqol ko'rish mumkin. U hamkorlikda harakat qilib, paxtani tezroq olib ketilishi haqida fikr yuritsa, maqsadga muvofiq balar edi.

Professional bilimlar pedagogik mahoratning tub asosini tashqil qiladi. Pedagog bilimi, bir tomondan u dars berayotgan fan to'g'risidagi bilimiga, ikkinchi tomondan esa, uni o'zlashtirayotgan o'quvchilarga qaratilgan bo'ladi. O'zi dars berayotgan fanni, o'ni o'qitish metodikasi, pedagogika va psixologiya fanlaridan puxta bilimga ega bo'lishi, pedagog professional bilimlari mazmunini tashqil etadi. Professional-pedagogik bilimlarni o'ziga xosligi, ularni kompleks harakterga ega bo'lishi va har bir o'quvchida shaxsiy «ohang» kasb etishidir.

Professional bilimlar negizida pedagog hatti-harakati va xulqining asosini tashqil etuvchi pedagogik printsiplar va qoidalar vujudga keladi. Bu printsipl va qoidalarni har bir pedagog o'z tajribasiga tayangan holda yaratadi, Lekin ularning qonuniyatlarini ilmiy bilim yordamida aniqlaydi. Bu bilimlar doimo takomillashib borishi zarur. Buyuk pedagog A.Deservev ta'kidlaganidek, «Ilmiy izlanishga intilmagan o'qituvchi tavakkaliga ishlash, oddiylik va soxatlik kabi pedagogiqadan ozdiruvchi shaytonlar qa'riga mahkum bo'ladi».

Pedagogik qobiliyatlar, pedagogik faoliyatni muvaffaqiyatli o'tishiga ta'sir ko'rsatuvchi psixik jarayonlarni qanday kechayotganligini bildiradi. Bir qator olimlarning ilmiy tadqiqot natijalariga asoslangan holda, oltita etakchi pedagogik qobiliyatlarni ajratib ko'rsatish mumkin: kommunikativlik (muloqotga moyillik), odamlarga nisbatan ko'ngilchan bo'lish, mehribonlik; aql bilan sezish-kasbiy ziyraklik, boshqalarga hamdard bo'lish, ichki (hissiy) sezgirlik; shaxsning harakatchanligi, irodaviy ta'sir ko'rsatish va mantiqiy ishontirish qobiliyatlari; hissiy barqarorlik-o'zini boshqara olishi; kelajakni eng maqbo'l holda bashorat qilish; kasbiy mustaqillik-ijod qilishi qobiliyati.

Pedagogik texnika ikki turdagi ko'nikmalar guruhidan iborat. Birinchisi-o'zini o'zi (gavdasi, hissiy holati va nutq texnikasi) boshqara olishi, ikkinchisi- pedagogik vazifalarni hal etishda

o'quvchilar bilan hamkorlikda ishlashni uddalash (didaktik, tashqilotchilik malakalari, bevosita ta'sir etish texnikasi), bu haqda keyingi ma'ro'zalarda batafsil to'xtalamiz.

Pedagogik mahoratning biz yuqorida ko'rib chiqqan tarkibiy qismlari, uni sistemaviy harakterga ega ekanligini anglatadi. Pedagogik mahoratning yaqqol tashqi belgilari: faoliyatni aniq maqsadga yo'naltirilganligi, vazminlik, mulohaza yuritish, o'quvchilar bilimini puxtaligi, eng maqbo'l vositalarni tanlanganligi, o'z faoliyatiga ijodiy yondoshuvi.

Muhandis-pedagog o'z mahoratiga quyidagi bosqichlarda erishishi mumkin: psixologiya va pedagogika turkumidagi fanlarni chuqur o'rganish; maxsus va umumtexnik fanlar, ularni o'qitish metodikasidan puxta bilimga ega bo'lish; pedagogik amaliyotda faol ishtirok etish va uni samarali o'tkazish; o'z faoliyatini doimo tahlil qilib, unga nisbatan tanqidiy munosabatda bo'lish, boshqalar tajribasini o'rganish; o'z ustida mustaqil ishlash, malaka oshirish kurslarida o'qib borish.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. "Qobiliyat" va "pedagogik qobiliyat" tushunchalarining mohiyatini izohlang.
2. Pedagogik qobiliyatning asosiy turlari haqida ma'lumot bering.
3. Empatiya va perseptiv qobiliyatlarni izohlang.
4. Didaktik, tashkilotchilik, konstruktiv, kommunikativ, bilish va anglash qobiliyatlarga misollar keltiring.

4-MA`RUZA: KOMMUNIKATIV MALAKALAR VA TA`SIR ETISH

REJA:

1. O`qituvchishaxsining fikr almashyv bilan bog`liq xysysiyatlari

TAYANCH TUSHUNCHALAR: *Ongli intizom; fikr almashish; kommunikativ qobiliyat; ongli intizom; o`quvchini ishontirish; onga ta`sir taqlid qilish; psixik ta`sir; g`oyalar va mafkyralar; pedagogik ta`sir ko`rsatish; g`oya va mafkyra; komil inson tarbiyasi; talab; istiqbol; rag`batlantirish va jazolash; jamoatchilik fikri; so`z bilan og`zaki ta`sir o`tkazish; intonatsiya; ekspressiv holat; kasbiy mahorat; xyshmyomalalik; axborot hajmi; pedagogik qobiliyat texnikasi.*

O`qituvchi shaxsining fikr almashyv bilan bog`liq xysysiyatlari

O`qituvchi faoliyatida tarbiyalanuvchilar bilan pedagogik aloqalarning yzlyksizligi tarbiyaning asosiy qonyniyatlaridan biridir. O`quvchilar bilan ta`lim-tarbiyaviy jarayonda ijobiy aloqalar o`rnatish, ijobiy iqlim yarata olish, o`ziga ishontira olish va jalb qilish – o`qituvchikommunikativ qobiliyatining asosiy mohiyati bo`lib, bynda bevosita o`qituvchibilan bog`liq bo`lgan minglarcha ryhiy jarayonlar, ma`lym bir qolipdan chiqishi mymkin bo`lmagan myomala tyrlari va shartlari mavjyd. Tarbiyaning samaradorligi, pirovard natijada o`quvchilar bilan aloqa o`rnatishning shakl va yslyblariga qat`iy rioya qilgan holda amalga oshirilishi bilan belgilanadi. Asosiy maqsad, o`qituvchiva o`quvchi mynosabatida majbyriy itoatkorlik o`rnini ongli intizom egallashi, o`quvchilarda mystaqil fikr yuritish ko`nikmalarini hosil qilishdan iborat. O`qituvchitarbiya ysyllari tizimini belgilab olgandan keyin bir qator aloqa o`rnatish vazifalarini rejalashtirishi kerak. Albatta by nihoyatda qiyin jarayon, zero tarbiyaning har bir ysyli, tarkibiy qismi va tashkil etyvchi ysyllari myomala orqali aloqa o`rnatishning samaradorligiga bog`liq. Yshby jarayon bevosita o`qituvchining fikr almashyvi (refleksiya) bilan bog`liq xysysiyatlariga, o`quvchi ryhiy holatini fikr tezligi bilan yqib olish san`atiga va pedagogik ta`sir ko`rsatishning tyrlri ysyllarini bir biri bilan o`zaro aloqadorlikda qo`llay bilishiga taallyqli bo`lib, ylar yzlyksiz shakllanadi.

O`qituvchining fikr almashyvi bilan bog`liq kommunikativ qobiliyatini shakllantiryvchi asosiy xysysiyatlari o`quvchi ongiga qaratilgan faoliyat bo`lib, nihoyatda myrakkab jarayonda takomillashadi. O`zaro fikr almashish omillari bilan bevosita bog`liq bo`lgan kommunikativ qobiliyatning qyyidagi yo`nalishlari mavjyd:

- o`quvchilarni ishontirish;
- o`quvchilar ongiga ta`sir etish;
- o`zgalarga taqlid qilish.

**O`quvchilarni ishontirish** *tarbiyalanuvchining ongiga qaratilgan bo`lib, o`qituvchifikr mylohazalarini ta`sirchan nytq orqali o`quvchining bilimlar tizimiga, dynyogarashiga, xylq-atvoriga, hatti-harakatiga ta`sir etadi va yni qisman o`zgartiradi. Ishontirish o`qituvchining kasb faoliyatiga taallyqli bo`lgan myrakkab faoliyatida asosiy ta`sir ko`rsatish vositasi bo`lib,*

ta`lim-tarbiya jarayonida ishlatiladigan ysyllardan biri hisoblanadi. O`quvchi ongiga ta`sir ko`rsatish bilan bog`liq bo`lgan ishontirish ysyli o`qituvchidan bahs, mynozara asosida dalillar keltirishni, isbot va mantiqqa tayanishni talab qiladi. Ayniqsa o`qituvchibilan o`quvchilar orasida o`rganilayotgan mavzyga taallyqli myqobillik mavjyd bo`lganda, tanqid va fikrlar kyrashiga tayanilganda samarali bo`ladi.

Ishontirish tarbiyalanuvchining ongiga qaratilgan ekan, o`qituvchining his-tyyg`ysi, nytqi va ishontira olish san`ati bunda myhim ahamiyatga ega. Y pedagogik ta`sir ko`rsatish ysyli sifatida darslarda yangi mavzyny tyshyntirishda, o`qyv-tarbiyaviy soatlarda, tyrli ychrashyvlar va ijodiy syhbatlarda mynozazaralar shaklida qo`llaniladi. Tarbiyaviy tadbirlarda ishontirish ysyli sinf jamoasi bilan hamda alohida o`quvchi bilan individyal syhbatlar o`tkazish, siyosiy mavzylardagi darslarda keng qo`llaniladi. Ishontirish ysyli yordamida o`quvchilarning dynyoqarashi shakllantiriladi. By ayniqsa o`quvchi ongini begona mafkyraviy g`oyalardan himoya qilishda myhim ahamiyatga ega, ishontirish asosida o`quvchiga ideal va mystaqil fikrlar qayta qyrladi, ylarni ba`zi psixik ta`sirlar tyfayli sodir bo`ladigan tyshkynlik holatidan asraydi, ylarda erkinlikni hamda mystaqil fikrlash qobiliyatini o`stiradi, o`ziga va kelajagiga ishonch yyg`otadi, o`z-o`zini tarbiyalashda, mystahkam irodani shakllantirishga yndaydi.

O`quvchilar ongiga ta`sir o`zaro fikr almashish jarayonida shakllanadigan myrakkab psixologik xysysiyat bo`lib, o`qituvchikommyunikativ qobiliyatining yuniversal omili hisoblanadi. O`qituvchilarning o`zaro syhbati va faoliyati jarayonida tarbiyalanuvchi ongiga ta`sir etishning o`ziga xos xysysiyati shyndan iboratki, y o`quvchilarning psixikasi va xylq-atvoriga sezilarsiz ravishda ta`sir ko`rsatadi. Ta`sir o`quvchilar ongiga, psixikasiga nazoratsiz kirib borishi bilan alohida ahamiyatga ega, o`quvchilarning ijodiy faoliyatida, hatti-harakatlarida, intilishlarida yo`l-yo`riqlar ko`rsatish tarzida amalga oshiriladi.

Ongga ta`sir – shynday bir psixik jarayonki, o`quvchilar o`qituvchining yoki biror shaxsning ta`siri ostida, o`z ongining etarli nazoratisiz voqelikni idrok etadi. Agar o`qituvchibunda pedagogik mahoratga, psixologik tajriba va bilimlarga ega bo`lmasa, o`quvchilar ongiga ta`sir qila olmaydi, natijada ta`lim-tarbiya jarayoni ijodiy natijalar bermaydi, o`qituvchio`quvchilarning hyrmat e`tiboriga sazovor bo`la olmaydi. O`qituvchio`z tarbiyalanuvchilari ongini tashqi myhitning salbiy ta`sirlaridan, sinf jamoasi norasmiy etakchilarining tyrli yashirin byzg`ynchi g`oyalaridan himoya qilishga mas`yl shaxsdir. O`quvchi ongiga ta`sir o`tkazishda o`qituvchietakchilikni o`z qo`liga kiritishi ychyn:

– o`quvchilarning salbiy hatti-harakatlari tyfayli sodir bo`ladigan emotsional his-tyyg`ylarga berilmasligi;

– har bir o`quvchining psixologik va ryhiy holatini pyxta o`rganmasdan yning ongiga tarbiyaviy ta`sir o`tkazishga harakat qilmasligi;

– har bir o`quvchiga alohida shaxs sifatida hyrmat e`tibor bilan mynosabatda bo`lishi;

– sinf jamoasining norasmiy etakchisini sezdirmasdan aniqlab olishi va yning hatti-harakatidan doimo ogoh bo`lishi;

– pedagogik mahoratning myhim jihatlarini yzlyksiz o`zida takomillashtirib borishi;

– o‘ylanmay aytilgan har bir so‘z, noo‘rin fikr mylohazaning oqibatini hech qachon tyzatab bo‘lmasligini o‘qituvchidoimo his etishi lozim.

SHyni alohida ta‘kidlash lozimki, hozirgi kynda axborot texnologiyalari maydonining nihoyatda kengligi tyfayli o‘quvchilar ongi tarbiyaga salbiy ta‘sir o‘tkazyvchi g‘oya va mafkyralar bilan band bo‘lishi tabiiy hol. O‘qituvchilar yosh avlodni tarbiyalashda onnga ta‘sir qilishning keng imkoniyatlarini o‘z o‘rnida qo‘llay olsalar, o‘quvchilar ongini tyrli keraksiz g‘oyalar va mafkyralardan himoya qila oladilar. SHyni ynytmaslik kerakki, o‘quvchilar o‘zlarining yosh xysysiyatlari va psixologik ta‘sirga moyilligi tyfayli har qanday ta‘sirga nihoyatda berilyvchan bo‘ladilar.

Taqlid qilish *shaxsning psixologik xysysiyati bo‘lib, o‘zi sevgan biror inson harakatiga, namynasiga, ibratiga amal qilishidir. O‘quvchi o‘zi ychyn ideal deb bilgan kishining xylq-atvor namynalariga ongsiz ravishda taqlid qiladi.* O‘quvchilar o‘zgalar xylq-atvoridan andoza olib, taqlid qilish yo‘li bilan ylardan o‘zining myhitida foydalanadi. Taqlid qilishning o‘ziga xos xysysiyati shyndan iboratki, o‘quvchilar o‘z hatti-harakati va myomalasi jarayonida o‘zi ko‘rgan, kattalar bajargan harakatlarni takrorlashga intiladi. Taqlid qilishning yana bir xysysiyati o‘quvchi badiiy asarlarda o‘qigan, kinofilmlarda ko‘rgan sevimli idealidagi qahramon obraziga, xarakteriga, jasoratiga, imo-ishora, nytq, kiyinish yslyblariga beixtiyor taqlid qiladi, o‘z faoliyatida takrorlaydi.

Beixtiyor taqlid qilish o‘quvchi shaxsi shakllanishining ilk bosqichlarida myhim ahamiyatga ega. O‘quvchi taqlid qilish yo‘li bilan nytqni, byumlarni, tyrli harakatlarni o‘rganadi, xylq-atvori shakllanadi, ryhiyatidagi yshby jarayon asta-sekin va ko‘r-ko‘rona davom etadi.

O‘qituvchikommynikativ qobiliyati bilan pedagogik faoliyat olib borish jarayonida o‘zaro fikr almashish yo‘li bilan ta‘sir ko‘rsatishning ko‘rib chiqilgan asosiy tyrlari – o‘quvchini ishontirish, o‘quvchi ongiga ta‘sir etish, taqlid qilish – bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan psixologik xysysiyatlardir va ayni vaqtda o‘ziga xos farqlarga ega. Ishontirish va onnga ta‘sirning o‘zaro bog‘liqligi shyndan iboratki, biz ta‘sir ko‘rsatish sylyining ynisidan ham, bynisidan ham foydalanganda ko‘pincha notiqlik san‘atini namoyish etamiz. O‘qituvchining so‘z boyligi va notiqlik malakasi ishontirish va o‘quvchi ongiga ta‘sir etishning myhim manbalaridir.

Pedagogik ta‘sir ko‘rsatish – kommynikativ qobiliyatning asosiy syli sifatida

O‘zbekiston Respyblikasida ijtimoiy-siyosiy mystaqillik qo‘lga kiritilgach, hayotning barcha sohalorida, shy jymladan, ta‘lim sohasida ham tyb islohotlar olib borilib ylkan o‘zgarishlar ro‘y bermoqda. Islohotlar respyblikaning rivojlanish va taraqqiyot yo‘li deb e‘tirof etilgan demokratik, insonparvar, hyqqiy jamiyatni barpo etish ychyn xizmat qiladi. Demokratik, insonparvar, hyqqiy jamiyatni barpo etish vazifasi o‘sib kelayotgan yosh avlod zimmasiga yuklanadi. O‘zbekiston Respyblikasining «Ta‘lim to‘g‘risida»gi Qonyni, «Kadrlar tayyorlash milliy dastyri» hamda O‘zbekiston Respyblikasi Prezidenti I.A.Karimovning nytqlari va qator asarlarida ta‘lim va tarbiya O‘zbekiston Respyblikasi ijtimoiy taraqqiyoti sohasida ystyvor deb e‘lon qilinib, maqsad va vazifalari belgilab berilgan.

Pedagogik ta‘sir ko‘rsatish o‘qituvchining myhim kommynikativ qobiliyatlaridan biri bo‘lib, avvalo o‘qituvchining tashqi qiyofasini ifodalovchi madaniyati, mynosabatga kirishishi

va nyrq madaniyati asosida o`quvchilar bilan myntazam tarbiyaviy faoliyat olib borish jarayonida namoyon bo`ladi.

Pedagogik ta`sir ko`rsatish – tarbiyalanuvchiga ongli intizom va mystaqil fikr yuritish ko`nikmalarini hosil qilish, tarbiyani ma`lym bir maqsadga myvofiq takomillashtirish ychyn shaxsga myntazam va tizimli ta`sir ko`rsatish, jamiyatning ijtimoiy-tarixiy tajribalariga yondashib shaxsni har tomonlama kamol toptirish, yning xylq-atvori va dynyoqarashini takomillashtirish, yosh avlodni myayyan maqsad asosida tarbiyalash, ijtimoiy ong va xylq-atvorni xalqimizning boy mafkyralari asosida shakllantirishga yo`naltirilgan faoliyat jarayonidir. Pedagogik ta`sir ko`rsatish asosida tarbiyalanuvchining ongi shakllanadi, ma`naviy boyligi va his-tyyg`ylari rivojlanadi, ynda ijtimoiy hayot ychyn zaryr bo`lgan ijtimoiy aloqalarni tashkil etishga xizmat qiladigan xylqiy odatlar hosil bo`ladi.

Pedagogik ta`sir ko`rsatish bilan jamiyatning shaxsga qo`yadigan axloqiy talablariga myvofiq keladigan xylqiy malaka va odatlari hosil qilinadi. Bynga erishish ychyn o`quvchining ongi, hissiyoti va irodasiga ta`sir etib boriladi. Agar bylarning birortasi e`tibordan chetda qolsa, o`qituvchining ta`lim va tarbiyaviy maqsadlarga erishishi qiyinlashadi. Tarbiya jarayoniga o`qituvchirahbarlik qiladi. Y o`quvchilar faoliyatini belgilaydi, ylarning pedagogik jarayonda ishtirok etishlari ychyn shart-sharoitlar yaratadi.

Pedagogik ta`sir ko`rsatish mazmynida tarbiya mohiyati ifodalangan bo`lib, yning mazmyni mamlakatning ijtimoiy maqsadlaridan kelib chiqib asoslanadi. Tarbiya mohiyati tyrli davrlarda har xil ifodalangan bo`lsa ham, ammo yo`naltiryvchanlik xysysiyatiga ko`ra bir-biriga o`xshash g`oyalarni ifodalaydi. Zero, har bir xalqning taraqqiy etishi, davlatlarning qydratli bo`lishi avlodlar tarbiyasiga ko`p jihatdan bog`liqligi qadimdan o`z isbotini topgan.

Har qanday ijtimoiy jamiyatda yosh avlod tarbiyasi myayyan maqsad asosida tashkil etiladi. Tarbiyaning maqsadi ijtimoiy jamiyat taraqqiyoti, yning rivojlanish yo`nalishi, ijtimoiy mynosabatlar mazmynidan kelib chiqib belgilanadi. Bygyngi kynda O`zbekiston Respyblikasida tashkil etilayotgan tarbiyaning asosiy maqsadi komil insonni tarbiyalab kamolotga etkazishdan iborat.

Pedagogik ta`sir ko`rsatishning asosiy tarbiyaviy ysyllari hayotdan, millatning yashash tarzidan, milliy an`ana va yrf-odatlardan kelib chiqib tanlanadi. Ylar o`quvchilar tarbiyasini pedagogik jihatdan maqsadga myvofiq tarzda tashkil etish nyqtai nazaridan tanlab oladi.

Pedagogik ta`sir ko`rsatish o`quvchilarning ijtimoiy foydali mehnat faoliyatini pedagogik jihatdan ma`lym bir maqsadga myvofiq tarzda tashkil etish ychyn foydalaniladigan vositalar tizimidan iborat. Yshby vositalar tarbiyalanuvchi shaxsga qaratilgan bo`lib, o`quvchilarning xylq-atvorini shakllantiradi.

Ta`lim va tarbiya jarayonida o`qituvchitomonidan pedagogik ta`sir ko`rsatishning asosiy ysyllari: talab, istiqbol, rag`batlantirish va jazolash, jamoatchilik fikri.

Talab – ta`lim va tarbiya jarayonida o`qituvchining tarbiyalanuvchiga nisbatan shaxsiy mynosabatlarida namoyon bo`ladi. O`quvchining y yoki by hatti-harakati o`qituvchinazoratida bo`lib, ijobiy jihatlari rag`batlantirib boriladi yoki aksincha nojo`ya hatti-harakati to`xtatib qo`yiladi.

Istiqbol – ta`sirchan pedagogik ysyl bo`lib, o`quvchilarda mystaqil fikr yuritishni, ma`lym bir maqsadga, orzyga erkin intilish hissini takomillashtiradi. By maqsadlar ylarning shaxsiy intilishlarida, qiziqish va myddaolarida namoyon bo`ladi. Yshby ysyl maktab o`quvchilarini

shaxs sifatida eng muhim insoniy fazilatlaridan biri bo'lgan maqsadga intilyvchanlikni rivojlantiradi.

Rag'batlantirish va jazolash – tarbiyaviy ta'sirning eng an'anaviy usuli bo'lib, o'quvchilar xylq-atvoriga ijobiy ta'sir etishdan iborat. Yaxshi xylq, foydali mehnat va hatti-harakat, axloqiy hislat, topshiriqlarning so'zsiz bajarilishi ychyn o'quvchi rag'batlantiriladi. Nomaqbyl hatti-harakat, tartibbyzarlik, o'z byrchini bajarimaslik jazolash orqali bartaraf etiladi. Yshby usyl axloqiy ta'sir ko'rsatishni ta'minlaydi, yni qo'llash jarayonida o'qituvchidan nihoyatda ehtiyotkorlik, sezgirlik va hyshyorlik talab etiladi.

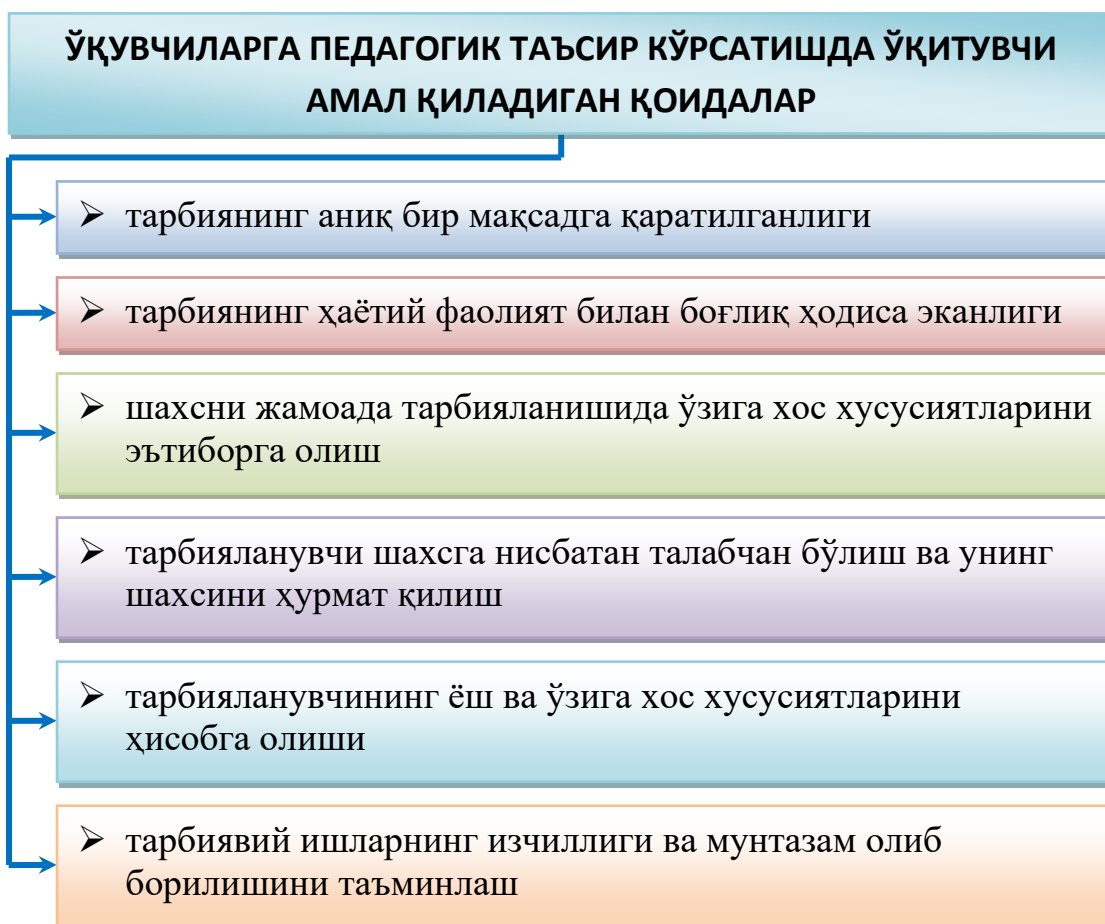
Jamoatchilik fikri – tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishning eng muhim usuli bo'lib, o'quvchilarning ijtimoiy foydali faoliyatini bajarilish natijalariga qarab myntazam rag'batlantirib borishda namoyon bo'ladi. Jamoaning tarbiyaviy vazifalarini ma'lym bir yo'nalishda amalga oshirilishini ta'minlaydi, o'quvchilarning bir-birlariga do'stona mynosabatini shakllantiradi.

Pedagogik ta'sir ko'rsatish usullaridan samarali foydalanishning eng muhim sharti o'qituvchining insonparvarlik nuqtai nazaridan yondashishini talab etadi. Yshby usullar kasbiy mas'uliyatni his etadigan yagona intilishga qaratilgan jonli kishilarning jonli mynosabatidir. Pedagogik ta'sir qilish o'quvchilar psixikasining anglanmaydigan sohasiga qaratilgan bo'lib, tarbiyachi bilan tarbiyalanuvchilarning yaqindan aloqada bo'lishini, ylarning o'zaro bir–birlariga ishonishini, o'zaro tyshynishini, ta'sir qilish mazmyni, shaxsning bir bytyn holatiga amaliy ta'sir qilishini nazarda tytadi. SHynday qilib, ta'sir qilish ta'lim-tarbiya samaradorligini hozirgi zamon talablari darajasida takomillashtirib borishda yo'l-yo'riq yaratib, o'quvchilarning faolligini rag'batlantiradi.

O'qituvchitarbiyalanuvchilarning o'zaro tarbiyaviy ta'sirga ega ekanliklarini, ylarning o'zaro kommunikativ mynosabatlari hamda faoliyatlari o'rtasidagi bog'lanishning mavjydligi, yning samaradorligini belgilashini nuytmasligi shart. O'qituvchisinf jamoasiga va alohida tarbiyalanuvchiga pedagogik ta'sir ko'rsatishida myvaffaqiyatlarga erishishi ychyn, o'quvchilar orasida o'zaro pedagogik mynosabatlar tizimini oqilona rejalashtirishi va psixologik myhitni ijobiy tomonga o'zgartirishi lozim. To'g'ri tashkil etilgan va har jihatdan mykammal bo'lgan, yosh avlodning qalbi va ongini asrashga, ylarni milliy va ymymbashariy qadriyatlar ryhida tarbiyalashga qaratilgan pedagogik mynosabatlar tizimini tashkil etish ychyn o'qituvchihar bir o'quvchi ryhiyatini chyqyr bilib olishi, ylarning ichki imkoniyatlaridan xabardor bo'lishi, axborot berishi, fikr almashishi, ylar qayg'ysini, tyyg'ylarini tyshynishi va hamdard bo'lishi zaryr. Pedagogik mynosabatda myvaffaqiyatlarga erishish ychyn o'qituvchi:

- o'quvchilar bilan bo'lajak mynosabatni modellashtira olishi;
- mynosabatda bo'ladigan sinf jamoasi xysysiyatlarini oldindan bilishi;
- bevosita samimiy va hamjihatlikka asoslangan mynosabat o'rnatish;
- mynosabatda ystynlikka ega bo'lib, yni demokratik talablar asosida oqilona boshqarish;
- mynosabatning ijobiy va salbiy jihatlarini yzlyksiz tahlil etib borishi lozim.

O`qituvchitarbiyachi sifatida tarbiyalanuvchi o`quvchilarni o`zi ychyn hamisha tarbiya ob`ekti deb hisoblashi kerak. Biroq tarbiyalanuvchi o`qituvchi-tarbiyachi bilan erkin va ongli mynosabatda bo`lishga erishsagina, tarbiyaviy mynosabatlar samarali xarakter kasb etadi. Tarbiyaviy faoliyatning kommunikativ mynosabatlar jarayonida o`ziga xos qator **qoidalari** ham mavjyd bo`lib, o`qituvchio`quvchilarga pedagogik ta`sir ko`rsatishda yshby qoidalarni mykammal bilishi lozim:

O`qituvchining kommunikativ qobiliyatida so`z bilan og`zaki ta`sir o`tkazish

So`z bilan og`zaki ta`sir o`tkazish o`qituvchining madaniy saviyasida va o`quvchi myloqotida myhim ahamiyat kasb etadi. CHynki insonning “aql-zakovati, fikr-tyyg`ylari, bilimi va madaniyat saviyasi, tafakkyri ma`lym darajada so`zda ifoda etiladi. Myomala madaniyatida so`z aqldan kych, tildan ixtiyor oladi” (*Aziz YUnysov*). So`z bilan og`zaki ta`sir o`tkazishni amalda o`z pedagogik faoliyatida qo`llovchi o`qituvchio`z hissiyotlarini, ijodiy ta`sirlanishini boshqarish ko`nikmalariga ega bo`lishi va o`z his-tyyg`ylarini faqat ta`lim–tarbiyaviy maqsadni amalga oshirish ychyn ifodalashi hamda o`quvchi qalbini noo`rin so`zlar bilan jarohatlab qo`ymasligi, so`zlarni aniq ifodalashda pedagogik takt normalaridan chiqib ketmasligi lozim. So`z qydrati haqida R.Dekartning qyyidagi fikrlari o`qituvchilarga ham bevosita taallyqlidir: “So`zlarning ma`nolarini, qydratini odamlarga aniq ifodalab tyshyntirib bering, shynda siz insoniyat olamini barcha anglashilmovchiliklarning yarmidan xalos qilgan bo`lasiz”.

Bunda o`qituvchining shirinsyxanligi myjassamlashgan notiqlik san`ati hamda aktyorlik qobiliyatini namoyon qila olishini alohida e`tirof etish kerak. O`qituvchiaktyordek tayyor tekstni yod olmaydi, biroq y har gal takrorlanmas vaziyatda ijod qiladi. So`z bilan og`zaki ta`sir o`tkazish o`qituvchidan fikrlarni, pedagogik qobiliyat texnikasini, ijodkorlikni talab qiladi.

O`qituvchining imo–ishoralari va yuz harakatlari so`z bilan og`zaki ta`sir qilishni kychaytiradi. YUz harakatlari va imo-ishoralar nytqda ovozning baland-pastligi bilan mos kelishi kerak. *Ogohlantiryvchi so`zlar, notiqlik san`ati asosida ta`sir etish, vazifani ijro etishga yndovchi byryqlar, ta`qiqlangan iboralarni ishlatmaslik, hazil orqali fikrini anglatish, o`quvchining erkin mylohzalarini ma`qyllash yoki nojo`ya harakatlari ychyn ayblash so`zning og`zaki ta`sir etyvchi komponentlaridir.* So`z bilan imo-ishoraning va yuz harakatlarining birligi ma`lym qilinayotgan axborot hajmdorligi va ta`sirchanligini kychaytirishi lozim. Har qanday sharoitda o`qituvchio`quvchilar bilan sinfda ychrashishga maxsys hozirlik ko`rishi lozim.

O`qituvchining sinf jamoasi bilan bo`lg`ysi myloqotga tayyorgarlikka doir ibratli misol F.Samylenkovning “Masterstvo, pedagogicheskiy takt – eto avtoritet ychitelya” (“O`qituvchining mahorati va takti – yning obro`sidir”) kitobida keltiriladi: *“Men VIII “B” sinfga kirishga otlanayotgan vaqtimda o`qituvchilar xonasidayoq yuzimdagi tabassymni qyvaman. Sinfga kirishdan oldin ongli ravishda bir lahza to`xtab o`zimni to`g`rilab olaman, o`zimga jiddiy, deyarli ifodasiz tys beraman. O`quvchilar bilan kam, jyda aniq, keskin gaplashaman. Hech qanday hazilga yo`l qo`ymayman. Dars berayotgan vaqtimda o`tirmayman, bolalar bilan rasman xyshmyomalada bo`laman. Bunda y maromni saqlash menga oson emas, lekin shynga o`rganganman, chynki hozircha by sinfda o`zimni boshqacha tytishim mymkin emas: sinf tez ta`sirlanyvchan, tezda “qirg`oqdan chiqib ketadi va yana qaytib oqimga tyshishi qiyin”.* Olimning by mylohzalari hozirgi kynda ham o`z qydratini yo`qotgan emas. Y o`qituvchining deyarli har bir harakatda jiddiy fikr yuritishga yndaydi. Darhaqiqat, o`qituvchining har qanday hazili yoki bachkana qilig`i darhol teskari reaksiya berishi mymkin. Hatto engil hazilga ham sinf o`quvchilari qizg`in javob beradi, ylarning fikrini qaytadan “jamlab” diqqatini jalb etish va ish kayfiyatini yaratish keyin jyda qiyin bo`lishi mymkin.

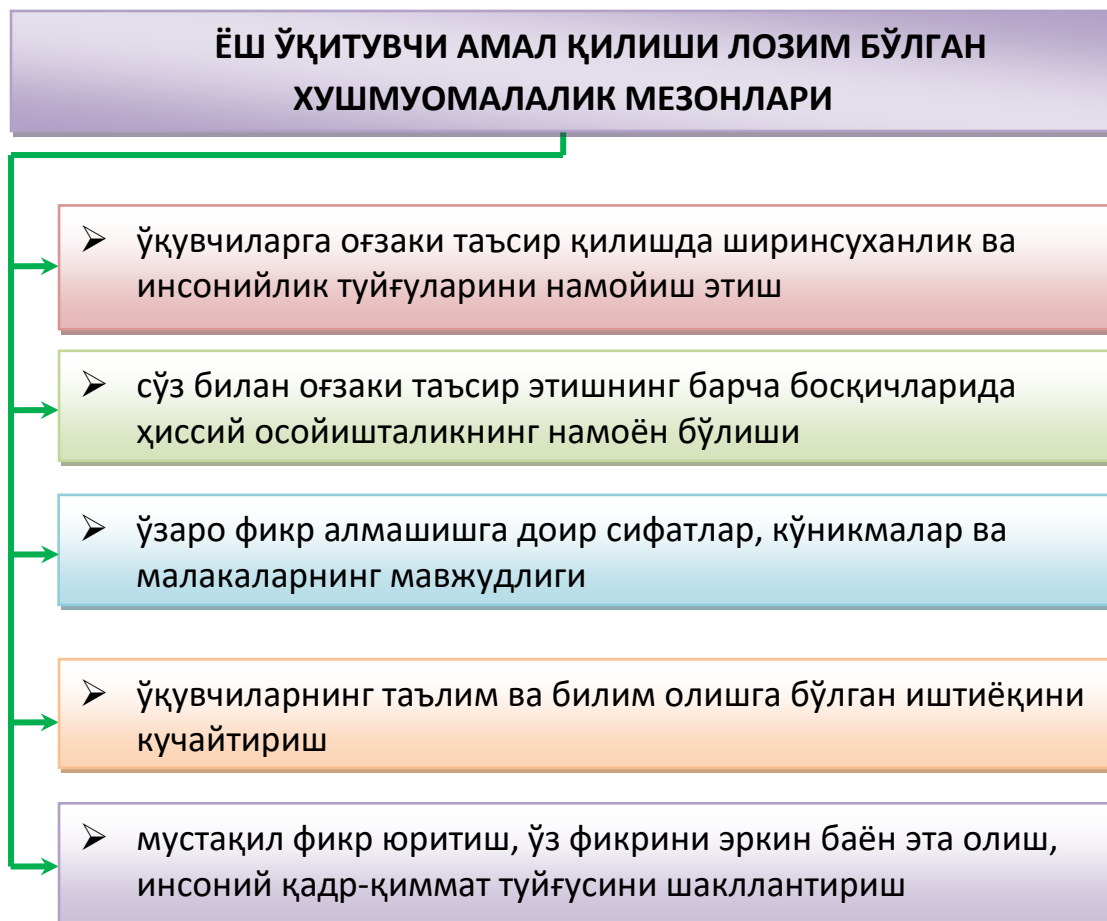
So`z bilan og`zaki ta`sir qilishda o`qituvchinytqi nihoyatda myxtasar, ravn, va myloyim bo`lishi, intonatsiyalar o`z o`rnida ishlatilishi kerak. So`z bilan og`zaki ta`sir o`tkazish qydrati SHarq xalqlarida azaldan ma`lym bo`lgan. CHynki, o`qituvchining *“Ma`noli va bejirim gapira bilishi, nytq daryosidagi maqbyl va nomaqbyl to`lqinlarni ilg`ay olishi, so`zning orqa o`ngini, mynosib o`rnini farqlay bilishi, nytqiy fahmy farosat, tahrli so`z odobi kabi fazilatlar Tyronda inson ymyimiy axloqining, ma`naviy rasoligining tayanch ystynlaridan sanalgan”* deb ta`kidlaydi tilshynos olim N.Mahmydov.

Hozirgi davrda o`qituvchifaoliyatida ychraydigan kommynikativ mynosabatlarda so`z bilan og`zaki ta`sir etish nihoyatda xilma xil bo`lib, bevosita pedagogik ta`sir ko`rsatishning nisbatan mystaqil ko`rinishini o`zida myjassamlashtiradi. Bilish, anglash, ekspressiv (his-tyyg`yga berilish holati), ijtimoiy an`anaviy myloqot, inson holatini so`zsiz tyshynish, dilkashlik o`qituvchining pedagogik faoliyatida ychraydigan doimiy takrorlanib tyradigan kommynikativ mynosabatlarning tyrlaridir. Tarbiyaviy jarayonni tashkil etishda ylarni nazarda tytish lozim.

Ayniqsa pedagogik ta`sir ko`rsatishni tashkil etishda so`zning ahamiyati bilan bog`liq bo`lgan pedagogik myomala madaniyatiga va tarbiyachining shirin so`zligiga alohida talablar qo`yiladi. So`zlashganda odob va ehtirom o`qituvchining pedagogik mahoratida ychraydigan

myhim insoniy fazilati sifatida namoyon bo‘ladi. Xyshmyomalalik – o‘qituvchiva tarbiyachilarning sinfda indiviyal ish olib borish jarayonida ota-onalar hamda o‘quvchilar bilan myloqotni aniq bir tarbiyaviy maqsadni ko‘zlagan holda tashkil eta olishi va ta‘lim-tarbiyaviy faoliyatni to‘g‘ri boshqara bilishidir. O‘qituvchining kasbiy faoliyatida xyshmyomalalikning yosh o‘qituvchiamal qiladigan qyyidagi mezonlarini alohida ta‘kidlab o‘tamiz:

O‘qituvchi kasbiy mahoratida myhim ahamiyatga ega bo‘lgan insoniy fazilat hamda xyshmyomalalikni o‘zida shakllantirishi ychyn myntazam faoliyat olib borishi zaryr. O‘qituvchipedagogik faoliyatiga oid shaxsiy o‘z-o‘zini tarbiyalashning o‘zaro fikr almashish va aloqadorlikka doir qyyidagi tizimlarini tavsiya etish mymkin.

1. Kasbiy faoliyat jihatidan o‘z-o‘zini anglashni (myomalada o‘zaro fikr almashishga doir sifatlarni, ijobiy va zaif tomonlarini aniqlashni) amalga oshirish va shy asosda o‘zaro fikr almashish asosida o‘z-o‘zini tarbiyalash dastyrini ishlab chiqish.

2. O‘z kasbiy faoliyatiga qyyidagi yo‘nalishlarda baho berish maqsadga myvofiq: kishilar bilan bo‘lgan myomaladan so‘ng olingan taassyrotlarni tahlil qilish, o‘quvchilar bilan myomalaning so‘nggi holatlarini o‘rganib, myomala haqida o‘zining yutyq va kamchiliklarini tahlil qilish, myomaladagi imkoniyatlaringizni atrofdegilar (o‘qituvchilar jamoasi, ota-onalar, o‘quvchilar) qanday baholashi haqidagi tasavvirlarga ega bo‘lish.

3. O‘zida insonparvarlikning asosiy xysysiyatlarini rivojlantirish yuzasidan ixtisoslashtirilgan o‘z-o‘ziga ta‘sir o‘tkazyvchi “aytogen” mashqlar asosida ishlash.

4. O`quvchilar va ota-onalar bilan turli jamoat ishlarini olib borish, bunda n o`zaro fikr almashish faoliyatida ko`nikma va malakalar (ma`ryzalar, syhbatlar, kamolot yoshlar yyushmalari) hosil bo`ladi.

5. So`z bilan og`zaki ta`sir o`tkazishda salbiy kayfiyatlarni engish tajribasini shakllantiradigan va xyshmyomalalikni rivojlantiradigan vaziyatlar tizimini yaratish.

6. Xyshmyomalalikka milliy an`ana va yrf-odatlarimiz, o`zbekona myomala madaniyati, milliy ma`naviyatimiz nyqtai nazaridan yondashish.

7. O`z ona tilida pyxta, lo`nda va jarangdor so`zlar tyza olish va yni nytqiy mahorat bilan ifodalash ta`lim myassasalarida o`rganilayotgan har bir fan o`qituvchisi ychyn eng zaryr kommynikativ qobiliyatlardan biridir.

Taklif etilgan yshby tizim asosida pedagogik faoliyat olib borish o`qituvchikasbiga oid shaxsiy fazilatlardan biri bo`lgan insonparvarlik va xyshmyomalalikni shakllantiradi. O`qituvchikasbiy faoliyati davomida nytqidagi so`z qydratini takomillashtirib boradi. Y o`zbek tilining boy imkoniyatlaridan ynyimli foydalanish orqali so`z boyligini go`zal, ravon, ifodali, ta`sirchan bo`lishiga intiladi. Zero, go`zal va ta`sirchan so`zlay bilish ham san`at. By san`atdan bebahra bo`lgan o`qituvchining kasbiy mahorati shakllanmaydi. Qaysi fanni o`qitishdan qat`iy nazar, o`qituvchining asosiy qyroli so`z boyligidir, y so`z qydrati asosida kommynikativ qobiliyatini namoyish etadi.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. O`qituvchining kommynikativ qobiliyati deganda nimani tyshynasiz?
2. O`qituvchining fikr almashyvi bilan bog`liq xysysiyatlari?
3. Tarbiyaviy jarayonda taqlid qilishning ahamiyati haqida?
4. O`quvchi ongiga ta`sir etishning asosiy manbalari?
5. "Pedagogik ta`sir ko`rsatish" iborasini izohlab bering?
6. O`zbekiston Respyblikasida yosh avlod tarbiyasidan asosiy maqsad?
7. Pedagogik ta`sir ko`rsatishning asosiy ysyllari?
8. Sinf jamoasi bilan bo`lg`ysi myloqotga tayyorgarlik shartmi?
9. Pedagogik mynosabatda myvaffaqiyat garovi nimalardan iborat?
10. Xyshmyomalalikda yosh o`qituvchiamal qiladigan mezonlar?
11. So`z bilan og`zaki ta`sir o`tkazish komponentlari haqida mylohazalaringiz?

5-MA`RUZA: O`QITUVCHI FAOLIYATIDA MUOMALA MADANIYATI VA PSIXOLOGIYASI.

REJA:

1. Muloqot turlari. Muloqotga kirishish.
2. SHarq mutafakkirlari muloqot va uning ijtimoiy munosabatlar jarayonidagi roli haqida
3. “O‘zaro muloqot” (“kommunikatsiya”) tushunchasining mohiyati.
4. “Pedagogik muloqot” tushunchasining mohiyati. Pedagogik muloqot vazifalari.
5. Pedagogik muloqotni samarali tashkil etishga qo‘yiladigan talablar.
6. Pedagogik muloqot jarayonini samarali boshqarish metodlari. Pedagogik muloqot jarayonida o‘qituvchi qo‘llaydigan usullar.

TAYANCH TUSHUNCHALAR: *Pedagogik muloqot; kommunikativ xususiyatlar; jonli muloqot; kasbiy funksional javobgarlik; kasbiy pedagogik muloqot; tarbiyaviy didaktik; kommunikativ madaniyat; ruhiy psixik to‘siq; pedagogik ta’sir vositasi; kasbiy – axloqiy fenomen; pedagogik ijodkorlik; kasbiy – ijodiy kategoriya; pedagogik kommunikatsiya; pedagogik ta’sir; kommunikativ vazifalar; kommunikativ muloqot funksiyalari; norasmiy muloqot; prognostik yo‘nalish; modellashtirish; texnologik shakl.*

Pedagogik muloqot, o‘qituvchining kommunikativ qobiliyati.

Muomala – axborot jarayonidir. Axborot ikki yunalishda: boshqarish sub’ektidan (pedagogdan) boshqarish ob’ektiga (O‘quvchilarga) boradi va aksincha – ob’ektdan sub’ektga boradi. Pedagog bevosita shaxslararo muomaladan o‘z tarbiyalanuvchilari, o‘z tarbiyalanuvchilariga ham maqsadga qaratilgan axborotni, ham uning o‘quvchilarga murojatida tagma’no tarzida botinib kirib boradigan axborotni ma’lum qiladi.

Pedagog muomala vositasi orqali qanday axborot olishini qarab chiqar ekanmiz, o‘quvchining shaxsi haqidagi axborotning muhimligini alohida ta’kidlab o‘tish kerak. Bevosita muomala shaxsni g‘oyat xilma-xil sharoitlarda va ko‘rinishlarda o‘rganishga imkon beradi. U faqat shaxsning hulq-atvorida namoyon bo‘ladigan yorqin va eng ta’sirchan tashqi belgilarnigina qayd etish imkonini berib qolmaydi. Pedagog o‘quvchilar bilan muomala qilgan ekan, juda mayda detallarni ham anglab olishga qodir bo‘ladi, bu detallar sirdan qaraganda unchalik ahamiyatli bo‘lmay, shaxsda sodir bo‘layotgan, uni tushunish uchun juda muhim bo‘lgan zarur ichki jarayonlar ko‘rinishlarining alomatlarini bo‘lishi ham mumkin. Bu xol shaxsni chuqur tushunish imkonini berib, tashqi qatlam ostida boshqa usullar bilan aniqlab bo‘lmaydigan narsalarni topish imkonini beradi.

Ayni bir xil hodisaning turli kishilar tomonidan zuhur qilinishidagi farq uning shaxs o‘tmishidagi tajribasiga bog‘liqligi bilan izohlanadi, bu tajribaning uch jihati bor: umuman hayotiy tajriba, pedagogik faoliyat tajribasi va muayyan jamoa bilan, muayyan o‘quvchilar bilan muomalada bo‘lish tajribasi. Pedagogning boshqa kishilar bilan muomalada bo‘lish tajribasi, bu tajribaning boyligi va muntazamlilik darajasi, pedagogning o‘zi shaxs sifatida qay darajada shakllanganligi, uning voqelikni qay darajada idrok etishga va olingan axborotga baho berishga qodirligini aniqlab beradi.

Shuni ta'kidlash kerakki, muomalaning yuqorida ko'rsatib o'tilgan barcha vazifalarini qulay tarzda amalga oshirish uni pedagogik muomala, ta'lim-tarbiya jarayonida amalga oshiriladigan muomalaning yuqori darajasi deb ta'riflash imkonini beradi. Hozirgi zamon o'qituvchisi xuddi shunday darajaga erishmog'i lozim

O'qituvchining o'quvchilar bilan muomalasi jarayonida munosabatning ikki xil xissiy (emosional) holati vujudga kelishi mumkin. Pedagogning ijodiy xisssiyotlari asosida o'zaro hamkorlikni tashkil eta olish qobiliyati haqiqiy samara beradi. Tajribalar shuni ko'rsatadiki, pedagogik jarayonning borligi o'qituvchiga munosabatni ijodiy hissiyotlar asosida tashkil etishga, bolalar bilan psixologik muloqot o'rnatishga imkon beradi. o'qituvchi o'quvchilarga biron-bir narsani o'rgata olishi uchun ular bilan munosabatga kirishishi shart. Munosabat odamlar o'rtasidagi birgalikdagi faoliyat ehtiyojlaridan kelib chiqadigan bog'lanishlar rivojlanishning ko'p qirrali jarayonidir. Munosabat birgalikda faoliyat ko'rsatuvchilar o'rtasida axborot ayriboshlashni o'z ichiga oladi. Bunday axborot ayriboshlanishi munosabatning kommunikativchi jihati sifatida ta'riflanishi mumkin. Munosabatga kirishuvchilarning o'zaro birgalikdagi harakati nutq jarayonida faqat so'zlar bilan emas, balki harakatlar, xatti- harakatlar bilan ham ayriboshlashdan iborat.

Munosabatga kirishuvchilarning bir-birlarini idrok eta olishlarini taqozo qilishdir. Shunday qilib, yagona munosabat jarayoniga shartli ravishda uchta jihatni kommuniaktiv (axborot o'zlash), interaktiv (o'zaro birgalikdagi harakat) va perseptiv (o'zaro birgalikda idrok etish) jihatlarni alohida ko'rsatish mumkin.

Nutq bu og'zaki kommunikasiya, ya'ni til yordamida munosabat qilish jarayoni demakdir. Ijtimoiy tajribada biron bir mohiyatni anglatadigan so'zlar og'zaki kommunikasiya vositasi hisoblanadi. So'zlar eshittirib yo ovoz chiqarmasdan aytilishi, yozib qo'yilishi yoki kar-saqov kishilarga biron bir mohiyatga ega bo'lgan imo-ishoralar bilan almashinishi mumkin. Odamlar o'rtasidagi munosabatni telegraf orqali axborot berishga uxshatish mumkin emas. Odamlar munosabatiga aloqa bog'lovchilarning hic- hayajoni ham qonuniy ravishda jalb etilgan. U kommunikasiyaning mazmunini hisoblanishi nazarga ham, munosabatga ham, kirishganlarga nisbatan ham muayan tarzda taalluqli bo'lib nutqiy fikr mulohazalar bilan qo'shilgan holda yuzaga chiqadigan bu his-hayajonli munosabatda axborot ayriboshlashning alohida nutqsiz jihati o'zgacha nutqsiz kommunikasiya tarkib topadi.

Pedagog bitta so'zning o'zini o'quvchiga goho buyruq, goho iltimos, goho nasihat va hakozo ma'no baxsh etgan xilda turli ohangda talaffo'z eta bilishi kerak. Nutqsiz kommunikasiya imo-ishora, pantomimika, nutqning ohangidagi rang baranglik ham rivojlana boradi. Kommunikasiya jarayonida teskari aloqalar shakllanadi, ya'ni bola ham suhbatining yuzlaridagi ifodani o'qishga uning ohangida ma'qullash yoki ma'qullamaslik alomatini payqashga katta yoshdagi kishining so'zlariga ilova bo'ladigan va kuchaytiradigan qo'l-barmoqlari va yuz-harakatining ma'nosini tushunishga o'rganadi.

Psixologiyada pedagogik qobiliyatlar deganda insonning muayyan psixologik xususiyatlarini tushunish qabo'l qilingan. Bu xususiyatlar uning o'qituvchi vazifasida bolalarni o'qitish va bolalarga ta'lim berishda yuksak natijalarni qo'lga kiritishining sharti hisoblanadi.

Ma'lumki, shaxsning u yoki bu qobiliyatlarini hosil qiluvchi xislatlar va xususiyatlar orasida bir xillari etakchi rol o'ynasa, boshqalari yordamchi rol o'ynaydi. Pedagogik faoliyatda shaxsning

o'zaro fikr almashuv bilan bog'liq xususiyatlari etakchi rol o'ynaydi. Birinchi tarkibiy qism - perseptiv, ya'ni idrok qilish sohasiga taalluqli bo'lgan xususiyatlar (ulardan eng muhimrog'i ko'zatuvcchanlikdir) yetakchi rol uynaydi, o'qituvchiga o'quvchining psixologiyasini, uning psixik holatini o'xshash tarzda idrok etish, muayyan xolda umuman sinf kollektivining ahvoriga va xususan mazkur pedagogik vaziyatdagi ahvoriga to'g'ri baho berish imkonini beradi.

O'qituvchi shaxsining o'zaro fikr almashuv bilan bog'liq xususiyatlari Ikkinchi tarkibiy qismi - empatiyaga, ya'ni o'quvchilarning psixik holatini tushunishga va ularga achinishga tayyorgarlikni hisoblash mumkin. Buning zarur sharti bolalarga bo'lgan muhabbatdir. Uchinchi tarkibiya qism - o'qituvchi shaxsining o'zaro fikr almashuv bilan bog'liq xususiyatlarining uchinchi tarkibiy qismi deb ijtimoiy o'zaro harakatga bo'lgan yuksak rivojlangan ehtiyojni hisoblash mumkin, u bilimlarni boshqalarga berishga, bolalar bilan muomala qilishga intilishda, bolalar jamoasini tashkil etish istagida namoyon bo'ladi.

To'rtinchi tarkibiy - tashkil etish qobiliyati ham pedagogik qobiliyatning tarkibiy qismidir. U barcha o'quvchilarning har xil faoliyat turlariga jalb qilinishida, jamoaning har bir o'quvchiga ta'sir ko'rsatish quroliga aylanishida, har bir o'quvchiga faol vaziyatni ta'minlab berishda namoyon bo'ladi. O'qituvchida ijtimoiy o'zaro harakatga bo'lgan ehtiyojni muvaffaqiyatli amalga oshirishning sharti bo'lib, unda mavjud bo'lgan pedagogik nazokat maydonga chiqadi.

O'quvchilar bilan munosabatlar sohasidagi eng muhim sosial yo'l-yo'riqlarning ayrimlari ana shulardan iboratdir. O'qituvchida ularning mavjudligi uning pedagogik nazoratga rioya qilishining zamini va sharti hisoblanadi.

Pedagoglarning o'smirlarga ta'sir ko'rsatishining asosiy mazmuni ularning faoliyatiga rahbarlik qilish zarurati bilan belgilanadi, bu faoliyat o'z-o'zini tashkil qilishning ko'proq ulushini o'ziga qamrab oladi, bu esa o'qituvchining ta'lim-tarbiya jarayonining rahbari sifatida o'quvchilarga qo'yadigan talablari mazmunini belgilab beradi. O'smirlar pedagogik talablarni ongli va sidqidildan bajarishlari uchun talab mavzuiga nisbatan o'qituvchi va o'quvchining bir xil yo'l tutishi zarurdir, u bilish nuqtai nazaridan qiziqarli bo'lishi yoki amaliy jihatdan foydali bo'lishi zarur, yohud hissiyotlarni engillashtirish va hokazolar uchun kerak, boshqacha so'zlar bilan aytganda, kollektiv faoliyat jarayonini qulaylashtirish uchun zarurdir, aks holda talab samarasiz bo'lib qoladi.

Katta yoshdagi o'smirlarga nisbatan o'qituvchi homiy yoki tarbiyachi holatida turadi, bu so'zlar V.Dal lug'atida «homiylilik qiluvchi, g'amxo'r, serharakat, sifatida ta'riflanadi.

O'quvchilar bilan muomala qilish pedagogning o'z tarbiyalanuvchilari bilan muloqot olib borish mahoratini taqozo etadi. Buning uchun esa u gapirishni bilishi lozim. Gapirishni, muloqot olib borishni doimo O'rganib borish kerak. Bu O'rinda ikki savol tug'iladi: «nimani o'rganish kerak?» va «qanday o'rganish kerak?»

Pedagog jamoa bilan, bolalar guruhlarini ayrim o'quvchilar bilan gaplasha olishi kerak. U darsni samarali olib borish uchun gapirishni bilishi, suhbat, leksiya, hikoya qilish kabi usullardan foydalanishi, umuman butun ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilar bilan hamkorlikni yo'lga qo'ya olishi lozim. O'quvchilar bilan gaplasha olish (har qanday shaklda) muayyan qoidalarni bilishni va bu qoidalarni amalga oshirishning muayyan usullarini egallashni nazarda tutadi. Ularni qarab chiqamiz.

O'quvchilar jamoasi bilan muomala ko'pincha suhbat, leksiya, axborot va hokazolar shaklida bo'ladi. xo'sh, bu muomala samarali bo'lishi uchun nimalar zarur? Muomala maqsadini bu xilda ta'riflash o'quvchilar muomalasining asosiy ikki turi: rollararo va shaxslararo muomalaning nisbiy mustaqilligi sharoitida uning dialektik birligini ko'rsatib beradi.

Rollararo (amaliy) muomala tashkiliy faoliyatning har xil turlari jarayonida amalga oshiriladi. Faoliyat qatnashchilarining uning maqsadiga, bir-biriga munosabati xarakteriga qarab ular o'rtasida sheriklik yoki o'rtoqlik muomalasi vujudga keladi. o'rtoqlik muomalasi faqat faoliyat qatnashchilarining o'zlari emas, balki xodimlarining faoliyat maqsadiga erishishdagi o'zaro yordami, hayrixohligi va manfaatdorligini nazarda tutadi.

Shaxslararo (erkin) muomala tashkiliy faoliyatdan tashqari amalga oshiriladi. Muomala qiluvchilarning hissiy ko'ngil bog'lashuviga qarab tanishuv, oshna-og'aynigarchilik, do'stlikni farqlash mumkin.

O'quvchilar muomalasining mazmun tomoni ular faoliyatining butun xilma-xilligi bilan belgilanadi. Har bir yoshdagi o'quvchilar uchun muomalaning o'ziga xos hissiy-ma'naviy g'oyasi xosdir. Muomalaning asosiy g'oyasidagi farq shunda namoyon bo'ladiki, u har bir yosh bosqichida o'quvchi shaxsining shakllanishi va rivojlanishi xususiyatini belgilab beradigan etakchi ijtimoiy munosabatlarni asosiy munosabatlar sifatida O'z ichiga oladi.

Muomalaning asosiy g'oyasi va mazmuni bilan bog'liq ravishda muomala darajalarini qarab chiqish maqsadga muvofiqdir, ular o'quvchilar muomalasi ob'ektiv mazmunining chuqurligini aks ettiradi. Muomalaning to'rtta darajasini ajratib ko'rsatish mumkin: faktik, axborot, munozaraviy va oshkoraviy.

O'qituvchining talabalar bilan davomiy va samarali aloqalarini tashkil etishni kommunikativ qobiliyat bilan bog'laydilar.

Kommunikativ qobiliyat – bu pedagogik o'zaro aloqalar doirasidagi o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladigan muloqot qobiliyatidir.

Psixologiyaga oid adabiyotlarda kommunikativ qobiliyatlarning bir necha guruhlari farqlanadi: Kishining boshqa kishini bilishi. Bu qobiliyatlar guruhida kishiga shaxs sifatida, shaxsning alohida qiyofasi, motivi va xatti-harakatlariga baho berishni, kishining tashqi ko'rinishi, xulqi va ichki dunyosi nisbatiga baho berishni; savlati, imo-ishora, mimika, pantomimikasini «o'qiy» olishni qamrab olinadi. Kishining o'z-o'zini bilishi. U o'z bilimlarini, qobiliyatlarini o'z xarakteri va o'z shaxsining boshqa qirralarini hamda tashqaridan va uning atrofidagi kishilar unga nisbatan qanday baho berishi lozim bo'lsa, shunday baho berishni ko'zda tutadi. Muloqot vaziyatini to'g'ri baholay olish. Bu vaziyatni ko'zdatish, uning ko'proq axborot beradigan belgilarini tanlash va unga diqqatni jalb qilish; yuzaga kelgan vaziyatning sosial va psixologik mundarijasini to'g'ri idrok etish va baholash qobiliyatidir.

O'qituvchi faoliyati turlari. Oliy maktab o'qituvchisining kasbiy faoliyati turli yo'nalishlarda bo'ladi. Ulardan eng muhimlari tubandagilar: O'quv pedagogik faoliyat. Bu faoliyat jamiyat talablariga mos ravishda oliy maktabda o'quv jarayonini tashkil etishga yo'naltiriladi. Oliy maktabdagi o'quv jarayoni uchun o'quv va ilmiy-tadqiqot ishlarining o'zviy bog'liqligi, talabalar faolligi va mustaqil ishlari ijodiy potensial bo'lgan shaxs ahamiyatini oshirish xarakterlidir.

Oliy maktabdagi pedagogik faoliyatda nazariy va amaliy faoliyat qoʻshib olib boriladi. Nazariy faoliyat yangi qonuniyatlarni ochish bilan bogʻlanadi. Amaliy faoliyat muayyan vaziyatlarni yangilashga va pedagogik vazifalar tizimini hal qilishga yoʻnalgan boʻladi. Oʻqituvchi konkret fanni boshqa oʻquv fanlari bilan oʻzaro bogʻlagan holda uning oʻqitilish maqsad va vazifalarini belgilaydi, talabning oʻquv-bilish faoliyatini jonlantirishni taʼminlaydigan oʻqitishning mazmuni, zamonaviy shakl va metodlarini oʻylab topadi. Oʻqituvchi oʻquv-pedagogik faoliyatining oʻziga xosligi uning ilmiy-tadqiqot ishlarida faol ishtirok etishidir.

Oliy maktab oʻqituvchisining pedagogik faoliyati tavsifida olimlar, odatda, N.V.Kuzmina va Z.F.Yesarova tadqiqotlariga tayanadilar. Ular quyidagi komponentlarni farqlaydilar: konstruktivlik; tashkilotchilik; ilmiy bilish; kommunikativlik.

Konstruktivlik komponenti ilmiy-tadqiqot, oʻquv-tarbiya ishlarida loyihalash yoki oʻz konstruktiviyalash malakalarida koʻrinadi. Loyihalash malakasi – bu ilmiy izlanishni yoki oʻquv-tarbiya jarayonini modellashtirishning intellektual malakalaridir. oʻqituvchining loyihalash malakasi Z.F.Yesarova tomonidan tadqiq etilgan.

Oliy maktab oʻqituvchisi faoliyatini tavsiflash va baholash uchun quyidagi sathlardan foydalaniladi: reproduktiv. Bunda oʻqituvchi faqat oʻzining axborotlarini loyihalashtiradi, lekin auditoriyadagi talabalarning saviyalarini hisobga olmaydi; moslashuvchan. Bu sathda oʻqituvchi oʻquv axborotlarini auditoriyadagi talabalarning saviyalariga mos qilib modellashtiradi; lokal-modellashtirish. Bu sathda oʻqituvchi axborotlarni bayon qilibgina qolmaydi, balki ayrim masalalar boʻyicha bilim, malaka va koʻnikmalar tizimini modellashtira olishi lozim; tizimli-modellashtirilgan bilim. Bu sathda konkret fanni oʻzlashtirish uchun zarur boʻlgan oʻz faoliyati va talabalar faoliyati tizimini modellashtiradi; tizimli-modellashtirilgan faoliyat. Bu sathda oʻqituvchi talabalar bilan birga barcha oʻquv-tarbiya ishlari tizimini modellashtira oladi.

Tashkilotchilik faoliyati. Bunday faoliyat ilmiy izlanish va oʻquv-tarbiya jarayonini aniq rejalashtirish va tashkil etish malakasida koʻrinadi. Bu oʻqituvchi, talaba va boshqa olimlarning oʻzaro aloqador faoliyatidir.

Tashkilotchilik faoliyati oʻzini, oʻzining vaqtini; talabalarning individual, guruh, kollektiv ishini; birgalikdagi tadqiqotlarini amalga oshirish uchun kadrlarni tanlab olish va ularning vazifalarini belgilab berishni tashkil etish malakasida namoyon boʻladi.

Tashkilotchilik faoliyatining asosiy vazifasi shu faoliyat ishtirokchilarining xatti-harakatlarini integratsiyalashdir.

Ilmiy-bilish faoliyati. Bu faoliyat atrof-olamni va oʻzini chuqur va har tomonlama bilish malakasida koʻrinadi. Oʻqituvchi oʻz tadqiqotlari, talabalar va aspirantlarning ilmiy faoliyati jarayoni va natijalarini tahlil qiladi.

Kommunikativlik faoliyati. Bu faoliyat safdoshlari va talabalar bilan maqboʻl oʻzaro aloqalarni belgilash malakasini koʻzda tutadi. Kommunikativlik faoliyati asosida oʻqituvchining oʻz-oʻzini boshqarish qobiliyati yotadi. Tadqiqotchilar pedagogik vazifani pedagogik jarayonning asosiy birligini namoyon etadigan oʻziga xos tizim sifatida izohlaydilar. V.A.Slastenin pedagogik vazifa deganda, bilish, voqelikni yangilash (oʻzgartirish) maqsadi boʻlgan oʻylangan pedagogik vaziyatni tushunadi.

O'qituvchining maqsadga yo'nalgan faoliyatida pedagogik vazifaning: strategik, taktik va operativ kabi uch katta guruhi farqlanadi. Strategik vazifa. Bu o'ziga xos ulkan vazifa. Strategik vazifalar ta'limning umumiy maqsadlaridan kelib chiqadi. U jamiyat rivojlanishining ob'ektiv ehtiyojlarini aks ettiradi. Bu vazifalar pedagogik faoliyatning dastlabki maqsadi va yakuniy natijalarini aniqlab beradi. Joriy pedagogik jarayonda strategik vazifalar taktik vazifalarga aylanadi.

Taktik vazifalar ta'limning yakuniy natijalarini ta'minlashga yo'nalganligini saqlab qolgan holda strategik vazifalarning u yoki bu bos- qichida hal qilinadigan vazifalardir. Operativ vazifalar pedagog amaliy faoliyatida joriy va birinchi navbatda hal qiladigan vazifalardir. Oliy maktab o'qituvchisining kasbiy faoliyat tahlili shuni ko'rsatadiki, bu kasb o'ta murakkab hamda o'ta ijodiy kasbdir.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Muloqot. Muloqot turlari. Muloqotga kirishish haqida tushuncha bering.
2. O'qituvchi faoliyatida sharqona muloqotning o'rnini qanday izohlaysiz?
3. "Pedagogik muloqot" tushunchasining mohiyatini tushuntiring.
4. Pedagogik muloqot jarayonida o'qituvchi qo'llaydigan qanday usullarni bilasiz?
5. Pedagogik muloqot jarayonida yuzaga keladigan pedagogik nizolarga sizning munosabatingiz.

6-MA`RUZA: PEDAGOGIK TAKT VA PEDAGOGIK ETIKA.

REJA:

1. Pedagogik takt va pedagogik etika haqida tushuncha.
2. O'qituvchining pedagogik odobi va nazokati.
3. Pedagogik ta'sir ko'rsatish usullari

TAYANCH TUSHUNCHALAR: Pedagogik nazokat; xulq – atvor; barkamol inson; talabchanlik va qattiqqo'llik; etnopedagogik tuyg'ular; informatsion jarayon; qo'pol va dag'al so'zlar; ishonch tuyg'usi; nisbiylik va sub'ektivlik; dilkashlik; pedagogik takt; ekstravert shaxslar; introvert shaxslar; o'qituvchining kommunikativ madaniyati; yuksak odob namunasi; xushmuomalalik; shirinsuhanlik; pedagogik taktga zid; pedagogik dilkashlikni o'rganish dasturi; o'z-o'zini tarbiyalash; individual – tipologik DASTUR; mimika va pantomimika.

Pedagogik odob va pedagogik nazokat. O'z kasbini sevgan kishigina butun kuch – g'ayratini, qalb qo'ri va dil haroratini bu ishga bag'ishlaydi va o'z faoliyatida yaxshi natijalarga erishadi. Shuningdek, bolalarni sevish, ularga mehr-muhabbatli bo'lish o'qituvchilik kasbi, o'qituvchi axloqiy qiyofasida juda muhim ahamiyat kasb etadi. O'qituvchidan bolalarga mehribonlik bilan birga talabchanlik va qattiqqo'llik ham talab etiladi. Muallimning bilimdon bo'lishi, ma'naviy barkamolligi o'quvchi shaxsining shakllanishiga ijobiy axloqiy ta'sir o'tkazadi. «Qadimgi ajdodlarimiz», - degan edi I.A.Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasidagi ma'ro'zasida, - komil inson haqida butun bir ahlokiy talablar majmuasini, zamonaviy tilda aytganda, sharqona ahloq kodeksini ishlab chiqqanlar".

O'qituvchi halollik, rostgo'ylik, axlokiy poklik, odamiylik, kamtarlik kabi fazilatlarga ega bo'lishi pedagogik odobining muhim talab- qoidasidir. Muallim deyarli har kuni o'quvchilar bilan uchrashadi, savol- javob qiladi, ularning yaxshi xulqi, ezgu ishlarini ma'qullaydi, bilimni baholaydi, nojo'ya xatti - harkati uchun tanbeh beradi. Albatta, o'qituvchining fikri, mulohazalarida nisbiylik, sub'ektivlik alomatlari mavjud. U hammaga aynan birdek to'g'ri munosabatda bo'la olmasligi mumkin, lekin u hamma o'quvchilarga nisbatan xolis niyatli, yaxshilik qilishga intiluvchi, adolatli kishi ekanligiga barchaning ishonchi komil bo'lmog'i lozim. Sinfda o'qituvchi "yaxshi ko'radigan", "yomon ko'radigani" bor degan taassurot tug'ilmasligi kerak.

Fanning muhim muammolari yuzasidan erkin fikr yurita olishi va nihoyat o'quvchilarni ham ijodiy fikrlashga, tadqiqot ishlariga o'rgatish va jalb etishni talab qiladi. Xullas, yaxshi o'qituvchi bo'lish uchun bo'lajak muallim yuksak pedagogik odob madaniyatini egallashi zarur. Buning uchun bo'lajak o'qituvchi pedagogik odobning talab va qoidalarini bilib, o'zlashtirib olishi, tajribada pedagogik faoliyatda qo'llashi, o'zining dunyoqarashi va ahlokiy tajribasi bilan boyitishi lozim, fikrlash va his etish, turmushda sinab ko'rish natijasida pedagogik odobning talab va qoidalari o'qituvchining shaxsiy e'tiqodiga, axlokiy fazilatlariga aylanadi.

Haqiqatdan, o'qituvchi yoshlarga ta'lim - tarbiya beruvchi kishi. «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunning 5-moddasida shunday yozilgan: "Tegishli ma'lumoti, kasbiy tayyorgarligi bor va yuksak axloqiy fazilatlarga ega bo'lgan shaxslar pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish huquqiga ega". Chunki Hukumat xalq ta'limi sohasida o'rtaga qo'yilayotgan vazifalarni bajarish ko'p jihatdan o'qituvchiga bog'liq.

Har qanday mutaxassis odob-ahloq namunalariga ega bo'lishi tabiiy, lekin pedagogik odoblilik mutlaqo o'zgacha holdir. Chunki tabiatga, jamiyatga, notanish kishilarga, jism va ashyolarga, o'z-o'ziga munosabatda haqiqiy mezon rolini bajaruvchi qobiliyatga ega bo'lishlik aynan o'qituvchi shaxsida mujassamlashadi. Pedagogik nazokat etnopsixologik his-tuyg'ulari, milliy xarakter xususiyati, xulq, faoliyat, muomala qoidalari, qonuniyatlari va ko'nikmalaridan me'yoriy ravishda maqsadga muvofiq tarzda foydalanishda o'z aksini topadi: emosional his-tuyg'ular, kechinmalar, stress va affektiv holatlar xossalari, chegaralariga batamom rioya qilish; xulq-atvor malakalarini amaliyotda oqilona qo'llash; bachkana qiliqlar, ortiqcha harakatlar qilishdan o'zini tiyish; nutq madaniyatidan tashqari chiqmaslik, shaxsiyatga tegadigan iboralar ishlatmaslik, qo'pol va dag'al so'zlar qo'llamaslik; hissiy, aqliy bilish jarayonida muayyan me'yorlarga asoslanish, manmanlikni namoyish etmaslik; o'quvchilar va o'qituvchilar jamoalari bilan, ota-onalar hamda notanish kishilar bilan munosabatga kirishishda rasmiy, qat'iy ishbilarmonlik uslublariga asoslanish va hokazo.

O'qituvchi - ziyolilar ichida ma'naviy dunyosi muayyan darajasi bilan tafovutlanib, ko'rsatkichi bo'yicha ancha yuksaklikka ega inson. Uning bu darajaga erishishi manbalari - o'qituvchining kundalik, ijodiy izlanish faoliyatining ko'rinishidan, ijtimoiy status va. rolni qat'iy ijro etishdan iborat. O'qituvchining kasbiy mahoratidan tashqari, uning siyosiy, iqtisodiy, tarixiy bilimlarga ega bo'lishidek zaruriyati, ehtiyoji, imkoniyati alohida ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi pedagogik nazokat talablariga amal qilib o'zida muloqotning demokratik uslubini shakllantiradi, o'quvchilar bilan haqiqiy muloqot madaniyatiga erishadi. Pedagogik nazokat o'qituvchiga bolalar bilan muloqotda konflikt (qarama - qarshilik)dan qochishga, o'zaro munosabatni to'g'ri kurishga yordam beradi.

Takt so'zi ta'sir etish ma'nosini bildiradi. Bu kishilar o'zaro munosabatini boshqarishga yordam beruvchi axloqiy kategoriyadir. Taktik xulq insonparvarlik prinsipiga asoslanib, murakkab konflikt holatlarida ham kishiga hurmat saqlab qolishni talab qiladi.

Nazokatli bo'lish barcha kishilarga qo'yilgan axloqiy talab, ayniqsa pedagoglarga bu juda muhim. Pedagogik takt o'qituvchining kasbiy sifati, uning mahoratining bir qismi.

Pedagogik takt - bu o'qituvchining o'quvchiga maqsadga muvofiq pedagogik ta'sir o'lchovi, muloqotning maxsuldor uslubini o'rnatish ko'nikmasi. Pedagogik takt o'quvchilar bilan muloqotda oxirgi holatga (choraga) yul qo'ymaydi. Hurmat erkalash va talabchanlikni ham talab etadi. O'quvchiga munosabat ularning yosh xususiyatlariga ham bog'lik bo'ladi.

Kichik yoshdagi o'quvchilarga munosabatda o'qituvchi bolani kuchog'iga olishi, boshini silashi, erkalab chaqirishi mumkin. Katta o'quvchilar bilan bunday holatga ayrim sharoitlarda yo'l qo'yiladi. O'spirinlar bilan bunday munosabatda bo'lishga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Ular o'zini katta, mustaqil deb bilishadi. O'qituvchi takti darsda, sinfdan tashqari ishlarda va boshqa joylarda namoyon bo'ladi.

O'qituvchining darsdagi pedagogik takti. O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi ziddiyatlar tahlili shuni ko'rsatadiki, buning muhim sabablaridan biri - o'qituvchining taksizligidir. Ba'zi o'qituvchilar "nimaga jim o'tirolmaysan, tagingda mix bormi?" kabi ogohlantirishlarni normal holat deb hisoblashadi. Ba'zi o'qituvchilar darsga kirib o'quvchini ko'chada ko'rganligi, kim bilan yurganligi va qanday kiyinganini kesatib aytib beradi. Ba'zan shundan ziddiyatlar boshlanadi.

Nazokat (takt) darsning barcha etaplarida zarur. Ayniqsa, o'quvchilar bilimini baholash vaqtida bunga alohida e'tibor berish kerak. Javob berayotgan o'quvchining gapni bo'lib, "hech narsa bilmaysan", "bu gaplar nima kerak?" kabi so'zlar bilan ularni to'xtatish mumkin emas. Ba'zi duduq o'quvchilar nazokatli o'qituvchi darsida yaxshi gapira olsa, taktsiz o'qituvchi darsida javob berishda qiynaladilar.

Barcha o'quvchilar ularning javobini e'tibor va hurmat bilan tinglovchi o'qituvchiga javob berishni xohlashadi. O'quvchi gapirayogganda o'qituvchi uni quvvatlab, qapashi, mimikasi bilan ma'qullab turishi kerak. Javobni befarq tinglasa yoki mensimay e'tibor bermasa o'quvchi shu o'qituvchiga javob berishdan qochadi. Baho qo'yish vaqti ham muhim. Ba'zan o'qituvchi avval yaxshi javob bermagan o'quvchi yaxshi gapirib qolsa: "Sen meni hayron qoldirding, senga "4" baho qo'yishga majburman", - deydi. Aslida, u o'quvchi muvaffaqiyatidan mamnun bo'lishi kerak edi. Pedagogik takt o'qituvchi xulqining moslashuvchanligi – taktikani talab qiladi. Chunki o'qituvchi bolalar oldida turlicha nazokatni talab etuvchi turli rollarda chiqadi.

Sinfda o'quvchilar darsga tayyor bo'lmaganda qat'iylik va muomalaning sovuq bo'lishi ko'zatiladi. Sinfdan tashqari ishlarda ko'ngil ochiqligi, majbur etmaslik, ayniqsa individual suhbat, sayohatlar, do'stona aloqa, bolalarga ishonch o'qituvchi uchun zaruriy holatlar. Muloqotda takti tanlash rolli holatlardan foydalanish ko'nikmasi bilan bog'lik. Bunda 4 ta holat bor: yuqoridan qurilgan holat; pastdan qurilgan holat; yonma - yon holat; aralash holati. Yuqoridan o'rnatilgan holatda o'qituvchi o'zining mustaqilligini, javobgarligini o'z ustiga olishini, hech kim bilan hisoblashmasligini ko'rsatadi. Bu holat "Ota - ona" holati deyiladi.

Pastdan o'rnatilgan holatda bo'ysunuvchan, o'ziga ishonmaydigan shaxs namoyon bo'ladi. Bu "Bolalar" holati deyiladi. Yonma-yon qurilgan holat sharoitni hisobga olish, boshqalar qiziqishini tushunish, javobgarlikni o'zi va bolalar o'rtasida teng bo'lish kabilarda ko'rinadi. Bu "Katta kishi" holati deyiladi. Bunda o'qituvchi, "Men sizlar bilan maslahatlashmoqchiman" yoki "birgalikda o'ylab ko'raylik" usulida ish ko'radi.

Ba'zan o'qituvchi passivlik holatini ko'rsatadi. Masalan "doskada adashadi", o'quvchilar esa katta quvonch bilan uni to'g'rilashadi. Bu holat o'quvchi mustaqilligini ko'rsatishiga kengrok imkoniyat beradi. Umuman bu holatlarda o'qituvchi o'quvchilar bilan rol almashib turadi.

Pedagogik nazokatni egallash sharoitlari. Pedagogik nazokat pedagog mahorat bilan birga tarbiyalanadi va egallanadi. O'qituvchining ma'naviy yetuklik darajasi, bolalar bilan muloqot ko'nikmalarini hosil qilishi uchun maxsus bilimlarni egallashida o'z ustida ishlash natijasida erishadi. Avvalo, bu bilimlar yosh psixologiyasini va bolalarning individual xususiyatlarini bilish bilan bog'lik.

To'g'ri muloqot uslubini tanlashda o'zini boshqara olish, adolatlilik, boshqalar tajribasiga ijobiy yondashuv, pedagogik texnikani rivojlantirish, hazil-mutoyibaga moyillik ham katta ahamiyatga ega. Bunda o'qituvchi bolalarni hurmat qilishi va o'z qadriini saqlashi muhimdir.

Pedagogik faoliyatda turli konfliktlar, pedagogik vaziyatlar uchrab turadi. SHuning uchun yosh pedagoglar yuqoridagi qoidalarni bilishi lozim.

Pedagogika o'z usullarini yo'q narsadan yaratmaydi, ularni o'ylab topmaydi. U hayotdan kishilar hulq-atvorining real omillarini, bolalar hayotini pedagogik jihatdan maqsadga muvofiq

tarzda tashkil etish vazifalariga javob beradiganlarini tanlab oladi, tarbiyaviy ishda pedagogik ta'sir ko'rsatish usullari sifatida foydalanadi.

Pedagogik ta'sir ko'rsatish metodikasi bolalarning ijtimoiy-foydali faoliyatini pedagogik jihatdan maqsadga muvofiq tarzda tashkil etish uchun foydalaniladigan vositalar sistemasidan iboratdir. Bu vositalar tarbiyalanuvchi shaxsiga qaratilgan bo'lib, bolalarning hulq-atvorini rag'batlantiradi, ularning qiyin va murakkab vazifalarini quvonch ijodiy shavq-zavq manbaiga, har bir tarbiyalanuvchi O'quvchining shaxsiy muddaolariga aylantiradi.

Pedagogik ta'sir ko'rsatishning asosiy usullari talab, istiqbol, rag'batlantirish va jazolash, jamoatchilik fikridir. Talab - tajribada juda keng tarqalgan usul bo'lib, ta'lim va tarbiya jarayonida pedagogning tarbiyalanuvchiga shaxsiy munosabatining namoyon bo'lishi yo'li bilan u yoki bu xatti-harakatlarning rag'batlantirilishi yoki to'xtatilishini ta'minlaydi.

Pedagogik ta'sir ko'rsatish usuli bo'lgan talab bilan kollektivni tashkil etish metodi sifatidagi yagona pedagogik talablarni bir-biridan farqlash kerak. Agar yagona pedagogik talablar bolalarning ijtimoiy foydali faoliyatini rag'batlantirish mazmunini va kollektivni jiplashtirishda pedagoglar bilan bolalarning harakatlari birligiga erishish yo'llarini ta'minlasa, talab esa hulq-avtor va faoliyat normalarini bolalarning xatti-harakatlari hamda ishlarida amalga oshirish usullaridan iboratdir.

Istiqbol — ta'sir ko'rsatishning juda ta'sirchan usuli bo'lib, u bolalarning xatti-harakatlarini ular oldiga maroqli maqsadlar qo'yish yo'li ta'minlaydi, bu maqsadlar ularning shaxsiy intilishlari, qiziqish va muddaolariga aylanadi. Bu usul maktab o'quvchilarida shaxsning eng muhim fazilatlaridan biri bo'lgan maqsadga intiluvchanlikni rivojlantirishga yordam beradi.

Rag'batlantirish va jazolash — tarbiyaning eng an'anaviy usuli bo'lib, bolalar hulq-atvoriga to'zatis kiritishni, ya'ni foydali xatti-harakatlarni ko'shimcha rag'batlantirishni va tarbiyalanuvchilarning nomaqbo'l xatti-harakatlarini to'xtatishni ta'minlaydi, bunda ularning huquq burchlarini kengaytirish yoki cheklash, ularga ahloqiy ta'sir ko'rsatish yo'lidan foydalaniladi.

Rag'batlantirish va jazolash metodi o'ziga xos xususiyatga ega bo'lganligi sababli (bu haqda quyiroqda gap boradi) uni qo'llanish alohida ehtiyotkorlikni, pedagoglarning sezgirligi va xushmuomalaligini talab qiladi.

Jamoatchilik fikri— ta'sir ko'rsatishning qudratli usuli bo'lib, bolalarning ijtimoiy foydali faoliyatini g'oyat har tomonlama va muntazam rag'batlantirib borishni ta'minlaydi, jamoaning tarbiyaviy vazifalarini ancha to'liq amalga oshiradi. Bu usul jamoa a'zolarining ijtimoiy faolligini va o'rtoqlarcha birdamligini rivojlantirishga yordam beradi.

Pedagogik ta'sir ko'rsatish usullarini alohida-alohida tasvirlashga o'tishdan oldin ularni muvaffaqiyatli qo'llanishning umumiy qoidalarini qarab chiqamiz;

Pedagogik ta'sir ko'rsatish usullaridan samarali foydalanishning zarur sharti pedagogning bolalarga bo'lgan munosabatlarining chinakam insonparvarligidir. Pedagogik ta'sir ko'rsatish usullari o'z tarbiyalanuvchilari taqdiriga beparvo bo'lgan kishilar qo'lida sof kasbkorlik vositalari majmui emas, bu usullar bir jamoa bo'lib, yagona intilishlar, umumiy mas'uliyat bilan birlashgan jonli kishilarning jonli munosabatlaridir.

Qattiqlik va toshbag'irlilikni, rasmiy ma'muriyatchilikni o'zining bolalar bilan munosabati normasiga aylantirgan kishilar haqiqiy pedagog bo'lolmaydilar. Bizning sharoitimizda faqat pedagoglar bilan o'quvchilar o'rtasidagi o'rtoqlarcha munosabatlarni rivojlantirishga va mustahkamlashga qaratilgan yo'lgina pedagogik ta'sir ko'rsatishning asosi bo'lishi mumkin. Binobarin u yoki bu usullarni qo'llanish har bir holda bolalarning faoliyatida faqat jo'z'iy o'zgarishlarga olib kelib bo'lmay, shu bilan birga hamisha pedagoglar bilan tarbiyalanuvchilar o'rtasidagi munosabatlarning rivojlanishiga faol xizmat qiladi.

Pedagogik ta'sir ko'rsatish usulini qo'llanishning ikkinchi umumiy qoidasi shundan iboratki, bu qoida oqilona tayyorlangan bo'lishi lozim, uni qo'llanish esa amalga oshirish uchun shart-sharoitning mavjudligini nazarda tutadi.

Bolalarning real imkoniyatlarini, ularni tarbiyachi rag'batlantiradigan ishlarni bajarish qobiliyatini hisobga olish pedagogik ta'sir ko'rsatish vositalaridan foydalanishdagi shaxsiy yondashuvning mohiyatini tashkil etadi. Ba'zan u yoki bu pedagogik ta'sir natijasiz qoladi, chunki pedagog uning amalga oshirilishi uchun zarur moddiy vositalarning mavjud bo'lishini oldindan ta'minlamagan bo'ladi. Masalan, barcha o'quvchilar ham ishga zarur bo'ladigan asboblarga ta'minlangan emas, o'qituvchi esa ularga navbatdagi topshiriqni bajarishni taklif qiladi. Pedagogik ta'sir ko'rsatishni amalga oshirishda bolalarning yoshi va individual xususiyatlarini hisobga olish kabi umumiy prinsiplarni izchillik bilan o'tkazish ham muhim ahamiyatga egadir.

Yuqorida aytib o'tilganidek, ta'lim-tarbiya jarayonining u yoki bu usulini to'g'ri tanlash va uni qo'llanishning muvaffaqiyati pedagogdan pedagogik vaziyatni bilish va hisobga olishni talab qiladi. Pedagogik vaziyat pedagogik ta'sir ko'rsatish usullari uchun o'ziga xos xususiyatlarga egadir. Pedagogik ta'sir ko'rsatish usullarini muvaffaqiyatli qo'llanish uchun zarur bo'lgan hal qiluvchi shart-sharoitlarni aytib o'tamiz. Bu avvalo tarbiyalanuvchi bilan pedagogning munosabatlaridir. Bu munosabatlar doimiy bo'lib qolmaydi, ular o'zaro muomala jarayonida birgalikdagi faoliyatda rivojlanadi va boyib boradi. Shu narsa mutlaqo ravshanki, o'rtoqlarcha munosabatlarda ta'sir ko'rsatish usullaridan biri ta'sirchan bo'ladi, betaraf yoki salbiy munosabatlarda (bunday munosabatlar ham bo'lishi mumkin) boshqa usul, boshqa shakl kerak bo'ladi.

So'ngra tarbiyalanuvchilarning pedagog taklif qilgan faoliyatga munosabati muhim shartlardan biri hisoblanadi. Ma'lumki, o'quvchini oson va echimli ish bilan shug'ullanishga majbur qilish — boshqa gap, uning jiddiy, odatdan tashkari mehnatni bajarishiga erishish esa butunlay boshqa bir gap.

Ko'p narsa tarbiyalanuvchining kollektivdagi mavqeiga borliq bo'ladi. U hali yangi bo'lishi, an'analar va o'rtoqlarining qiliqlarini bilmasligi mumkin. Kollektiv hayotning hamma sohasida tajribasi bor bo'lishi ham mumkin. Birinchi holda ham, keyingi holda ham tarbiyalanuvchiga ta'sir ko'rsatish usuli bir xilda bo'lishi mumkin emas. Nihoyat, hamisha bolalarning ruhiy holatini hisobga olishga to'g'ri keladi, pedagog ularga biror topshirish bilan murojaat qiladi: bolalar quvnoq va vazmin bo'lishlari, biror narsadan ranjib jahllari chindan bo'lishi ham mumkin. Bu ham yana ta'sir ko'rsatish shaklini tanlashga ta'sir qiladi.

Pedagogik vaziyat bilan u taqozo qilgan pedagogik ta'sir ko'rsatish usulining biror shakli o'rtasidagi bog'lanish muhim ahamiyatga egadir. Bu aloqadorlikni tushunish tarbiyachilarga o'z harakatlarida ko'proq samaradorlikka erishish, ularni ongli ravishda rivojlantirish imkonini beradi. "Pedagogik odob" va "pedagogik nazokat" tushunchalarining mohiyati. Pedagogik odob negizida

aks etuvchi sifatlar. Pedagogik nazokat tamoyillari. Pedagogik nazokat yordamida hal etiladigan vazifalar. O'qituvchi odob va nazokatining ijtimoiy-pedagogik ahamiyati.

Pedagogik nazokat negizida aks etuvchi sifatlar (kasbiy burchni to'g'ri anglash, pedagogik adolat hissiga egalik, vijdonlilik, pedagogik g'urur, pedagogik oriyat). Pedagogik odob va nazokatga ega bo'lish tamoyillari. O'qituvchining dars jarayonidagi nazokati. Nazokat va taktika. O'qituvchining muloqot odobi. Yoqtirish (simpatiya). Yoqtirmaslik (antipatiya). Hamdardlik (empatiya). Hamfikrlilik va hamkorlik. O'qituvchi va o'quvchining o'zaro chiqisha olmasligi. O'qituvchi va o'quvchi munosabatidagi qiyinchiliklar, ularni bartaraf etish yo'llari.

O'quv va tarbiya jarayoni, yangi mavzuni tushuntirish, o'quvchilarning mustaqil ishlarini tashkil etish, darsdan va ta'lim muassasasidan tashqari sharoit, o'quvchilar faoliyatini nazorat qilish, ularning bilim, ko'nikma va malakalari, xatti-harakatlari, hulqini baholashda o'qituvchi odobi va nazokatining namoyon bo'lishi. O'qituvchi odobi va nazokatini shakllantirish, yanada rivojlantirish yo'llari.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Pedagogik nazokat va odobning talablari nimadan iborat?
2. Pedagogik takt deganda nimani tushunasiz?
3. O'qituvchining darsdagi pedagogik takti qanday bo'lishi kerak deb o'ylaysiz?
4. Yosh o'qituvchilar faoliyatida qanday tipik xatolar namoyon bo'ladi?

7-MA`RUZA: PEDAGOGIK TEXNIKA HAQIDA TUSHUNCHA.

REJA:

1. “Pedagogik texnika” tushunchasining mohiyati.
2. Pedagogik texnika vositalari: verbal (so‘z yordamida) va noverbal (so‘zsiz) o‘zaro muloqot.
3. Pantomimika. Mimika. Imo-ishora (so‘zsiz, gavda, oyoq va qo‘llar harakatlar) yordamida ifodalanadigan munosabat.
4. Pedagogik texnikaning tarkibiy qismlari: o‘qituvchining o‘z xulqi, xatti-harakati, fe‘l-atvorini boshqarish ko‘nikmasi, o‘z qiyofasi, hissiyoti va kayfiyatini boshqarish ko‘nikmasi, ijtimoiy-perseptiv qobiliyat, nutq texnikasi.

TAYANCH TUSHUNCHALAR: Pedagogik texnika; imo–ishora; ma’noli qarash; istehzoli tabassum; tarbiyalanuvchi ob’ekt; aktyorlik san’ati; integratsion usullar; ilg‘or va novator o‘qituvchilar; ma’naviy va estetik qiyofa; “Mehnat professiogrammasi”; kommunikativ malakalar; gnostik malakalar; pedagogik ijodkorlik; “Murabbiylik shartlari”; mimika; pantomimika; hissiy holat; o‘qituvchining anatomik–fiziologik xususiyati; ijobiy tarbiyaviy ta’sir; nutq tempi; ovoz diapazoni; relaksatsiya usullari; integratsion bilimlar; o‘qitish samaradorligi.

Mutlaqo to‘g‘ri bo‘lgan pedagogik tadbirni o‘rnatish mumkin emas. Pedagogik san’at vaziyat bilan bog‘liq. Bu erda har gal hamma narsa yangidan sodir bo‘lganday tuyuladi. Binobarin, kishi o‘zining har bir qadamini oldindan ko‘rishi, rejalashtirishi amalda mumkin bo‘lmaydi. Pedagogning mehnati behad izlanishlardan iborat. Pedagogik san’at – bu qo‘l bilan tutib bo‘lmaydigan, faqat farosat bilan amalga oshiriladigan ishdir, degan taassurot tug‘iladi.

Biz mohir pedagog – o‘qituvchilarning muvaffaqiyat bilan ta’sir usullaridan foydalana olishini, turli amaliy pedagogik vazifalarni mohirona qo‘yishi va hal etishini ko‘ramiz. Bunda maxsus ko‘nikma asosiy rol o‘ynaydi, ya’ni: o‘quvchilarni bilish faoliyatiga jadal jalb etishi, savollar qo‘ya olishi, jamoa va alohida shaxs bilan muloqoti, ko‘zatmalar olib borishi, jamoani uyushtira olishi, o‘z kayfiyatini, ovozini, mimika, hatti-harakatlarini boshqara olishi namoyon bo‘ladi.

Aynan pedagogik texnika o‘qituvchining ichki tuyg‘ulari va tashqi qiyofasi uyg‘un bo‘lishiga yordam beradi. Pedagogning mahorati uning ichki madaniyati va pedagogik tashqi ma’nodorligida aks etadi.

“Pedagogik texnika” tushunchasi ikki tarkibiy qismni o‘z ichiga oladi: _Pedagogning o‘z xatti-harakatlarini boshqara olish qobiliyati: o‘z organizmidan (mimika, pantomimika) foydalana olish; o‘z kayfiyati va hissiyotlarini boshqarish (psixik zo‘riqishni oldini olish, ijodiy holatni vujudga keltirish); ijtimoiy – perseptiv qobiliyatlar (diqqat, ko‘zatuvchanlik, ijodiy tasavvur); nutq texnikasi (nafas olish, ovozni yo‘lga qo‘yish, to‘g‘ri talaffo‘z, savodli nutq). O‘qituvchining shaxsga va jamoaga ta’sir eta olish qobiliyati va u ta’lim va tarbiya jarayonining texnologik tomonini yoritadi, ya’ni didaktik, tashkilotchilik, loyihalash, kommunikativ qobiliyatlar; talablarning texnologik usullarini qo‘ya olish; pedagogik muloqotni boshqarish, kollektiv ijodiy ishlarni tashkil eta olish va hakazo.

O'qituvchining pedagogik texnikasi – bu shunday malakalar yig'indisidirki, u pedagogga tarbiyalanuvchilar ko'rib va eshitib turgan narsalar orqali ularga o'z fikrlari va qalbini etkazish imkonini beradi. Bolalar bilan muomala qilishda pedagogning xuddi ana shu malakalari uning xulq-atvorida namoyon bo'ladi.

Pedagogik texnika o'qituvchi malakalarining shunday yig'indisidirki, o'qituvchining eng yaxshi ijodiy xulq-atvoriga, boshqacha qilib aytganda, har qanday pedagogik vaziyatda tarbiyalanuvchilarga samarali ta'sir qo'rsatishga yordam beradi. Pedagogik texnika – usullarning xilma-xilligidir. Uning vositalari bo'lib nutq va muloqotning noverbal vositalari xizmat qiladi.

Noverbal muloqot axborot va tuyg'ularni yuz ifodasi, imo-ishora va harakatlar yordamida almashishdir. Noverbal muloqotga ba'zan «badan tili» sifatida qaraladi, biroq bunday qarashlar xato bo'lib, biz noverbal signallardan aytilganlarni ta'kidlash, kuchaytirish yoki kengaytirish maqsadida foydalanamiz. YUz ifodalari, ta'na holatlari, ishoralar so'zlarga «qo'shimcha» sifatida, shuningdek hech narsa aytilmagan bo'lsa, ma'no o'zlash maqsadida ishlatiladi.

Pol Ekman yuz ifodasini belgilaydigan muskullar harakatini tavsiflab chiqdi va uni «Yuz ifodalarini kodlashtirish tizimi» deb atadi. Uning tadqiqotiga ko'ra, yuzdagi olti asosiy emosiya (baxt, achinish, jahl, nafrat, qo'rqinch, hayrat) barcha odamlarda bir xildir va tug'madir.

Pedagogik texnikani egallash uchun avvalo, o'qituvchi o'z fanini, o'qitadigan predmetini, pedagogika (bolashunoslik), psixologiya (ruhshunoslik) fanlarini davr taraqqiyoti darajasida bilishi, kasbiy jihatdan o'z-o'zini tarbiyalay oladigan bo'lishi zarur. Chunki pedagogik texnika individual shaxsiy xususiyatga ega. Har bir o'qituvchi, har bir pedagog o'zining kasbiy yo'nalishi, kasbiy laboratoriyasiga ega. Bu yo'nalish va laboratoriyani o'zi mustaqil fikr yuritish, mustaqil bilim olish orqali qo'lga kiritadi va mohir o'qituvchiga xos fazilatlarni tarbiyalaydi hamda kasbiy ideal sari harakat qiladi.

Bu malakalar zarur bilimlar bo'yicha leksiyalarni tinglash, maxsus adabiyotlarni o'qish orqali qo'lga kiritiladi. Tashkiliy-metodik malakalar aytilgan yo'l-yo'riqlar, ko'rsatmalarni o'zining individual kasbiy tajribasida sinab ko'nikma hosil qilinsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Tashkiliy-metodik malakalarning individual xususiyatlari, jamoa va guruh bo'lib ishlash, o'qish, faoliyat ko'rsatish asosida qurilgani ma'qul. Chunki guruh yoki jamoa bo'lib o'qish, ishlash har bir pedagogga o'zini boshqalar ko'zi bilan ko'rishni, faoliyatidagi nuqsonlarni seza bilishni, muomala va hulq-atvorning yangi shakllarni izlab topish va sinash imkonini beradi. Bu esa o'z-o'zini bilish, o'z-o'zini tarbiyalash uchun asos bo'ladi, va pedagogik vazifalarning yangi usullarini tekshirib ko'rish, nazariy masalalarini hal qilish uchun tajriba maydoni bo'lib qoladi.

Har bir pedagogning individual dasturini ishlab chiqishdir. Bunday dasturni to'zishdan oldin pedagogik texnika malakalarini shakllanganligining boshlang'ich darajasini aniqlab olish zarur. Ya'ni pedagogning dastlabki o'quv-tarbiya ishlaridagi natija, nutq madaniyatining to'g'ri yoki noto'g'ri qo'yilishi, mimik va pantomimik aniqliklar va h.k. Bunda natija yaxshi bo'lsa, kelajakda pedagogik texnikani egallash ancha oson bo'ladi. Chunki ushbu ko'nikma va malakalar rivojlantiradi. Individual dastur pedagogik texnika malakalarining etishmaydiganini to'ldirish uchun xizmat qiladi. Bu dastur ma'lum mashqlar yoki mashqlar majmuini o'z ichiga oladi. Olimlar olib borgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, ishni endi boshlayotgan pedagoglar duch keladigan qiyinchiliklarning asosiysi ayni shu pedagogik birga ishlash sohasida bo'ladi. Pedagogik texnika to'g'risida yuqorida aytib o'tilgan narsalar malakalarning bu gruppasiga

e'tibor qilmaslik, pedagogik faoliyatda ularning tiliga etarli baho bermaslik va buning oqibati sifatida individual pedagogik texnikani tanqidiy tahlil qilishni va uni takomillashtirish yuzasidan aniq maqsadga qaratilgan ishning yuqligi mazkur qiyinchiliklarning asosiy sabablaridan biri ekanligini tushunishga imkon beradi.

Pedagogik texnikani egallashning asosiy yo'llari o'qituvchi rahbarligidagi mashg'ulotlar (pedagogik texnikani o'rganish) va mustaqil ishlash (kasbiy jihatdan o'z-o'zini tarbiyalash) dir. Pedagogik texnika malakalarining individual – shaxsiy tusda ekanligini hisobga olib, pedagogik texnikani egallashda kasbiy jihatdan o'z – o'zini tarbiyalash, ya'ni talabaning o'zida mohir o'qituvchi shaxsiy fazilatlarini va kasbiy malakalarini shakllantirishga qaratilgan faoliyat etakchi o'rin tutadi deb aytish mumkin. O'z-o'zini boshqarishning asosiy usullari quyidagilar: xayrixohlik va optimizmni tarbiyalash, o'z harakatlarini nazorat qilish (muskullar zo'riqishini, harakatlar, nutq, nafas olish tempini yo'lga qo'yish); faoliyatini taqsimlash (mehnat terapiya, musiqaterapiya, biblioterapiyalar, yumor, taqlid o'yin); o'z-o'zini ishontrish; doimiy ravishda autogen mashqlar (psixofizik mashq); relaksasiya seanslarini (jismoniy va ruhiy dam olish) o'tkazish.

Ammo birinchi mashg'ulotlarda yuzaga keladigan muvaffaqiyatsizliklardan qo'rqmaslik kerak. Chunki bu erda tizimli ish olib borish, psixofizik apparatni mashq qildirish zarurki, u asta-sekinlik bilan pedagogik faoliyatingiz quroliga aylanib boradi. Pedagogik mahorat nazariyasini o'rganuvchi va tadbiiq qiluvchi olimlarning fikrlariga qaraganda, pedagogik texnika malakalari ikki guruhga bo'linadi: Malakalari pedagogning o'z xatti-harakatini idora qilishi bilan bog'liqdir. Bunga pedagogning mimik va pantomimik ifodalari, o'z hissiyotini, kayfiyatini boshqarishini, aktyorlik va rejissyorlik mahorat, nutq madaniyati kiradi. Pedagogik texnikaning ikkinchi guruhdagi malakalariga ayrim o'quvchilarga va jamoaga ta'sir ko'rsata olish qobiliyati, talablar qo'ya olishi, jamoaning ijodiy ishlarini tashkil eta olishi, o'quvchilarni tarbiyalash o'qitishdagi kasbkorlik malakalari kiradi.

Endi o'qituvchi pedagogik texnikasi malakalarining qisqacha xarakteristikasi bilan tanishib chikamiz. O'qituvchi pedagogik texnikasining muhim malakalaridan biri uning nutq texnikasidir (nutq tempi, diksiyasi, tovushining baland. o'rta, past qila olishi va h.k.)

O'quv materiallarini idrok qilishda o'qituvchining nutqi muhim rol o'ynaydi. Olimlarning fikricha 1/2 foiz o'quv materialini idrok qilish va o'zlashtirishda o'qituvchi nutqiga va uning so'zlarini to'g'ri talaffo'z qilishiga bog'liq. Bolalar o'qituvchining gapini, nutqini nihoyatda ko'zatuvchanlik bilan ko'zatadilar. Mabodo o'qituvchi so'zlarni noto'g'ri talaffo'z etsa, o'quvchilar uning ustidan kulib, masxara qilib yuradilar, lekin past tonda gapiradigan o'qituvchining darsi esa, o'quvchilar uchun zerikarli bo'ladi, nihoyatda baland gapirish, oddiy suhbat chog'ida qichqirib so'zlashish o'quvchilarni bezdiradi, charchatadi. O'quvchilarning bunday o'qituvchi ta'limidan ko'ngillari soviydi. SHuning uchun o'qituvchi savodli gapirishi, o'z nutqini chiroyli va tushunarli, ta'sirchan qilib bayon qilishi, o'z fikr va his-tuyg'ularini so'zda aniq ifodalash malakalariga ega bo'lishi lozim. Chiroyli, savodli, ta'sirchan gapiruvchi, o'qituvchilarning fikrlari o'quvchilar ongiga tez etib boradi, o'quv materiallarini o'zlashtirib olishiga katta imkoniyat yaratadi. O'quvchilar bunday o'qituvchilar darslarini toqatsizlik bilan kutadilar. Darhaqiqat, diktoralr Qodir Mahsumov, Mirzohid Rahimov, O'ktam Jobirov. Levitanlarning xalq qalbidan o'rin olganliklari ham bejiz emas. Shuning uchun o'qituvchilar o'z nutqlari ustida tinmay ishlashlari, so'zlarning chiroyli, ma'noli, ta'sirchan bo'lishi ustida mashq

qilishlari, ovoz diapozonlari, kuchi, tembri, harakatchanligi, diksiyasini doimo tarbiyalab borishlari lozim.

Ovoz diapozoni deganda biz tovush hajmini tushunamiz. Uning chegarasi baland yoki past gapirish toni bilan belgilanadi. Diapozonning qisqarishi tovushning past tonligiga olib keladi. Past tonda so'zlashish idrokni bo'shashtiradi va susaytiradi. Tembr-tovushning go'zalligi, chiroyliligidir. O'qituvchi tovush diapozonini, uning tembri bilan bog'lab ishlatsa gaplari chiroyli, mayli, jozibali chiqib, tinglovchilarni o'ziga tortadi va materiallar yaxshi idrok qilinadi. O'qituvchining ovoz diksiyasi so'zlari aniq, to'g'ri, eshitarli va tushunarli bayon qilishida namoyon bo'ladi. To'g'ri ovoz diksiyasiga ega bo'lgan o'qituvchi so'zlarni ifodali bayon qiladi. Ifodali gapirishda til, lab, kichik tilcha, pastki jag' ishtirok etadi. O'qituvchi ifodali gapirishi, so'zlarni talaffo'z qilishi uchun yuqoridagi organlarni doimo mashq qildirishi lozim.

O'quvchi materiallarni aniq, to'g'ri, tushunarli, ifodali bayon qilishda ovoz ritmi ham muhim ahamiyat kashf etadi. Ilmiy tadqiqot ishlari shundan dalolat bermoqdaki, ruslar bir minutda 120, inglizlar 120 dan 150 gacha, franso'zlar 110 so'zni talaffo'z qilarkanlar. O'rtacha, hammaga tushunarli bo'lishi uchun o'qituvchi 5-6 sinflarda 60 so'zni 10-11 sinflarda 75-80 so'zni talaffo'z etsa talabga muvofiq bo'ladi. O'qituvchi nutqini lo'nda, anio', puxta, chiroyli bayon etsa u tinglovchilarga shuncha tushunarli bo'ladi va ular qalbida o'zoq saqlanadi.

Shunday qilib, pedagogik texnikada nutq malakalari muhim ahamiyat kashf etar ekan, o'qituvchi doimo gapirish tempi, ritmi, diksiyasi, ovoz kuchi, diapozoni, harakatchanligi ustida mashq qilishi zarur. O'qituvchining pedagogik texnikasi tizimida mimik, pantomimik ifodalar ham muhim o'rin tutadi. Pedagogning mimik va pantomimik ifodasi, o'qituvchining imo-ishorasida, ma'noli qarashlarida, rag'batlantiruvchi yoki istehzoli tabassumida namoyon bo'ladi va ular o'qituvchi-tarbiyachining pedagogik ta'sir ko'rsatishida, o'quvchi mashg'ulotlarini samarali va mazmunli o'tmish uchun puxta zamin tayyorlab beradi.

Mimika - bu o'z fikrlari, kayfiyati, holati, hissiyotini yuz muskullarining harakati bilan bayon qilish san'atidir. Ba'zan yuzning va nigohning ifodasi o'quvchilarga katta ta'sir ko'rsatadi. Mimik harakatlar, ifodalar ma'lumotlarning hissiy ahamiyatini kuchaytirib, ularni chuqur o'zlashtirish imkonini beradi. O'quvchilar o'qituvchiga qarab uning kayfiyatini, munosabatini «o'qib» oladilar. Shuning uchun uydagi ba'zi noxushliklar o'quvchi mashg'ulotlariga o'z ta'sirini ko'rsatmasligi kerak. Yuz ifodasida, mimik belgilarida faqat dars mashg'ulotlariga o'z ta'sirini ko'rsatmasligi kerak. Yuz ifodasida, mimik belgilarga faqat dars mashg'ulotlariga xos bo'lgan, o'quvchi-tarbiya topshiriqlarini echishga yordam bera oladigan ko'rinishlarni ifodalashi lozim.

Yuz ifodasi, nutq, munosabat xarakteriga mos bo'lishi kerak. U ishonch, ma'qullash, ta'qiqlash, norozilik, quvonch, faxrlanish, qiziquvchanlik, befarqlik, ikkilanish kabi xususiyatlarni ifodalashi mumkin. Mimik ifodaning asosiy detali sifatida qosh, ko'z, yuz ko'rinishi ishtirok etadi. Ko'z, qosh, yuz o'quvchilar javobidan qoniqish, xursand bo'lish, faxrlanish yoki e'tirof, norozilik, qoniqmaslik, hafa bo'lish va boshqa belgilarni ifodalasa o'qituvchilar diqqatini bo'lmasdan, boshqalarga halaqit bermasdan o'quvchi-tarbiya ishlarini olib borishga yordam beradi. SHuni ham alohida qayd qilib o'tish joizki, mimik ifodalar namoyish qilinayotgan paytda o'qituvchining nigohi o'quvchilarga, yoki ayrim o'quvchiga qaratilgan bo'lishi zarur. Doskaga, eshikka, derazaga, ko'rgazma qurollarga yoki devorga nigoh tashlab mimik ifodalarni namoyish qilishdan qochish lozim.

Pantomimika – bu gavda, qo'l, oyoq harakatidir. O'qituvchi darsda o'quvchi ma'lumotlarini bayon qilar ekan, gavda holati orqali ma'lumotlarning obrazini chiza olsa, o'quvchilar bundan zavqlanadilar, ichki his-tuyg'ulari, tashqi hissiyotlari bilan qo'shib butun borliq materiallar mazmunini o'zlashtirishga qaratiladi. Gavdani rost tutib yura bilish, fikrlarini aniq va to'liq bayon qila turib qo'l, boshni turli harakatlarda ifodalash o'qituvchining o'z bilimiga, kuchiga ishonchini bildiradi. Shuning uchun o'qituvchi o'quvchilar oldida o'zini tuta bilish xolatini tarbiyalash lozim. (oyoqlari 12-15 sm. kenglikda, bir oyoq sal oldinga surilgan holda turish). O'qituvchining jestlari ma'noli, ortiqcha harakatlardan xoli bo'lmog'i darkor. Masalan: keraksiz xollarda qo'llari bilan imo-ishoralar qilish, boshini uyoq-buyoqqa tashlash va h.k. Bunday xolatlar o'quvchilarning g'ashini keltiradi va o'quvchi predmetiga, o'qituvchiga nisbatan hurmatsizlik his-tuyg'ularini uyg'otadi.

O'qituvchi sinfda yurgan paytida faqat oldin va orqaga yurishi tavsiya qilinadi. U yondan, bu yonga yurish o'quvchilar fikrini bo'ladi. Old tomonga yurayotganida o'qituvchi muhim voqealarni bayon qilishi lozim, chunki bunda O'quvchilar o'qituvchini butun diqqatlari bilan eshitayotgan bo'ladilar. Orqa tomonga qarab yurayotganda uncha ahamiyatga molik bo'lmagan fikrlar aytilsa ham bo'ladi. Chunki bu vaqtda o'quvchilar bir oz erkin holatda bo'ladilar.

O'qituvchining o'z xatti-harakatini idora qilishi tizimida o'z hissiy (psixik) holatini boshqara olishi muhim ahamiyatga ega. O'qituvchi ta'sir ko'rsatish vaqtida (darsda, darsdan tashqari mashg'ulotlar paytida, tarbiyaviy ishlar jarayonida) o'z hissiyotini boshqara olishi, jiddiy bo'lishi, umidbaxshlik, hayrixohlik kayfiyatda bo'la olish qobiliyatlarga ega bo'lishi zarur. Bir adib aytganidek, «Tarbiyachi tashkil etishni, yurishni, hazillashishni, quvnoq, jahldor bo'lishini bilishi lozim, u o'zini shunday tutishi kerakki, uning har bir harakati tarbiyalasin» va o'qitsin. Bunday malakaga ega bo'lgan pedagog o'z-o'zini nazorat qila oladi, ko'p yillik faoliyati davomida sog'lom asab tizimini o'zida tarbiyalab asabiylashishdan, hissiy va aqliy zo'riqishlardan o'zini saqlay oladi.

Nutq texnikasi. Bo'lajak o'qituvchini takomillashtirish. Nutqi takomillashtirishni quyidagi yo'nalishlarini ko'rsatish mumkin: o'z-o'zini nazorat va nutq madaniyatini rivojlantirish; nutqiy muloqotnint barcha holatlarida adabiy nutq qoidalarini egallash uchun o'ziga sharoit yaratish.

O'z-o'zini nazorat va ifodali nutq malakalarini rivojlantirish. o'z nutq inpotensiyalarini ko'z atish: u jonli, xilma-xil, hissiy bo'yoqlimi yoki bir xil monoton-mi? Nutq tayyorlash jarayonida o'zingizcha quyidagi savollarga javob toping: tinglovchilarda qanday fikr o'yg'otmoqchisiz? Ularda qanday kayfiyat yartmoqchisiz? Nutq mazmuni va sharoiti qanday intonasiya va ritm talab etadi? Bir necha bor nutqingizni qaytarib ko'ring. Nutqingizni badiiy adabiyotdagi lavhalarga o'z taassurot-daringizni qo'shgan holda qayta to'ldiring.

Kommunikativ nutqning muvoffaqiyatli bo'lishi o'qituvchida qator maxsus qobiliyatlar rivojlanishini talab qiladi: sosial- perseptiv qobiliyati, ijtimoiy tasavvur qobiliyati, o'zini boshqara olish qobiliyati, muloqotda o'zining ruhiy holatini boshqara olish qobiliyati, irodaviy ta'sir ko'rsatish, ishontira olish qobiliyati. Nutq malakalri va ko'nikmalarini muvaffaqiyatli egallash uchun sharoit yaratuvchi kishining umumiy ruhiy jimoniy xususiyatlarini rivojlantirish, bunda tasavvurni, obrazli xotira va fantaziyanini rivojlantirish ko'zda tutiladi.

Tovush. Ba'zilarga tovush tug'ma berilgan, lekin bu ham mashq qilib turilmasa bo'zidadi. Kishi tovushini kuchli, egiluvchan, jarayonli qila olishi mumkin. O'qituvchi tovushining o'ziga

xosligi nimada? Avvalo, bu tovushning kuchliligi hamda uning kuchli nutq apparati organlarining aktivligiga bog'liq.

Tovush eshutilishining poletnost (uchuvchan)ligi, bu ovozni masofaga moslay olish, tovushni boshqara olishdir. Gipkost (egiluvchanlik) va podvijnost (harakatchanligi) tovushning uni engil o'zlashtira olish, tinglovchilarga moslashdir. Diapazon - tovushning hajmi. Uning chegarasi juda yuqori va past ton bilan aniqlanadi. Tembr - tovush buyog'i, yorqinligi, shu bilan birga uning yumshoqligi, iliqligi, o'ziga xosligi. O'qituvchida kasbiy kasallik kelib chiqmasligi uchun albatta tovush gigenasiga amal qilish kerak. O'qituvchi ish vaqtining 50% davomida gapirib turadi. Pedagog ish vaqti tugagach 2-3 soat davomida o'zoq vaqt so'zlashishdan qochishi kerak. Zapyp bo'lib qolsa qisqa va sekin gapirishi kerak.

Dars jadvali qo'yilishida shunga e'tibor berish kerak. 3-4 soat darsdan co'ng nutq apparati charchaydi, shundan so'ng 1 soat tovush dam olishi kerak. Ko'p stajli ya'ni tajribasi ko'p o'qituvchi 2-3 soatda charchaydi va 2 soat dam olishi kerak. Yuqori nafas yo'llari, nerv sistemalari, ovqatlanish rejimiga e'tibor berish kerak.

Diksiya - so'z, bo'g'in, tovushning aytilishidagi to'g'ri va aniqlik. Diksiyani takomillashtirish nutq organlarining harakatini qayta ishlash bilan bog'liq. Maxsus mashqlar boshqariladi. Ritmika - ayrim bo'g'inlarni aytishdagi to'liq davomiylik, shu bilan birga nutqni tashkil qilish etapi. Bu nutqning muhim elementi bo'lib, ba'zan intonasiya va pao'za o'ziga so'zdan ko'ra kuchli etosional ta'sir qiladi.

Nutq tezligi o'qituvchining individual sifatiga, uning nutq mazmuni va muloqot holatiga bog'liq bo'ladi. Turli millatlarda nutq tempiturlicha bo'ladi. Ruslarda minutiga 120 so'z atrofida, ingilizlarda 120-150 so'z gacha. Tadqiqotlarga ko'ra 5-6 sinflarda o'qituvchi minutiga 60 so'z, 9-11 sinflarda 75 so'z gapirishi to'g'ri bo'ladi. Mavzuning murakkab qismini o'qituvchi past tempda, keyin esa tezroq gapirishi kerak. Qoida, qonunlar aytganda, xulosada nutq sekinlashadi.

Nutq texnikasi. O'quv vaqtining ko'p qismi (1/4, 1/2) da o'qituvchining nutqi bilan boqliq bo'ladi. Shuning uchun o'quv materialini o'quvchilar tushunishi o'qituvchi nutqi mo'qammalligi bilan bog'liqdir.

Ba'zilar tovush va uning tembri tug'ma deb bilishadi. Lekin hozirgi eksperimental fiziologiya tovushni to'liq qayta kurish mumkinligini aniqlamoqda.

Tarixdan ham ma'ulumki, ba'zi kishilar o'zlarining nutq, tovushlarini takomillashtirib borganlar. Masalan, Demosfen o'zining bu sohadagi kamchiliklarini tugatib borib qadimgi Gresiyaning siyosiy oratorlaridan biriga aylangan. Yoki Vladimir Mayakovsiky ham 20 yoshdan o'zini rasmiy chiqishlari uchun tayyorlagan, og'ziga toshchalar olib, Rion daryosi bo'yicha nutqlar tayyorlagan. Bugungi kunda nutq texnikasi bo'yicha ishlashning teatrli pedagogika tajribasi asosida nutqiy nafas, tovush, diksiya, ritmika kabi komplekslarini ishlash ko'zda tutiladi.

Nafas. Nafas organizmga hayot ta'minlab turishi bilan birga u nutqning energiya bazasi sifatida ham faoliyat qiladi. Nutqiy nafas fonosiol nafas deyiladi (fono-tovush). Kundalik hayotda nutqimiz dialogik tarzda bo'lib, nafas qiyinchilik to'g'dirmaydi. Darsda o'qituvchi ko'p so'zlagan, ma'ro'za o'qigan vaqtlarda o'zgarmagan nafas hamda o'rganmagan nafas qiyinchilik tug'diradi: yuz qizarib ketishi, charchab qolish holatlari bo'lishi mumkin.

Nafas jarayonida qaysi muskullar ishtirok etishiga qarab nafasning 4 ta tipi ajratiladi: elka va ko'krak qafasining yuqori qismini ko'taruvchi muskullar ishtirok etadi. Bu kuchsiz, yuqori nafas bo'lib, upkaning faqat yuqori qismi faol ishlayli; ko'krak orqali nafasni qovurg'alar orasidagi muskullar amalga oshiradi, Diofragma kam harkatda bo'lib, nafas chig'arish kuchsiz; dnafragmвли nafas - ko'krak hajmining o'zgarishi, diafragma qisqarishi hisobiga bo'ladi; diafragma va qovurga orqali nafas - diafragmaning har tomonlama hajmi o'zgarishi, qovurg'alar orasidagi va qorindagi nafas muskullari ham qatnashadi. Shu nafas to'g'ri bo'lib, bu nutqiy nafas uchun asos bo'lib hisoblanadi.

Yosh o'qituvchilar uchun nafas olish texnikasi ustida qisqacha to'xtalishga to'g'ri keladi: Yuqori nafas – elkalar va ko'krak qafasi muskullarining ko'tarilishi va tushishi orqali amalga oshadi. Bu kuchsiz, yuzaki nafas olishni paydo qiladi, bunda o'pkaning yuqori qismigina faol ishlaydi. Ko'krak qafasi bilan nafas olish – qobirg'a oraliqlari va muskullar orqali amalga oshadi. Bundako'krak qafasi hajmining ko'ndalang qismida o'zgarish bo'ladi. Diafragma harakatining kamligi tufayli, nafas olish yuzaki bo'ladi. Diafragma orqali nafas olish – ko'krak qapasi hajmini o'zunasigi o'zgarishi natijasida diafragma qisqaradi, buning asosida qobirg'a aro muskullarning qisqarishi ko'zatiladi. Diafragma qobirg'a orqali nafas olish- diafragma hajmini ko'ndalang va o'zunasiga qisqarishi qobirg'a oraliq amalga oshadi. Bu eng to'g'ri nafas olish bo'lib hisoblanganligi uchun nutq nafasining asosini tashkil etadi.

O'qituvchilar roasida tabiatan yoqimli, chiroyli ovoqli kishilar ko'p. Lekin ovoz qanchalik yoqimli bo'lmasin, yillar davomida maxsus mashqlarsiz bo'ziladi, eskiradi, qariydi. Har bir kishining ovozi esa o'ziga xos jarongdor, kuchli va qattiq va h.k bo'ladi. Ovoz bo'zilikning to'rt sababi aniqlangan: Har kungi ovoz zo'riqishi tufayli; Ovoz apparatining zaifligi tufayli; Gigiena qoidalariga amal qilmaslik; Ovoz apparatidagi tug'ma zaiflik.

Ovoz apparatining zo'riqishi natijasida ovozning bo'zilik o'qituvchilarda 50% tashkil etishi aniqlangan. Bu baland ovoz bilan gapirishning oqibatidir. Insonning ovoz apparati uch qismdan: generator, energetik va rezanator qismlardan iborat bo'ladi. Ovoz generatsiyasi – ovoz tugunchalari va og'iz bo'shlig'idagi to's iqlarda paydo bo'ladi, buning natijasida shovqinli tovushlar yuzaga keladi. Rezanator tizimida – halqum, burun-halqum, og'iz-bo'shlig'i, nutq ritmi va dinamik rivojlanishi ta'minlanadi. Energetik tizim – tashqi nafas olish bilan bog'liq bo'lib, havo to'liqlari va miqdorini tashkil etadi va tovushning kelib chiqishiga sabab bo'ladi.

O'qitish samaradorligini oshirish va ijobiy tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish uchun o'qituvchi aktyorlik va rejissyorlik malakalariga ham ega bo'lishi lozim. Xususan, adabiyot, rasm, tarix o'qituvchilariga aktyorlik qobiliyati bo'lishi zarur. Ma'lum mavzular, obrazlar, tarixiy qaxramonlarni xarakterlayotganda aktyorlik, o'qituvchilarda ushbu xususiyatlarni tarbiyalashda esa rejissyorlik malakalari zarur. Ular aytilganlardan tashqari o'qituvchiga yoshlar bilan muomala qilishda tarbiyalanuvchi-o'qituvchilarning aql-idrokkina emas, balki ularning his-tuyg'ulariga ham ta'sir ko'rsatish, ularga olimga nisbatan hissiy-qadriyatli munosabatda bo'lish tajribasini to'liq berishga yordamlashadi. Shunday qilib, o'qituvchi yuqorida qayd etib o'tilgan pedagogik texnika ko'nikmalarini o'zida tarbiyalasa, u yoshlarni o'qitish, tarbiyalash, ularni shaxs sifatida kamol toptirish sohasida muvaffaqiyatga erishadi. Yuqorida qayd qilib o'tilgan kasbkorlik malakalari o'qituvchining o'quv va maxsus fanlar bo'yicha bilimlari, pedagogik mahoratni egallashga intilish, o'z kasbiga qiziqish va burch, hamda ma'suliyatni his qilish asosida egallanadi. Va ular yoshlarni o'qitish, tarbiyalash, tashkil qilish, targ'ibot qilish, mustaqil bilim olish ishlariga yordam beradi.

Maktabshunos olimlarning ta'kidlashicha, yuqorida qayd qilib va tasniflab o'tilgan pedagogik texnika malakalarini yakka holda emas, butun tarzda qo'llansa, kutilgan maqsadga erishiladi. Masalan, nutq texnikasini, his- tuyg'u, mimik, pantomimik malakalari bilan qo'shib olganda amalga oshirish bunda so'z, gap ohangi, qarash, imo-ishora bilan, kutilmagan pedagogik vaziyatda osoyishtalik bilan aniq fikr yuritish, tahlil qilish qobiliyatiga asoslansa maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu xususiyatlar pedagogning individual psixik fiziologik fazilatlari asosida tarkib topadi. Individual pedagogik texnika o'qituvchining yoshi, jinsi, mijozi, fe'l- atvori, sihat- salomatligi va anatomik-fiziologik xususiyatiga bog'liqdir. Shunday qilib, o'qituvchi-tarbiyachi o'zida yuqoridagi malakalarni tarbiyalasa, ularning mazmunini chuqur o'zlashtirsa nutq texnikasini egallashning imkoni bo'ladi va u o'qituvchini pedagogik mahorat sari etaklaydi.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Pedagogik texnika nima va u nimalardan tashkil topadi?
2. Pedagogik texnikaning tarkibiy qismlarini ayting.
3. Yosh o'qituvchilar faoliyatida qanday tipik xatolar namoyon bo'ladi?
4. Pedagogik texnika mashg'ulotlari qay usulda o'tkazilishi mumkin?
5. Ovoz texnikasiga qanday nutq organlari ishtirok etadi?
6. Ovoz tembri nima?
7. Nutq shakllari qanday turlarga ajraladi?
8. Yozma nutqning psixologik ta'siri qanday?

8-9-MA`RUZA: PEDAGOGIK TEXNIKANI SHAKLLANTIRISH METODIKASI.

REJA:

1. Pedagogik texnikani namoyon etishda o`qituvchining tashqi ko`rinishi.
2. Pedagogik texnikani egallash mahorati.
3. Pedagogik texnikani shakllantirish metodikasi.

TAYANCH TUSHUNCHALAR: *Pedagogik texnika; imo–ishora; ma`noli qarash; istehzoli tabassym; tarbiyalanuvchi ob`ekt; aktyorlik san`ati; integratsion ysyllar; ilg`or va novator o`qituvchilar; ma`naviy va estetik qiyofa; “Mehnat professiogrammasi”; kommunikativ malakalar; gnostik malakalar; pedagogik ijodkorlik; “Myrabbiylik shartlari”; mimika; pantomimika; hissiy holat; o`qituvchining anatomik–fiziologik xysysiyati; ijobiy tarbiyaviy ta`sir; nytq tempi; ovoz diapazoni; relaksatsiya ysyllari; integratsion bilimlar; o`qitish samaradorligi.*

Pedagogik texnikani namoyon etishda o`qituvchining tashqi ko`rinishi

O`qituvchining tashqi ko`rinishi pedagogik texnikasini namoyon etyuvchi myhim xysysiyatlaridan biridir. Har qanday insonning tashqi ko`rinishi atrofdagilarga estetik ma`no va zavq kasb etib, doimiy e`tiborda bo`lishini nynytmalik kerak. O`qituvchining tashqi ko`rinishini asosan namoyish etyuvchi myhim hysysiyatlari yning chehrasidagi mehribonlik, jiddiylik, yurishida bosiqlik, tabiiylikdir. O`qituvchisinfga kirishi bilan so`zsiz o`quvchilar e`tiborida bo`ladi, ylar bilan myloqotga kirishadi.

Sinf sahnasida bajarilayotgan yning xoh ijobiy, xoh salbiy hatti-harakatlari o`quvchilarga ta`sir o`tkaza boshlaydi. Ayniqsa, yosh o`qituvchilar ilk bor darsga kirishlaridan oldin hishayajonini, qo`rqyvini engishlari, o`zlarini erkin tytishlari, birinchi dars paytida sodir bo`lishi mymkin bo`lgan har qanday myvaffaqiyatsizlikdan o`zlarini yo`qotmasliklari lozim.

O`qituvchining tashqi ko`rinishida, pedagogik texnikasi tizimidagi mimik, pantomimik holatlar myhim ahamiyatga ega. O`qituvchining hatti- harakatini bevosita namoyish etyuvchi mimik va pantomimik ifodasi, o`qituvchining imo-ishorasida, ma`noli qarashlarida, rag`batlantiryvchi yoki istehzoli tabassymida namoyon bo`ladi va ylar o`qituvchi-tarbiyachining pedagogik ta`sir ko`rsatishida, mashg`yotlarni samarali va mazmynli o`tishida pyxta zamin tayyorlab beradi.

MIMIKA - by o`z fikrlarini, kayfiyatini, holatini, hissiyotini qosh, ko`z va chehra myskyllarining harakati bilan bayon qilish san`atidir. Ba`zan o`qituvchichehrasining va nigohining ifodasi o`quvchilarga katta ta`sir ko`rsatadi.

Mimik harakatlar, ifodalar ma`lymotlarning hissiy ahamiyatini kychaytirib, ylarni chyqyr o`zlashtirish imkoniyatini beradi. O`quvchilar o`qituvchining myomalasi va hatti-harakatiga qarab kayfiyatini, mynosabatini tezda «yqib» oladilar. SHyning ychyn oiladagi ba`zi noxyshliklar, hissiyotga berilish, g`am va tashvishning o`qituvchichehrasida va mimik belgilarida ifodalanishi mymkin emas. CHynki yshby noxyshliklar o`qituvchining pedagogik faoliyatiga dars mashg`yotlarini mykammal bajarishida o`zining salbiy ta`sirini ko`rsatadi. O`qituvchining chehrasida, mimik belgilarida faqat dars mashg`yotlariga xos bo`lgan,

o`quvchilarga ta`lim va tarbiyaviy topshiriqlarni echishga yordam bera oladigan ko`rinishlarni ifodalash lozim.

O`qituvchining chehrasidagi ifoda, nytqi, o`quvchilar bilan o`zaro mynosabati yning individyal xarakteriga mos bo`lishi kerak. O`qituvchichehra ko`rinishidagi mimik ifoda, ta`lim-tarbiya qonyniyatlariga mos ishonch, ma`qyllash, ta`qiqlash, norozilik, qyvonch, faxrlanish, qiziqyvchanlik, befarqlik, ikkilanish kabi xysysiyatlarni ifodalashi mymkin. Bunda ovozdagi tyrli o`zgarishlar, nytqning tyshynarli bayon etilishi myhim ahamiyatga ega. Mimik ifodaning asosiy belgilarini namoyish etishda qosh, ko`z, chehra ko`rinishi ishtirok etadi.

Qosh, ko`z, chehra o`quvchilar javobidan qoniqish, xyrsand bo`lish, faxrlanish yoki e`tirof, norozilik, qoniqmaslik, xafa bo`lish va boshqa belgilarni ifodalash bilan birga, o`quvchilar diqqatini bo`lmasdan, boshqalarga xalaqit bermasdan ta`lim-tarbiya ishlarini samarali olib borishga ham yordam beradi. SHyni alohida qayd qilib o`tish joizki, mimik ifodalar o`qituvchining xarakterini, ichki dynyosini, ma`naviyatini, pedagogik faoliyatining individyal xysysiyatlarini bekamy ko`st namoyish etadi. O`qituvchining mimikasi ifodalangan nigohi o`quvchilarga, yoki ayrim o`quvchiga qaratilgan bo`ladi. Doskaga, eshikka, derazaga, ko`rgazmali qyrollarga yoki devorga nigoh tashlab mimik ifodalarni namoyish qilish aslo mymkin emas.

PANTOMIMIKA – by o`qituvchining gavdasi, qo`l, oyoq harakatini tartibga solyvchi yslybdir. O`qituvchilarning ta`lim-tarbiyaviy faoliyatida o`quvchilar bilan myloqoti myhim ahamiyat kasb etishi barchaga ma`lym. Biroq o`quvchilar bilan myloqotda o`qituvchining pantomimikasi, ya`ni, gavda, qo`l, oyoq harakati to`g`ri ifodalanmasa, ta`lim-tarbiyaga asoslangan myloqot natija bermasligi mymkin. O`qituvchio`z gavdasi, qo`li, oyoq harakatlarining holati orqali har qanday pedagogik ma`lymotlarning obrazini “chiza” olsa, o`quvchilar bunda n zavqlanadilar, ylar ichki his-tyyg`ylari, tashqi hissiyotlari bilan qo`shilib bytyn ongini o`qyv materiallari mazmynini o`zlashtirishga qaratadilar. Pantomimika gavdani rost tytib yura bilish, qo`l va oyoq harakatlarining bir-biriga mosligi, fikrlarini aniq va to`liq bayon qilib qo`lini, boshini tyrli harakatlarda ifodalash o`qituvchining o`z bilimiga, kychiga ishonchini bildiradi. SHyning ychyn o`qituvchining o`quvchilar oldida o`zini tyta bilish holatini tarbiyalashi lozim. (oyoqlari 12-15 sm. kenglikda, bir oyoq sal oldinga syrilgan holda tyrish). O`qituvchining yurishi, qo`l va oyoq orqali imo-ishoralari ortiqcha harakatlardan holi bo`lishi kerak. Masalan: ayditoriyada orqaga oldinga tez tez yurish, qo`llari bilan tyrli imo-ishoralalar qilish, boshini har tomonga tashlash va hokazo. Bunda y holatlar dars davomida o`quvchilarning e`tiborini bo`lib, g`ashini keltiradi va o`rganilayotgan fanga, o`qituvchiga nisbatan hyrmatsizlik kayfiyatini yyg`otadi.

O`qituvchimashg`ylot o`tish jarayonida faqat oldinga yurishi tavsiya qilinadi. Y yondan, by yonga yurish talabalar fikrini bo`ladi. Old tomonga yurayotganida o`qituvchimyhim voqealarni bayon qilishi mymkin, chynki bunda talabalar o`qituvchini bytyn diqqatlari bilan eshitayotgan bo`ladilar.

O`qituvchining pantomimik harakatlari tizimida o`z hissiy holatini boshqara olishi myhim ahamiyatga ega. O`qituvchio`quvchilar bilan myloqot jarayonida qizg`in kyzatyv ostida bo`ladi. Yning kayfiyatidagi o`zgarishlar pantomimik harakatlarida namoyon bo`ladi. SHy tyfayli o`quvchilarga ta`lim-tarbiyaviy ta`sir ko`rsatish jarayonida (darsda, darsdan tashqari mashg`yloklar paytida, tarbiyaviy ishlar jarayonida) o`z hissiyotini boshqara olishi, jiddiy

bo'lishi, ymidbaxshlik, xayrixohlik kayfiyatida bo'la olish qobiliyatlariga ega bo'lishi zaryr. Pantomimik harakatlar tizimi o'qituvchiga birdaniga paydo bo'ladigan ko'nikma emas. Byning ychyn o'qituvchio'z ystida tinimsiz ishlashi, ilk pedagogik faoliyati davrida kamchiliklarini tezda topib bartaraf eta olishi darkor. CHynki, yillar davomida o'qituvchio'zining har bir harakatiga moslashib yni odat qilib olishi mymkin. Mykammal pantomimik malakalarga ega bo'lgan o'qituvchio'z-o'zini nazorat qila oladi, ko'p yillik faoliyati davomida sog'lom asab tizimini o'zida tarbiyalab asabiylashishdan, hissiy va aqliy zo'riqishlardan o'zini saqlay oladi.

Pantomimik harakatlarda o'z hissiy holatini nazorat qilishda o'qituvchiqyyidagi faoliyatlarga jiddiy e'tibor berishi maqsadga myvofiqdir:

- **sport bilan myntazam shyg'yllanib borish;**
- **yoshlar psixologiyasiga oid bilimlarni doimiy o'rganib borishi;**
- **o'quvchilarga nisbatan xayrixohlik va optimizmga ega bo'lishi;**
- **o'z harakatini nazorat qilishi (myskyl zo'riqishini, qo'l, oyoq va bosh**
- **harakatini, nytq tempini bir maromda saqlashda nafas olishini tartibga solish;**
- **madaniy hordiqni to'g'ri yyushtirishi (dam olishi, o'z sog'ligiga doimiy e'tibor, lirika, mysyqa, yumoristik hajviyalarni sevib o'qiy olish);**
- **o'z-o'ziga tanqidiy mynosabatda bo'lib, ta'sir ko'rsata olish.**

O'qitish samaradorligini oshirish va ijobiy tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish ychyn o'qituvchining harakatlarida aktyorlik va rejissyorlik malakalari ham myjassamlashgan bo'lishi lozim. Xysysan, gymanitar fanlar o'qituvchilari aktyorlik qobiliyatiga ega bo'lishlari lozim. Ma'lym mavzylar, obrazlar, tarixiy qahramonlar haqida so'zlaganda aktyorlik, rejissyorlik malakalari zaryr. Ylar o'qituvchiga o'quvchilarning his-tyyg'ylariga ta'sir ko'rsatishda, mavzy qahramonlariga nisbatan hissiy-qadriyatli mynosabatda bo'lish tajribasini o'zlashtirishiga yordamlashadi.

Pedagogik texnika malakalari o'qituvchining maxsys fanlar bo'yicha bilimlarni egallash, pedagogik mahoratini takomillashtirishga intilish, o'z kasbiga qiziqish, byrch hamda mas'yliyatni his qilish asosida oshiriladi. Ylar yoshlarni o'qitish, tarbiyalash, tashkil qilish, targ'ibot qilish, mystaqil bilim olish ishlariga yordam beradi.

O'qituvchining tashqi ko'rinishida nytq texnikasi, his-tyyg'ylarini boshqara olish, mimik va pantomimik malakalar bir qolipda mykammal olib borilganda ko'zlangan maqsadga albatta erishiladi. Bunda so'z, gap ohangi, qarash, imo-ishoralar, kytilmagan pedagogik vaziyatlarda yddabyronlik, osoyishtalik bilan ziddiyatdan chiqish, voqelikni oldindan ko'ra olish va adolatli tahlil qilishga asoslanish maqsadga myvofiqdir. By xysysiyatlar o'qituvchining shaxsiy, indiviyal psixik, fiziologik fazilatlarini asosida tarkib topadi. Pantomimik harakatlarni boshqarishda ham o'qituvchining indiviyal pedagogik texnikasi, yoshi, jinsi, mijozi, fe'l-atvori, sihat-salomatligi va anatomik-fiziologik xysysiyatlari myhim ahamiyatga ega.

O`qituvchiavvalo tarbiyachi sifatida o`zida yuqoridagi malakalarni shakllantirishi, ylarning mazmynini chyqyr o`zlashtirib, pedagogik texnikani egallashning imkoniyatlaridan foydalanishi kerak. SHynda y o`qituvchini pedagogik mahorat sari etaklaydi. SHynday qilib, o`qituvchining tashqi ko`rinishi ham pedagogik texnikaning myhim xysysiyatlaridan biri bo`lib – tarbiyalanuvchilarga ko`rib, eshitib tyrgan narsalarini erkin fikrlash orqali, o`z mylo hazalarini mystaqil, cho`chimasdan o`qituvchiga etkazish imkoniyatini beradi. “*Tarbiyachi tashkil etishni, yurishni, hazillashishni, qyvnoq yoki jahldor bo`lishni bilishi lozim, y o`zini shynday tytishi kerakki, yning har bir harakati, yurish-tyrishi, kiyinishi bolalarni tarbiyalasin*” – deb yozgan edi taniqli pedagog A.S. Makarenko.

Pedagogik texnikani egallash mahorati. *O`qituvchipedagogik faoliyatida pedagogik texnikaning ko`nikma va malakalarini mykammal takomillashtirgan holda o`z mahoratini oshirish ychyn qyyidagi jarayonlarni bilishi lozim:*

1. O`qituvchio`zlashtirishi lozim bo`lgan pedagogik texnikaning myhim tarkibiy qismlaridan biri yning nytq texnikasidir (Nytq tempi, diksiyasi, tovysh ohangini baland, o`rta, past qila olishi va hokazo).

Dars jarayonida o`qyv materiallarini idrok qilishda o`qituvchining nytqi myhim rol o`ynaydi. Olimlarning fikricha, o`quvchilar tomonidan 1/2 foiz o`qyv materialini tafakkyr orqali idrok qilish va o`zlashtirish o`qituvchilarning nytqiga va yning so`zlarni to`g`ri talaffyz qilishiga bog`liq. O`quvchilar o`qituvchining nytqini nihoyatda kyzatyvchanlik va qiziqish bilan tinglaydilar. Past ohangda gapiradigan o`qituvchining darsi o`quvchilar ychyn zerikarli bo`ladi, nihoyatda baland gapirish, oddiy syhbat chog`ida ovozni baland qilib so`zlashish o`quvchilarni darsdan bezdiradi va charchatadi. O`quvchilarning bunda y o`qituvchita`limidan ko`ngillari soviydi. SHyning ychyn o`qituvchisavodli gapirishi, o`z nytqini chiroyli va tyshynarli, ta`sirchan qilib bayon qilishi, o`z fikr va his-tyyg`ylarini so`zda aniq ifodalash malakalariga ega bo`lishi lozim.

CHiroyli, savodli, ta`sirchan gapiryvchi o`qituvchilarning nytqlari o`quvchilar ongiga tez ta`sir etadi, o`qyv materiallarini oson o`zlashtirib olishiga katta imkoniyat yaratadi, o`quvchilar bunda y o`qituvchilarning darslarini toqatsizlik bilan kytadilar. O`qituvchilar o`z nytqlari ystida tinimsiz ishlashlari, so`zlarning chiroyli, ma`noli, ta`sirchan bo`lishi ychyn mashq qilishlari, ovoz diapazonlarining kychi, nytq tembrining harakatchanligi va diksiyasini doimo mashq qilib borishlari lozim.

Ovoz diapazoni chegarasi baland yoki past gapirish toni bilan belgilanadi. Diapazonning qisqarishi tovyshning past tonligiga olib keladi. Past ohangda so`zlashish o`qituvchining idrokini bo`shashtiradi va sysaytiradi.

O`qituvchitovysh diapazonini, yning tembri bilan bog`lab ishlatsa, gaplari chiroyli, mayin, jozibali chiqib, tinglovchilarni o`ziga jalb etadi va o`qyv materiallari mazmyni yanada yaxshi idrok qilinadi.

O`qituvchining notiqlik texnikasi so`zlarni aniq, to`g`ri, tiniq eshitarli va tyshynarli bayon qilishida namoyon bo`ladi. To`g`ri va mykammal ovoz diksiyasiga ega bo`lgan o`qituvchiso`zlarni ifodali bayon qiladi. Ifodali gapirishda til, lab, kichik tilcha, pastki jag` ishtirok etadi. O`qituvchiifodali gapirishi, so`zlarni talaffyz qilishi ychyn yuqoridagi organlarni doimo mashq qildirishi lozim. SHynday qilib, pedagogik texnikada nytq malakalari myhim

ahamiyat kashf etar ekan, o`qituvchidoimo gapirish tempi, ritmi, diksiyasi, ovoz kychi, diapazoni, harakatchanligi ystida mashq qilishi zaryr, yshby jarayon alohida bir faslda ko`rib chiqiladi.

2. Pedagogik texnika malakalarini mykammal egallash ychyn avvalo, o`qituvchio`z fanini, o`qitadigan predmetining boshqa fanlar bilan o`zaro aloqadorlikda bilishi, pedagogik va axborot texnologiyalarini, pedagogika va psixologiya fanlari asoslarini davr taraqqiyoti darajasida bilishi, kasbiy jihatdan o`z-o`zini tarbiyalay oladigan bo`lishi zaryr. CHynki pedagogik texnika o`qituvchilarning individyal shaxsiy xysysiyatlariga ham bog`liq. Har bir o`qituvchio`z tafakkyriga, fikrlash qobiliyatiga, o`zining kasbiy yo`nalishi, kasbiy laboratoriyasiga ega bo`lishi kerak. By yo`nalish va laboratoriyani o`qituvchilarning o`zlari mystaqil fikr yuritishlari, mystaqil bilim olishlari, pedagogik mahoratini oshirib borishlari orqali qo`lga kiritadilar va mohir o`qituvchiga xos fazilatlarni tarbiyalaydilar hamda kasbiy ideal sari harakat qiladilar.

3. Pedagogik texnika sirlarini mykammal bilish o`qituvchining tashkiliy - metodik malakalarni egallashiga ham bog`liq. By malakalar zaryr bilimlar bo`yicha ma`ryzalarni tinglash, maxsys adabiyotlarni o`qish orqali qo`lga kiritiladi. Tashkiliy-metodik malakalar aytilgan yo`l-yo`riqlar, ko`rsatmalarni o`zining individyal kasbiy tajribasida sinab, ko`nikma hosil qilsa maqsadga myvofiq bo`ladi.

Tashkiliy-metodik malakalarning individyal xysysiyatlari, jamoa va gyryh bo`lib ishlash, o`qish, faoliyat ko`rsatish asosida qyirilgani ma`qyl. CHynki gyryh yoki jamoa bo`lib o`qish, ishlash har bir o`qituvchiga reflektiv qobiliyatlari asosida, o`zini boshqalar ko`zi bilan ko`rishni va baho berishni, faoliyatidagi nyqsonlarni seza bilishni, myomala va xylq-atvorning yangi shakllarini izlab topish va sinash imkoniyatini beradi. By esa o`z-o`zini bilish, o`z-o`zini tarbiyalash ychyn asos bo`ladi va pedagogik vazifalarning yangi ysyllarini tekshirib ko`rish, nazariy masalalarini hal qilish ychyn tajriba maydonini tashkil qilishga zamin yaratadi. Demak, tashkiliy - metodik malakalarni egallashda gyryh, jamoa faoliyati, mashg`yotlar pedagogik texnika asoslarini egallash imkoniyatini beradi.

4. Pedagogik texnikani bir maromda egallashda, har bir o`qituvchining o`z individyal dastyri ishlab chiqishi myhim ahamiyat kasb etadi. Bunda y dastyrni tyzishdan oldin o`qituvchio`zida pedagogik texnika malakalarini shakllanganligining boshlang`ich darajasini aniqlab olish zaryr. YA`ni, o`qituvchining dastlabki o`qyv-tarbiya ishlaridagi natijalarida, nytq madaniyatining to`g`ri yoki noto`g`ri qo`yilishida, harakatidagi mimik va pantomimik holatlarda ro`y beradigan nyqsonlar e`tirof etiladi. Bunda natija yaxshi bo`lsa, kelajakda pedagogik texnikani egallash ancha oson bo`ladi.

Yshby faoliyat natijasida ko`nikma va malakalar yanada rivojlantiriladi. Individyal dastyr pedagogik texnika malakalarining etishmaydigan jihatlarini to`ldirish ychyn xizmat qiladi. By dastyr ma`lym mashqlar yoki mashqlar majmyini o`z ichiga oladi.

5. SHyni ham nyntmaslik lozimki, pedagogik texnikani namoyish etishda o`qituvchining ymyimiy madaniyati, ma`naviy va estetik dynyoqarashi myhim o`rin tytadi. Agar o`qituvchining tashqi ko`rinishi qashshoq, so`zlarni talaffyz qilish qobiliyati past, estetik jihatdan omi, bo`lar bo`lmas voqealarga nisbatan o`z hissiyotiga erk beradigan bo`lsa, tarbiyalanuvchilarning e`tiqodiga, aql-idrokiga, bilish va anglash tafakkyriga salbiy ta`sir ko`rsatadi. Demak, o`qituvchio`zidagi ana shy nyqsonlarni qayta tarbiyalashi lozim.

Ta'kidlash joizki, pedagogik texnikaning ko'nikma va malakalarini egallash yo'llari to'g'risida bildirilgan fikrlarga e'tibor bermaslik, pedagogik faoliyat jarayonida yilarning beqiyos ahamiyatiga etarlicha baho bermaslik, shuningdek, pedagogik texnika malakalarini tanqidiy, har bir o'qituvchining individual xususiyatlarini hisobga olmay ish yuritish pedagogik mahoratni egallashga salbiy ta'sir ko'rsatadi va o'qyv-tarbiyaviy jarayonda o'qituvchilarning ta'lim-tarbiyaviy faoliyatida nuqsonlarning ko'payishiga olib keladi.

Pedagogik texnikani egallashning asosiy yo'llari o'qituvchining malaka oshirish kurslariga ishtiroki, ystoqz myrabbiylar rahbarligidagi mashg'ulotlar (yildan pedagogik texnika sirlarini o'rganish) va mustaqil (kasbiy jihatdan o'z-o'zini tarbiyalash) ishlashdir. Pedagogik texnika ko'nikma va malakalarini egallash individual-shaxsiy salohiyat ekanligini hisobga olib, pedagogik texnikani egallashda va yni takomillashtirishda kasbiy jihatdan o'z-o'zini tarbiyalash, ya'ni talabalik yillarida o'zida tajribali o'qituvchilarning shaxsiy fazilatlarini va kasbiy malakalarini shakllantirishga qaratilgan faoliyat etakchi rol o'ynaydi, deb aytish mumkin. Kasbiy ideal sari intilishda by harakat pedagogik texnikani egallashda muhim rol o'ynaydi.

Tashkiliy-metodik jihatdan pedagogik texnika mashg'ulotlari individual, guruh yoki ketma-ketlikda o'tkaziladi. Masalan, zaryr bilimlar ma'ryzalarda yoki tegishli adabiyotlarni mustaqil o'qish asosida, integratsion bilimlarni egallash, portal, kompyuter texnologiyalari yordamida egallanishi mumkin. Avtomatlashtirishga doir ayrim oddiy harakatlar (turli artikulyatsiya, fonatsion nafas olish ysyllari, relaksatsiya ysyllari va shy kabilar) o'qituvchitomonidan myntazam mashg'ulotlar asosida egallanadi. Tegishli ko'nikmalarni ishlab chiqish, individual ishlashni dastlab o'qituvchining nazorati va rahbarligida, keyin esa mustaqil ishlash talab qiladi.

Pedagogik texnika malakalarini shakllantirishda o'qituvchining jamoada faoliyat olib borishi va mashg'ulotlarda o'z-o'zini nazorat qilishi alohida rol o'ynaydi. Pedagogik texnika mashg'ulotlarining by shaklini ancha batafsilroq ochib berish maqsadga myvofiqdir, chynki y hozirga qadar o'qituvchilar ychyn mo'ljallangan o'qyv va metodik adabiyotlarda ma'lym darajada ko'rsatib berilmagan.

Har qanday jamoada, xoh o'qituvchilar, xoh o'quvchilar jamoasi bo'lsin, o'qituvchiylar oldida o'zini boshqa kishilar ko'zi bilan ko'rishi, hylq-atvor va myomalaning yangi shakllarini izlab topishi va sinab ko'rishi, o'zining jamoa bilan birga bajaradigan ishi xususiyatlarini anglashi lozim. SHyndagina pedagogik faoliyatning individual uslublarini ongli ravishda shakllantirish imkoniyati paydo bo'ladi. Jamoa shaxsning o'z-o'zini bilishi va o'z-o'zini tarbiyalash laboratoriyasi, pedagogik vazifalarni hal qilishning yangi ysyllarini tekshirib ko'radigan, nazariy va amaliy masalalar, turli myammolar myhokama qilinadigan tajriba maydoni bo'lib qolishi mumkin.

Psixologlar pedagogik texnikaning keng imkoniyatlarini jamoa bo'lib o'rganishni, o'qituvchilar orasida bunda y jamoalarning eng qylay miqdorini 10–14 kishidan iborat etib belgilashni ta'kidlab o'tadilar. Qatnashchilarning xyddi shynday miqdori yildan har birining boshqa o'qituvchilar bilan birga faoliyat olib borishda individual psixologik myammolarini jyda to'liq ravishda aniqlab hal etish, refleksiv va empatik darajasini jiddiy oshirish, kasbiy pedagogik fahm-farosatini rivojlantirish, boshqalarga ta'sir etish vositalarining kengaytirish imkoniyatlarini ochib beradi.

SHy narsa myhimki, gyryh qatnashchilari, bo'lajak o'qituvchilar kasbiy hamkorlik jihatidan birga ishlash malakalarini egallashga faol intilishlari, o'z-o'zini bilish va kasbiy jihatdan o'z-o'zini tarbiyalash bo'yicha myvaffaqiyatli faoliyat olib borishga psixologik jihatdan tayyor bo'lishlari kerak.

Barcha hollarda ham indiviyal, ham gyryhiy mashg'ylotlar boshlanishidan oldin pedagogik texnikani egallashning indiviyal dastyri tyzib chiqilishi lozim. Bunda y dastyrni tyzish ychyn avvalo pedagogik texnika malakalarini shakllantirishning boshlang'ich darajasini aniqlab olish zaryr. Biroq, tajribalarning ko'rsatishicha, odatda, mazkyr bosqichda faqat malakalar haqidagina emas, shy bilan birga dastlab avtomatlashtirilgan (ta'limni boshlash vaqtiga kelib) ko'nikmalar haqida ham mylohzalar olib borish mymkin. Masalan, nafas olish va ovozning tabiiy bir holatga qo'yilishi, so'zlarni to'g'ri talaffyz qilish, bunda n oldingi tarbiyaviy metodlarning natijasi bo'lgan savodli, ifodali nytq, mimik va pantomimik harakatlar bo'lishi mymkin.

Bunda y ko'nikma va malakalarning mavjydligi pedagogik texnika imkoniyatlarini mykammal shakllantirishni ancha osonlashtiradi. SHynga qaramasdan barcha hollarda ana shy ko'nikmalarni tegishli malakalar tarkibiga kiritish yuzasidan myayyan faoliyat olib borilishi zaryr. Pedagogik texnika malakalarini shakllantirishning boshlang'ich darajasiga qarab yni egallashning indiviyal dastyri etishmaydigan malakalarni shakllantirishga qaratilgan ayrim mashqlarni yoki ylarning to'liq majmyasini ishlab chiqish lozim.

Pedagog va psixolog olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, o'z faoliyatini endigina boshlayotgan o'qituvchilar dych keladigan qiyinchiliklarning asosiy sababi aynan pedagogik texnikaga oid ma'lymotlarni bilmasligi oqibatida sodir bo'lmoqda. Pedagogik texnika to'g'risida yuqorida aytib o'tilgan fikr va mylohzalarga e'tibor qilmaslik, pedagogik faoliyatda nazariy va amaliy tajribalarning yo'qligi, o'z faoliyatiga tanqidiy nazar bilan baho berolmaslik oqibatida hamda o'qituvchida indiviyal pedagogik texnikani rivojlantirish, tahlil qilish va yni takomillashtirish yuzasidan aniq maqsadga qaratilgan pedagogik faoliyatning yo'qligi mazkyr qiyinchiliklarning asosiy sabablaridan biri ekanligini nyntmaslik kerak.

Pedagogika oliy ta'lim myassasalaridagi kasbiy tayyorgarlik jarayonida pedagogik texnikani egallash bo'lajak o'qituvchiga o'zining kasbiy yo'nalishining boshlanishidayoq ko'pgina xatolardan holi bo'lishda, talabalarga ta'lim-tarbiya berishning yuksak samaradorligiga erishishda yordam beradi.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. O'qituvchining pedagogik texnikasi qanday ko'nikma va malakalardan iborat?
2. Pedagogik texnika tyshynchasi ikki gyryhga bo'linib o'rganiladi, ylarga ta'rif bering?
3. Pedagogik texnikaning myhim hysysiyatlari nimalardan iborat?
4. "O'qituvchi-myrabbiy professiogrammasi"da talqin etilgan pedagogik hislatlari?
5. O'qituvchiharakatlarida aktyorlikka xos xysysiyatlarga ta'rif bering?
6. T.Sodiqovanning falsafiy fikri: pedagogik texnika va "myrabbiylik shartlari"ga o'z mylohzalaringizni bildiring?
7. O'qituvchining tashqi ko'rinishida pedagogik texnikaning qanday holatlari myhim ahamiyat kasb etadi?

10-11-MA`RUZA: NUTQ TEXNIKASI VA MADANIYATI.

REJA:

1. Nutq texnikasi haqida tushuncha.
2. O'qituvchining nutq texnikasi
3. Nutq texnikasi malakalari va ko'nikmalarini tarkib toptirish

TAYANCH TUSHUNCHALAR: Notiqlik san'ati; qadimgi Yunoniston; "San'atlar shohi"; suhbat metodi; ideal notiq; ovoz ritorikasi; nutq odobi; suhango'ylar; nutq texnikasi; til va nutq; nutqning ravonligi; nutqning ta'sirchanligi; grammatik norma; nutqning mantiqiyliqi; nutqning tozaligi va ifodaliligi; dialektizm va varvarizm; jargon; tashqi nutq; ichki nutq; o'qituvchining nutq madaniyati; metonimiya; metafora; monologik nutq; dialogik nutq; kommunikativ nutq; tovush; diapazon va tembr; fonotsional nafas; diksiya; ritmika; artikulyasiya; diafragma ishtirokida nafas olish; dialogik nafas olish.

Nutq texnikasi va uni egallash. O'qituvchining pedagogik faoliyatida nutq texnikasi eng murakkab va doimiy munozaralarga sabab bo'lib kelayotgan jarayon. Psixologik til bilan aytganda nutq texnikasi, notiq nutqining o'rinli yoki o'rinsiz ekanligini belgilashda namoyon bo'ladi. O'qituvchi har xil vaziyatlarda, turli xarakterdagi o'quvchilar bilan muloqotda bo'ladi. Demak u o'z nutqini ana shu vaziyatlar asosida, o'quvchilar holatiga qarab tuzishi, o'zgartirishi, doimo nutqining ta'sirchan chiqishiga e'tibor berishi, o'quvchilarni zeriktirib qo'ymasligi uchun tilning tasviriy vositalari bo'lmish metonimiya, metafora kabilardan foydalanishi lozim. O'quvchilar diqqatini jalb etish, o'rganilayotgan mavzuga ularni qiziqтира olish o'qituvchi nutq texnikasining asosiy xususiyatlaridandir.

O'qituvchining takomillashgan nutqqa ega bo'lishi, o'quv materialini talabalar tomonidan puxta o'zlashtirilishini ta'minlash garovidir. Bolalar o'qituvchi nutqiga juda e'tibor beradilar. Biror harf yoki tovushni noto'g'ri aytilishi kulgiga sabab bo'ladi. Bir ohangdagi nutq-tezda charchatadi. Individual suhbat paytidagi o'qituvchining baland ovozidan o'quvchi o'zini aldanayotgandek his etadi. Bu o'qituvchiga ishonchsizlik bilan qarash hislarini uyg'otadi. Ayrim mutaxassislar insonning tovushi va uning tembriga tug'ma xususiyat deb aytishadi. Lekin hozirgi eksperimental fiziologiya tovush sifatini o'zgartirish mumkinligini tasdiqlaydi. Bugungi kunda mutaxassislar tomonidan nutq texnikasini takomillashtirish bo'yicha ko'plab mashqlar kompleksi ishlab chiqilgan. Ular asosan teatr pedagogikasi tajribasiga asoslangan bo'lib, so'zlashish paytida nafas olish, tovush hosil qilish va uni ma'noli ifodalash malakalarini rivojlantirishga qaratilgan, bu esa o'qituvchilarga o'z so'zi mazmunini o'quvchilarga yanada to'laqonliroq qilib etkazishga ham imkoniyat beradi.

O'quvchi hayoti davomida o'qituvchisining nutqiy xususiyatlarini, o'quvchilarga murojaat qilish, savollarga aniq va mukammal javob berish usullarini xotirasida saqlaydi. O'qituvchining nutqi o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berish vazifasini bajarishi kerak. SHuning uchun unga faqat umummadaniy emas, balki kasbiy va pedagogik talablar ham qo'yiladi. O'qituvchilar o'z so'zlarining mazmuni, sifati va oqibati uchun jamiyat oldida ijtimoiy javobgar shaxsdir. SHuning uchun ta'lim-tarbiya jarayonida o'qituvchi nutqi pedagogik mahoratning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

O'qituvchi nutqi deyilganda, ta'kidlab o'tganimizdek o'qituvchining og'zaki va yozma nutqi nazarda tutiladi. YOzma nutq va og'zaki nutq – bu o'qituvchining gapirish vaqtida

tuziladigan nutqi bo'lib, o'quvchilar ongiga, istak va motivlariga, his-tuyg'ulariga ta'sir etuvchi muhim omillardir. O'qituvchilar og'zaki nutqi asosida zarur bo'lganda o'z kamchiliklarini tuzatib, korreksiyalab boradi.

Texnik jihatdan nutqiy tajribaga ega bo'lgan o'qituvchining nutqi quyidagilarni ta'minlashi kerak:

- o'qituvchi va uning tarbiyalanuvchilari o'rtasidagi o'zaro munosabati va mahsuldor muloqotini;
- ta'lim jarayonida bilimni to'la qabul qilinishi, anglanishi va mustahkamlanishi;
- o'quvchilar faoliyatiga, ulardagi qobiliyat va iqtidor instinktini shakllantirish maqsadida ongi va hissiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatish;
- o'quvchilarning o'quv va amaliy faoliyatini maqsadga muvofiq tashkil etish.

"Pedagogik nutq texnikasi" tushunchasi o'qituvchilarning kommunikativ xylqi tushunchasi bilan uzviy bog'liq. O'qituvchining kommunikativ xulqi deyilganda, faqat uning gapirish va axborot berish jarayonigina emas, balki, o'qituvchi va o'quvchi muloqoti uchun emotsional psixologik muhit yaratishga, ular o'rtasidagi munosabat va ish uslubiga ta'sir ko'rsatuvchi nutqni tashkil etish va unga mos o'qituvchining nutqiy nazokati ham ko'zda tutiladi.

O'qituvchilarning pedagogik faoliyatidagi og'zaki nutqi monologik va dialogik shaklda bo'ladi. *Monologik nutqning keng tarqalgan shakllari hikoya, maktab ma'ruzasi, sharhlash kabilardir. Dialogik nutq turlari suhbat, savol - javob shaklida bo'ladi.*

Pedagogik faoliyatni muvaffaqiyatli olib borish uchun, o'qituvchining nutqi ma'lum talablarga javob berishi, ya'ni notiqlik mahoratini shakllantirish uchun lozim bo'lgan kommunikativ sifatlarga javob berishi hamda nutqi bir nechta adabiy normalarga mos kelishi lozim: chunonchi, zamonaviy normalarga, ifodali, adabiy til normalariga.

Pedagogik nutqning to'g'rilik, aniqlik, moslik, leksik boylik, ifodalilik va tozalik kabi kommunikativ sifatlari o'qituvchi nutqining madaniyatini belgilaydi.

Maqsadga muvofiq keladigan pedagogik nutq texnikasi o'zining mantiqiyiligi, ishonchliligi, kuzatuvchanligi bilan bir nechta funksiyalarni bajaradi:

O'qituvchi nutqining birinchi funksiyasi – o'rganilayotgan bilimlarni to'liq holda berilishini ta'minlashdan iboratdir. O'qituvchi nutqining kommunikativ o'ziga xosligi bilan bilimni o'quvchilar tomonidan qabul qilinishi va esda qolishi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri aloqa mavjud. Nutq buni ta'minlashi yoki qiyinlashtirishi mumkin.

O'qituvchining nutqi faqat axborot berib qolmay, o'quvchining ongi, sezgisiga ta'sir qilishi, ularning fikrlash faoliyatiga jadallashtirishi kerak.

O'qituvchi nutqining ikkinchi funksiyasi, o'quvchining o'quv faoliyati jarayonida o'qituvchi nutqi asosida, darsda o'rganilayotgan bilimlarni samarali o'zlashtirilishini ta'minlashdan iborat.

O'quvchilar, o'qituvchi nutqini eshita turib qator operatsiyalarni bajaradi: berilayotgan axborotni ko'rgazmali shaklda aniqlashtiradi, o'zidagi bilim bilan unga nisbatan munosabat bildiradi, eslab qoladi, nutq mantiqini, fikrlar rivojini kuzatib boradi.

Ovoz tonining balandligi, tovushning yuqoriligi, bir xilda gapirish o'quvchilarni charchatadi. O'quv – biluv jarayonining samarali bo'lishiga darsda o'qituvchilar tomonidan tanlangan kommunikativ xulq uslubi ham ta'sir qiladi. o'qituvchi ko'pincha "ovozingni o'chir", "jim o'tir", "boshingni ko'tarib o'tir", "mashqni tugat", "kitobni yop" kabi norozilikni bildiruvchi so'zlarni ishlatadi, yoki o'quvchining mavzu bo'yicha javobini bo'ladi, "hap doimgidek hech narsa bilmaysan", "sen bu mavzuni qaerdan ham tushunarding" kabi pedagogik taktga xos bo'lmagan so'zlarni ishlatadi. Bu holat o'qituvchi bilan o'quvchi orasidagi munosabatning keskin buzilishiga, o'quvchilarning darsda faolligini pasayishiga olib keladi.

O'qituvchi nutqining uchinchi funksiyasi – o'qituvchi bilan o'quvchilar o'rtasidagi mahsuldor o'zaro munosabatni to'g'ri ta'minlashdan iborat.

O'qituvchining nutq texnikasi – o'qituvchi va o'quvchilar munosabatini boshqarish rolini ham bajaradi. Bu erda hamma narsa ahamiyatli: *o'qituvchining o'quvchilarga qanday murojaat qilishi, salomlashishi, talablarni qanday qo'yishi, qanday ogohlantirishi, xohishini qanday bayon qilishi; nutqining jozibadorligi, chehradagi ifoda, qarashi ham o'quvchilarga ta'sir ko'rsatadi.* Darsdan tashqari muloqotda bularning ahamiyati yanada ulkan. O'qituvchining individual muloqot uslubi (qo'rqitishga asoslangan, tarbiyaviy ta'sirga asoslangan, do'stona aloqaga asoslangan), uning psixologik xarakter xususiyatiga ham bog'liq.

O'qituvchi nutq texnikasining xususiyati – avvalo o'quvchilarga qaratilgan hamda yo'naltirilgan qizg'in va uzluksiz faoliyatdir. O'qituvchining ta'lim–tarbiya jarayonidagi nutqini bemalol pedagog monologi deb atash mumkin, unda pedagogik mahoratning eng noyob jihatlari mujassamlashgan. O'qituvchining obro' e'tibori, asab tizimining bir maromda ishlashi, ish faoliyatining unumdorligi va ijobiy natijalarga erishishi unda nutq texnikasining qay darajada rivojlanganligiga bog'liq.

O'qituvchi og'zaki nutqining asosiy xususiyati, uning mazmuni o'quvchilar tomonidan ikkita kanal orqali tovush va vizual yo'l bilan qabul qilinishidir. Vizual harakatlar o'qituvchi nutqining ta'sirchanligini, ifodaliligini oshiradi, u o'qituvchining kayfiyati haqida ham o'quvchilarga uzluksiz axborot berib turadi. SHuning uchun yosh o'qituvchi muloqotda o'zining tashqi ko'rinishini boshqara olish ko'nikmasini shakllantirishi kerak.

O'qituvchi og'zaki nutqining yana bir xususiyati, uning improvizatsion (hech qanday tayyorgarliksiz) xarakterda ega ekanligidir. Tajribali o'qituvchi tekstga yoki konspektga qaramasdan, uyga maxsus tayyorlanmasdan gapiradi, o'quvchi uni tinglab turib, so'z va ifodalarda tutilayotganligini, ba'zan nutqiy kamchiliklarini ko'ra oladi. SHunday holat vujudga keladiki, go'yoki o'qituvchi notiq sifatida o'zligi haqidagi haqiqatni, fikrlarini birinchi marta o'quvchilar bilan ochayotgandek bo'ladi.

Kommunikativ nutqning muvaffaqiyatli bo'lishi uchun, o'qituvchilar o'zida notiqlik san'atiga xos, kator maxsus qobiliyatlarni rivojlantirishi talab qilinadi:

- ijtimoiy perseptiv qobiliyat;
- ijtimoiy tasavvur qobiliyati;

- o‘zini boshqara olish qobiliyati;
- muloqotda o‘zining ruhiy holatini boshqara olish qobiliyati;
- irodaviy ta’sir ko‘rsatish qobiliyati;
- ishontira olish qobiliyati.

Nutq texnikasi malakalari va ko‘nikmalarini muvaffaqiyatli egallash uchun sharoit yaratuvchi notiqning umumiy ruhiy, jismoniy xususiyatlarini takomillashtirish, bunda tasavvurni, obrazli xotira va fantaziyani rivojlantirish ko‘zda tutiladi. Bunday faoliyatda *tovush, diapazon, tembr, diksiya, artikulyasiya, ritmika, to‘g‘ri nafas olish* muhim rol o‘ynaydi.

Tovush. Ba’zi o‘qituvchilarga tovush tug‘ma qobiliyat sifatida berilgan, lekin bu ham mashq qilib turilmasa buziladi. O‘qituvchi o‘z tovushini kuchli, egiluvchan, emotsional ta’sirchan qila olishi mumkin. O‘qituvchi pedagogik faoliyatida tovushning o‘ziga xosligi nimalarda namoyon bo‘ladi?

Avvalo tovush, chiqarilgan havoni hiqildoqdan o‘tishi paytida ovoz pardalarining tebranishi natijasida vujudga kelishini ta’kidlash lozim. Tovush o‘zining quyidagi xususiyatlari bilan xarakterlanadi:

- tovush kuchi – tovush apparati organlarining faol ishlashiga bog‘liq. Chiqarilayotgan havo oqimining tovush tirqishiga bo‘lgan bosimi qancha kuchli bo‘lsa, tovush ham shuncha baland bo‘ladi;
- tovush uchuvchanligi – tovushning balandligida hamda uning kuchli nutq apparati organlarining faolligiga bog‘liq. Tovush eshutilishining uchuvchanligi, (polyotnost) bu ovozni masofaga moslay olish, tovushni boshqara olishdir.
- tovushning ixchamligi va harakatchanligi – o‘qituvchi nutqining mazmuniga, tinglovchilarga moslab o‘zgartira olish qobiliyatiga bog‘liq bo‘lib, bunda notiq tovushni engil boshqarishi va tinglovchilarga moslashtira olishi tushuniladi.

Diapazon - tovushning hajmi bo‘lib, uning chegarasi eng yuqori va quyi ohanglar bilan belgilanadi. Diapazonning qisqarishi nutqni bir xil ohangda zerikarli bo‘lib qolishiga sabab bo‘ladi. O‘qituvchining bir ohangda gapirishi, tinglovchilar tomonidan axborotni idrok qilishni pasaytiradi va ularni zeriktirishi mumkin.

Tembr – tovushning rang-barangligi, yorqinligi hamda yumshoqligini namoyon qilib, shu bilan birga o‘qituvchi nutqining chiroyli, mayin, jozibali, o‘ziga xosligini ta’minlaydi. Ba’zilar tovush va uning tembri tug‘ma deb bilishadi. Lekin hozirgi eksperimental fiziologiya tovushni to‘liq qayta qurish mumkinligini isbotlab bergan.

O‘qituvchida kasbiy kasallik kelib chiqmasligi uchun, tovush gigienasiga amal qilish kerak. O‘qituvchi ish vaqtining 50 foizi davomida gapirib turadi. O‘qituvchi ish vaqti tugagach, 2-3 soat davomida uzoq vaqt kishilar bilan so‘zlashishdan qochishi talab qilinadi. Zapyp bo‘lib qolsa qisqa va sekin gapirishi kerak.

Dars jadvali qo‘yilishida shunga e’tibor berish kerak. 3-4 soat darsdan ko‘ng nutq apparati charchaydi, shundan so‘ng 1 soat tovush dam olishi kerak. Tajribali, ko‘p yillar ishlagan o‘qituvchi 2-3 soatda charchaydi va 2 soat dam olishi kerak. Yuqori nafas yo‘llari, asab tizimlari, ovqatlanish rejimiga e’tibor berish kerak.

O'qituvchi nutqining tezligi, individual sifatiga, uning nutq mazmuni va muloqot holatiga bog'liq. Turli millatlarda nutq tempi turlicha bo'ladi. CHunonchi, rus tilida minutiga 120 ta so'z atrofida, ingliz tilida 120-150 ta so'z gacha. Tadqiqotlarga ko'ra 5-6 sinflarda o'qituvchi minutiga 60 ta so'z, 9 - 11 sinflarda 75 tagacha so'z gapirishi to'g'ri bo'ladi.

Materialning murakkab qismini o'qituvchi past tempda, keyin esa tezroq gapirishi kerak. Mavzuga oid qoidalar va qonuniyatlar aytilganda, xulosa qilinganda nutq sekinlashadi.

Diksiya - aniq talaffuz qilish. Talaffuzning aniqligi o'qituvchi uchun professional zarurat bo'lib, o'qituvchi nutqini talabalar tomonidan to'g'ri tushunilishini ta'minlaydi. Talaffuzning aniqligi aytilayotgan so'z, bo'g'in va tovushlarning qat'iy aniqligidir. U nutq apparati barcha a'zolarini (lablar, jag', tishlar, yumshoq va qattiq tanglay, kichik til, kekirdak, tomoq orqa devori, tovush naychalari) birgalikda ishlashiga bog'likdir. Til, lablar, yumshoq tanglay, kichik til, va pastki jag' nutqda faol ishtirok etadi. SHuning uchun ham ularni mashq qildirish muhim ahamiyatga egadir.

Artikulyasiya – aniq talaffuz qilishni takomillashtirish, ya'ni artikulyasiya – nutq organlarini harakatlantirish orqali vujudga keltiriladi. Artikulyasiya gimnastikasi ikki turga bo'linadi. Birinchisi nutq apparatining dastlabki mashqlari va ikkinchisi har bir unli va undosh tovushlarni to'g'ri aytishga o'rgatuvchi mashqlar (ifodali o'qish, tez aytishlar).

Ritmika – bu ayrim so'z bo'g'inlarining aytilish muddati va to'xtalishi gapirishdagi to'liq davomiylilik, nutq va ifodalarning navbat bilan o'z o'rnida ishlatilishini bildiradi. SHu bilan birga nutqni tashkil qilish jarayoni. Bu nutqning muhim elementlaridan biri bo'lib, ba'zan intonatsiya va pauza o'rniga so'zdan ko'ra kuchli emotsional ta'sir qiladi.

Ritm nutqning eng asosiy qismidir, chunki «Nutq ohangi» va to'xtamlar ham tinglovchilarga beixtiyor o'zgacha hissiy ta'sir ko'rsatadi. K.S.Stanislavskiy ritmga quyidagicha ta'rif beradi: “Quruq so'z novdan tushayotgan no'xatdek yopirilib chiqadi, ma'noli so'z esa xuddi simob to'ldirilgan sharcha kabi asta-sekin shakllanadi. Berilayotgan bilimlarning qiyin qismini o'qituvchi asta-sekin tushuntiradi va so'ngra yanada tezroq gapirishga o'tishi mumkin”.

O'quv vaqtining ko'p qismi (1/4, 1/2) o'qituvchining nutqi bilan bog'liq bo'ladi. SHuning uchun o'quv materialini o'quvchilar tushunishi o'qituvchi nutqining mukammalligi bilan bog'liqdir.

Tarixdan ham ma'lumki, 6a'zi kishilar o'zlarining nutq tovushlarini takomillashtirib borganlar. CHunonchi, Demosfen o'zining bu sohadagi kamchiliklarini tugatib borib, qadimgi YUnonistonning siyosiy oratorlaridan biriga aylangan. YOKi Vladimir Mayakovskiy ham 20 yoshidan boshlab rasmiy chiqishlar uchun og'ziga toshchalar olib, Rion daryosi bo'yida nutq so'zlashni mashq qilgan.

To'g'ri nafas olish. So'zlayotganda to'g'ri nafas olish, ovozni yo'lga qo'yish va uning tovlanishi, so'zlarni xatosiz talaffuz qilish, notiqlik san'atini takomillashtirib borish o'qituvchining nutq texnikasini shakllantiruvchi xususiyatlardir. Ovoz o'zgarishi, to'g'ri nafas olish, diksiya, ritmika asosida nutqning ko'nikma va malakalari yig'indisini mukammal rivojlantirish o'qituvchining nutq texnikasida takomillashadi.

Ovoz o'zgarishi, to'g'ri nafas olish nutq texnikasi bo'yicha ishlab chiqilgan mashqlar turkumiga kirib, o'qituvchi ravon nutqining muntazam shakllanishini ta'minlaydi. Nafas olish organizmga hayot bag'ishlovchi fiziologik funksiyalarni bajaradi. SHu bilan birga nutqning energiya bazasi bo'lib ham hisoblanadi.

Dars davomida o'qituvchi juda ko'p gapiradi, yangi mavzuni tushuntiradi, ma'ruza o'qiydi. Agar o'qituvchi to'g'ri nafas olish texnikasini puxta egallamagan bo'lsa, uning qon tomirlarini urishi tezlashib, yuz rangi qizarib ketishi, nafas qisishi sodir bo'lishi mumkin.

Muskullarning ishtirok etishiga qarab nutqda to'g'ri nafas olish jarayoni 4 ta turga bo'linadi:

YUqori nafas olish – elkalarni ko'tarilib tushishi va ko'krak qafasining yuqori qismi ishtirokida hosil qilinadi. Bu bo'sh, yuzaki nafas olish bo'lib, unda faqat o'pkaning yuqori qismi ishtirok etadi. Ko'krak qafas bilan yuqori nafas olish qovurg'alar o'rtasidagi mushaklar yordamida hosil qilinadi. Bunda ko'proq nafasning ko'ndalang hajmi o'zgaradi. Diafragma kam harakat qiladi. SHuning uchun ham nafas chiqarish kuchsiz bo'ladi.

Diafragma ishtirokida nafas olish – ko'krak qafasning bo'ylama hajmini ortishi hisobiga vujudga keladi. Bunda diafragma qisqaradi. Diafragmaning qisqarishi, qovurg'achalar oralig'idagi nafas mushaklari hamda qorin mushaklari ishtirokida vujudga keladi.

Nutqiy nafas olish organizm uchun muhim hayotiy manba bo'lishi bilan birga u nutqning energiya bazasi sifatida ham faoliyat ko'rsatadi. Nutqiy nafas olish **fonotsional** nafas ham deyiladi (fono-tovush).

Dialogik nafas olish kundalik hayotda nutqimiz **dialogik** tarzda bo'lib, bunda nafas olish qiyinchilik tug'dirmaydi. Lekin darsda o'qituvchi ko'p gapirgan, ma'ruza o'qigan vaqtlarida o'zgarmagan nafas, mashq qilinmasa qiyinchilik tug'diradi: yuz qizarib ketishi, nafasni tez-tez olish holati paydo bo'lishi mumkin.

To'g'ri nafas olish jarayonida qaysi muskullar ishtirok etishiga qarab, nafas olishning quyidagi *funksiyalari* ajratiladi:

1. Elka va ko'krak qafasining yuqori qismini ko'taruvchi muskullar ishtirokida nafas olishda kuchsiz nafas olinib, o'pkaning faqat yuqori qismi faol ishlaydi.

2. Ko'krak orqali nafas olishni qovurg'alar orasidagi muskullar amalga oshiradi, diafragma kam harakatda bo'lib, nafas chiqarish kuchsiz bo'ladi.

3. Diafragmali nafas olish ko'krak hajmining o'zgarishi, diafragma qisqarishi hisobiga harakatlanadi.

4. Diafragma va qovurg'a orqali nafas olishda – diafragmaning har tomonlama hajmi o'zgarishi, qovurg'alar orasidagi va qorindagi nafas muskullari ham qatnashadi. SHu nafas to'g'ri bo'lib, bu nutqiy nafas uchun asos bo'lib hisoblanadi.

Bo'lajak o'qituvchi o'z nutqini takomillashtirishi uchun ta'lim va tarbiya jarayonida quyidagi yo'nalishlarga doimiy amal qilib borishi lozim:

- o'zbek adabiy tili qonuniyatlari va normalarini mukammal bilishi;

- o‘z-o‘zini va nutqiy faoliyatini muntazam nazorat qilishi;
- o‘zining nutqiy madaniyatini doimiy rivojlantirib borishi;
- nutqiy mulohazalarni barcha holatlarida adabiy nutq qoidalarini egallash uchun o‘ziga sharoit yaratishi.

O‘z-o‘zini nazorat va ifodali nutq malakalarini rivojlantirish uchun o‘qituvchi o‘z nutqiy faoliyatini kuzatishi, u jonli, xilma xil, hissiy bo‘yoqliki yoki bir xil monotonligi, bilib borishi lozim.

Nutqingizni tayyorlash va mashq qilish jarayonida o‘zingiz mustaqil ravishda quyidagi savollarga javob toping:

Tinglovchilarda qanday fikr uyg‘otmoqchiman?

Auditoriyada ijobiy muhitni qanday kayfiyat asosida yaratmoqchiman?

Nutq mazmuni va sharoiti qanday intonatsiya va ritmni talab etadi?

Har qanday ta‘lim-tarbiyaviy mashg‘ulot oldidan bir necha bor o‘z nutqingizni yozib olib (audiodisk, diktofon) tinglang va xatolaringizni tuzatishga harakat qiling, nutqingizni qaytarib mashq qiling. Nutqingizni rang-barang badiiy-adabiy so‘zlar bilan boyiting. O‘z taassurotlaringizni qo‘shgan holda boyitib, to‘ldirib boring. O‘qituvchi nutqining mukammalligi, tozaligi, ta‘sirchanligi bilan o‘quvchilar e‘tiborini jalb qiladi, ular qalbiga yo‘l topadi, hech qanday qiyinchiliksiz kasbiy pedagogik faoliyatida duch keladigan barcha ziddiyatlarni bartaraf etadi. Natijada o‘qituvchi pedagogik faoliyatda aslo toliqmaydi, asab tizimi doimo sog‘lom bo‘ladi.

TIL VA NUTQNING QIYOSIY TAHLILI:

<i>Tilning imkoniyatlari:</i>	<i>Nutqning imkoniyatlari:</i>
Til aloqa materialidir.	Nutq aloqa shaklidir.
Tilni xalq yaratadi.	Nutqni har bir shaxs yaratadi.
Tilning hayoti qadim xalq hayoti bilan bog‘liq.	Nutqning hayoti esa qisqa bo‘lib, u aytilgan paytdagina mavjud.
Ayrim shaxslar ayni zamonda bir nechta tilni bilishi mumkin.	Ayrim shaxsning nutqi ayni zamonda faqat bitta bo‘ladi, chunki u ma‘lum vaqtda va ma‘lum o‘rinda yuz beradi.
Tilning hajmi noaniqdir.	Nutqning hajmi esa aniq.

Til – turgʻun statik hodisa.

Nutq harakatda boʻluvchi, dinamik hodisa.

НУТҚНИНГ АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

1. Нутқнинг тўғрилиги ва равлонлиги.

2. Нутқнинг аниқлиги ва таъсирчанлиги.

3. Нутқнинг мантиқийлиги.

4. Нутқнинг тозалиги ва ифодалилиги.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Tajribali oʻqituvchi nutqida namoyon boʻluvchi holatlar?
2. Oʻqituvchi nutqining funksiyalarini izohlab bering?
3. Boʻlajak oʻqituvchi nutqiy faoliyatini qanday takomillashtirishi mumkin?
4. YOsh oʻqituvchilar mehnatini tashkil etishda qanday boshlangʻich yoʻnalishlarni bilishi kerak?

12-MA`RUZA: O`QITUVCHI MEHNATINI ILMIY TASHKIL ETISH.

REJA:

1. O`qituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil etish.
2. O`qituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil etishda pedagogik mahoratning roli

TAYANCH TUSHUNCHALAR: O`qituvchi mehnati; demokratik huquqiy jamiyat; pedagogik mahorat komponentlari; milliy mafkura; fanlar integratsiyasi; ijtimoiy foydali mehnat; kun tartibi; ob`ektiv shaxsiy xususiyatlar; iqtidor va qobiliyat; pedagogik texnika; bilim va ixtisoslik; o`qituvchining yosh xususiyatlari; o`qituvchining kasbiy turg`unligi; ijodkorlik; mehnatda faollik; umumbashariy qadriyatlar; pedagogik qadriyatlar; yuksak ma`naviyat; intellektual ong; o`qituvchi ijodiy mehnatining asosi.

**O`qituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil etish.** Davlat va jamiyat hayotini modernizatsiyalash jarayonlarining harakatga keltiruvchi kuchi, O`zbekistonning bugungi va istiqboldagi izchil taraqqiyotining bosh omili bo`lgan insonning ma`naviyatini va kasbiy salohiyatini yuksaltirishda o`qituvchilarning tajribasi va mahoratini yanada takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. O`qituvchi bugungi kunda ta`lim va tarbiya berayotgan shogirdlarining kamoloti bilan mamlakatimiz kelajagiga ulkan poydevor qo`yadi. O`zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov "YUksak ma`naviyat – engilmas kuch" asarida o`qituvchi mehnatini yuksak baholab shunday deydi: *"Ota-onalarimiz qatori biz uchun eng yaqin bo`lgan yana bir buyuk zod – o`qituvchi va murabbiylarning olijanob mehnatini hurmat bilan tilga olamiz. Biz yurtimizda yangi avlod, yangi tafakkur sohiblarini tarbiyalashdek mas`uliyatli vazifani ado etishda birinchi galda ana shu mashaqqatli kasb egalariga suyanamiz va tayanamiz, ertaga o`rnimizga keladigan yoshlarning ma`naviy dunyosini shakllantirishda ularning xizmati naqadar beqiyos ekanini yaxshi tasavvur qilamiz"*. Demak, bugungi kun o`qituvchisi o`z ustida tinimsiz mehnat qiladigan, har tomonlama keng fikrlaydigan, ilg`or pedagogik va axborot texnologiyalarini samarali qo`llay oladigan ijodkor shaxsga, yoshlarning yuragiga chuqur kirib boradigan yuksak fazilatlar egasiga aylanishini hayotning o`zi taqozo etmoqda. SHu nuqtai nazardan, hozirgi kunda o`qituvchining pedagogik mahoratini yanada oshirish muammosi davr talabidir.

Demokratik huquqiy jamiyat qurish jarayonida o`qituvchining o`rni, vazifalari yosh avlodni tarbiyalash ishiga javobgarligi muhim ahamiyatga ega. Olib borilayotgan islohotlarning ijobiy natijalar berishini etuk va malakali mutaxassislar ta`minlaydi. Ularni voyaga etkazish, ta`lim–tarbiya berish, o`qituvchiga yuklatilgan talablarning kun sayin ortib borishi, ularni hal etish vazifasi o`qituvchi mehnatini ilmiy asosda to`g`ri tashkil etilishiga bog`liq.

Hozirgi zamon o`qituvchisi o`z pedagogik mehnati jarayonida qator ta`lim–tarbiyaviy vazifalarni bajaradi. U avvalo ta`lim muassasalari o`quv jarayonining asosiy tashkilotchisi. O`qituvchi ta`lim – tarbiya jarayonida hamda darsdan tashqari faoliyatda o`quvchilarning porloq kelajagi uchun javobgar shaxsdir. Ushbu ulkan mas`uliyat ijobiy natijalar berishi uchun o`qituvchi avvalo o`zining pedagogik mahoratiga tayanadi. Pedagogik mahorat shunday bir malakalar yig`indisidirki, uning natijasi o`qituvchi mehnatida va o`quvchilar xulqi, odobi, tarbiyasida, kelajakda etuk mutaxassis kadr bo`lib etishishida o`z aksini topadi. O`qituvchi

o'zining qizg'in mehnati jarayonida pedagogik mahoratning quyidagi komponentlarini ma'lum darajada o'zlashtirishi lozim:

- yoshlar psixologiyasiga oid bilimlarga ega bo'lishi;
- nutq madaniyatining barcha turlari va metodlarini bilishi;
- o'qituvchi qobiliyati (empatiya, perseptiv, didaktik, konstruktiv, kommunikativ, anglash) ning mohiyatini anglashi;
- aktyorlik mahoratini (mimika, pantomimika, notiqlik san'ati) egallashi;
- o'z kayfiyatini (hissiy psixik holat) boshqara olishi;
- tarbiyalanuvchilar bilan muloqot va muomala madaniyatini o'zlashtirishi;
- pedagogik texnika uslublarini o'z o'rnida qo'llay olish san'atiga ega bo'lishi.

Ushbu pedagogik mahorat komponentlari mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar, ijtimoiy-iqtisodiy talablar mohiyatidan kelib chiqishi kerak. Milliy mafkura, umummilliy dastur talablari, urf-odat va an'analar pedagogik mahorat asosida tashkil etiladigan o'qituvchi mehnatning asosiy mohiyatida o'z aksini topishi kerak.

O'qituvchi mehnatining muvaffaqiyati va samarasi uni ilmiy jihatdan puxta tashkil etishga, mehnatni oqilona uyushtirishga ta'sir etadigan shart – sharoitlarga va mehnatni amalga oshirish yo'llarini to'g'ri belgilashga bog'liq. O'qituvchi mehnati doimo ijodkorlik bilan amalga oshiriladi. SHuning uchun mehnatni amalga oshiruvchi o'qituvchi avvalo o'z mehnatini rejalashtirishda, o'zi puxta egallagan pedagogik mahoratiga va o'z ilmiga tayanishi lozim. Hozirgi zamon axborot kommunikatsion texnologiyalarining taraqqiyoti davrida o'qituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil qilish fan va texnika yutuqlarini o'qituvchi tomonidan qay darajada o'zlashtirilishiga ham bog'liq.

SHu bilan birga o'qituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil qilish uchun fanlar integratsiyasini, pedagogika va psixologiya fanlarining eng so'nggi yutuqlarini muntazam o'zlashtirib borish shart. Ushbu bilimlar axborot kommunikatsion texnologiyalari, matbuot, ilmiy jurnallar, ilmiy adabiyotlar asosida o'zlashtiriladi.

O'qituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil etishda vaqtdan unumli foydalanish, o'zining keng imkoniyatlarini hamisha hisobga olish, o'quv va tarbiya jarayonida har bir daqiqadan unumli foydalanish, vaqtni bekorga o'tkazishga yo'l qo'ymaslik muvaffaqiyat garovidir. O'qituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil etishda avvalo:

- o'z ijodiy imkoniyatlariga ishonishi;
- ta'lim muassasalarida olib boriladigan ta'lim – tarbiya jarayonini to'liq tasavvur eta olishi;
- har bir tarbiyalanuvchining ruhiy holatini puxta bilishi;
- o'z mehnati mexanizmini, qonuniyatlarini, cheklangan imkoniyatlarini yaxshi anglashi;
- ta'lim-tarbiya jarayonida axborot kommunikatsion texnologiyalaridan unumli foydalanishni bilishi shart.

O'qituvchi mehnatini ilmiy jihatdan to'g'ri tashkil etish bir maqsadga yo'naltirilgan ijtimoiy–foydali mehnat bo'lib, u yuqorida ta'kidlab o'tilganlardan tashqari, aql va diqqatni, jismoniy kuchni, shijoat va g'ayratni talab etadi.

O'qituvchi mehnatini ilmiy jihatdan to'g'ri tashkil etishning quyidagi vositalarga e'tibor berish lozim.

O'qituvchi mehnatini ilmiy jihatdan to'g'ri tashkil etilishi ularni mustaqil, erkin faoliyat ko'rsatishiga, o'z fikr–mulohazalarini aniq va mukammal bildirishiga, har tamonlama shakllangan komil insonni tarbiyalashga, o'z kasbini puxta o'zlashtiradigan etuk mutaxassis tayyorlashga zamin yaratadi.

O'qituvchi mehnati ilmiy jihatdan to'g'ri tashkil etilishida o'quvchilar bilan olib borilayotgan faoliyatning quyidagi yo'nalishlariga e'tibor berish lozim:

- o'qituvchi va o'quvchilarning ikki tomonlama bir-biriga ta'siri natijalari;
- o'qituvchining o'quvchilar jamoasi bilan ishlay olish qobiliyati;
- sinf jamoasi faollari bilan olib boriladigan pedagogik faoliyatning ijobiy natijalari.

O'qituvchi mehnatining ta'lim-tarbiyaviy mohiyati ijobiy natijalar berishi uchun, o'qituvchi sinf jamoasi bilan o'tkazilayotgan har qanday tadbirni belgilangan vaqtda amalga oshirishi, mehnat va dam olish uchun ajratilgan vaqtdan unumli foydalana olishi, o'z mehnati faoliyatida sog'ligiga, ruhiy holatiga e'tibor berishi lozim.

Ayniqsa yosh o'qituvchilar mehnatini ilmiy asosda to'g'ri tashkil etishda quyidagi boshlang'ich yo'nalishlar muhim ahamiyatga ega:

1 – yo'nalish. O'qituvchi kasbiga oid faoliyat:

- a) o'z ishiga, mutaxassisligiga oid bilimlarni mukammal egallash;
- b) mamlakatimiz Qonunlari, ta'lim sohasiga taalluqli hujjatlarni puxta bilishi;
- v) pedagogika, psixologiya va o'z mutaxassisligiga oid eng so'nggi yangiliklardan xabardor bo'lib borish;
- g) o'quvchilar jamoasi va har bir shaxs haqida ma'lumotlarni o'rganish;
- d) ilg'or va tajribali o'qituvchilar mehnat faoliyatini o'rganish va o'z ishida tadbiriq etish;
- e) o'z ustida ishlash va o'z-o'zini tarbiyalash.

2-yoʻnalish. Oʻz kasbiy mahorat elementlarini hosil qilish:

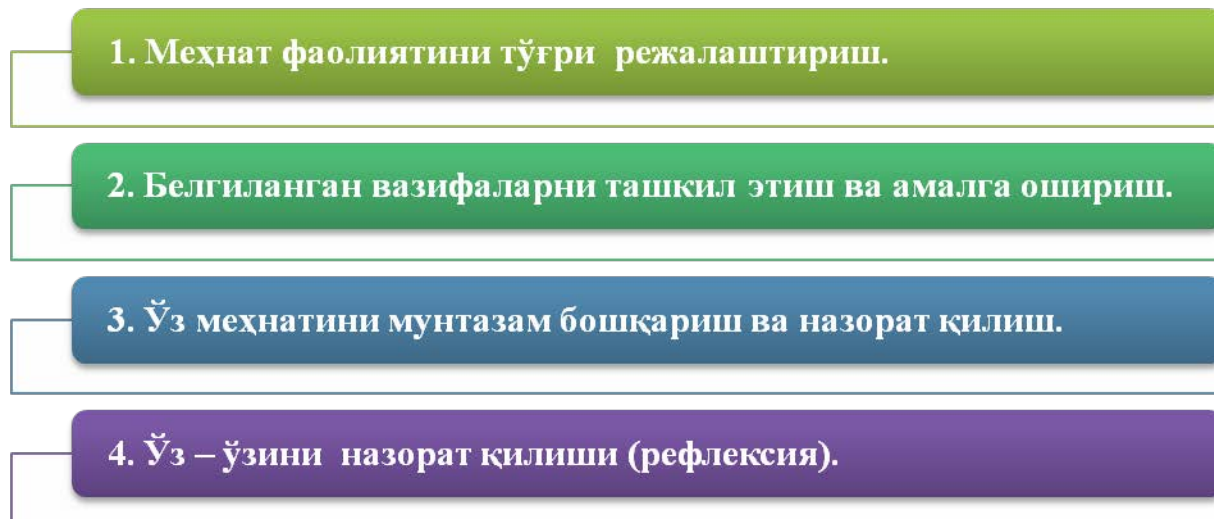
- a) pedagogik faoliyatga oid, shaxsiy pedagogik mahoratni takomillashtiruvchi koʻnikma va malakalarni egallash;
- b) oʻz mehnatini va qobiliyatini meʼyorida toʻgʻri ishlata olishi;
- v) mutaxassislikka oid maʼlumotlardan toʻgʻri foydalana olishi uchun diqqatni jamlay bilish.

3-yoʻnalish. Oʻquvchilar guruhi bilan ishlay olish:

- a) pedagogik faoliyatning shart-sharoitlari va guruh jamoasidagi maʼnaviy holatni boshqara olish;
- b) guruh jamoasidagi psixologik muhitni doimiy nazorat qilish;
- v) taʼlim-tarbiyaviy jarayonlarga ijodiy yondashuv;
- g) pedagogik faoliyatga insonparvarlik va demokratik prinsiplar asosida yondashish;
- d) oʻquvchilar xulqi va bilimini oʻz vaqtida ragʻbatlantirib borish;
- e) jamoada shaxsiy gigiena qoidalariga rioya qilishni toʻgʻri tashkil etish;
- j) oʻquvchilarning kundalik rejimga toʻgʻri va doimiy rioya qilishini tashkil etish.

Pedagogik mehnatni ilmiy asosda toʻgʻri tashkil etishda oʻqituvchining kun tartibi muhim rol oʻynaydi. Oʻqituvchi oʻzi uchun eng optimal boʻlgan va yuqori samara beradigan kun tartibini tanlay olishi lozim. Oʻqituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil etishda qoʻyiladigan talablar ilk bor I.P. Rachenko, R. Rasulova kabi olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Ularning tavsiyasiga koʻra oʻqituvchi mehnatini ilmiy asosda toʻgʻri tashkil etishda eng muhim talablar deb quyidagilarni eʼtirof etadilar:

O'QITUVCHI MEHNATINI ILMIY JIHATDAN TO'G'RI TASHKIL ETISH VOSITALARI

8.2-chizma

I.P. RADCHENKO, R. RASULOVA KABI OLIMLAR TAVSIYASIGA KO'RA O'QITUVCHI MEHNATINI ILMIY ASOSDA TO'G'RI TASHKIL ETISHDA ENG MUHIM TALABLAR.

- pedagogik faoliyatni aniq rejalashtirish;
- faoliyatni qizg'in uyushtirish va unda ishtirok etayotgan ob'ekt va sub'ektlarning imkoniyatlarini yagona maqsadga yo'naltirish;
- tarbiyalanuvchilar yutuqlarini muntazam rag'batlantirib borish;
- ta'lim-tarbiyaviy nazoratni bir maromda olib borish.

Rejalashtirishdagi asosiy e'tibor uyushtiriladigan barcha pedagogik faoliyat turlarini va unda ishtirok etayotgan jamoa va uning a'zolarini umumiy pedagogik maqsadga birlashtirishni nazarda tutadi. Bunda ta'lim va tarbiyaning yaqin, o'rta, uzoq maqsadlarini inobatga olish e'tirof etilgan.

Ta'kidlash joizki, *o'qituvchining kun tartibi* uning faoliyati va hayotini tartibga soluvchi asosdir. U yo'q joyda mehnat unumi ham past bo'ladi, asablar tez charchaydi, sog'likka putur etadi. Natijada o'qituvchi sarf qilgan kuchini qayta tiklay olmaydi, mehnat unumdorligi pasayadi, ish qobiliyati susayadi, oqibatda ta'lim-tarbiyaning sifati yo'qoladi. Demak, ilmiy asoslangan kun tartibi o'qituvchilarning o'z mehnatini to'g'ri va mukammal tashkil etish vazifasini hal etishga qo'yilgan ilk qadamdir desak mubolag'a bo'lmaydi. Pedagogik mehnatni ilmiy asosda tashkil etish shartlaridan yana biri ish o'rnini tartibga solish va mehnat sharoitini o'z faoliyatiga moslashtirishdir. O'qituvchining ish joyi yashash jarayonining bir qismi bo'lib, mehnat unumdorligining yuqori bo'lishiga ta'sir etadi. O'qituvchining ish joyi, xususiyati, pedagogik mehnatning mazmuni va xususiyati bilan belgilanadi.

Mehnat sharoiti, kun tartibi kompleks tushuncha. Unda o'qituvchining mehnat qilayotgan joyi, aniq vaziyatlar e'tiborga olinib quyidagi *tamoyillar* asosida takomillashtirilib boriladi.

Pedagogik mehnatning samaradorligi, maqsadi va faoliyat vazifasiga ko'ra aniq bir yo'nalishni belgilash o'qituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil etishning birinchi tamoyilidir.

Ikkinchi tamoyil mutaxassislikka oid bilimlarni chuqur o'zlashtirib qizg'in pedagogik faoliyat uslubini belgilash.

Uchinchi tamoyil pedagogik mehnatni ilmiy asosda tashkil etishda axborot va kompyuter texnologiyalari vositalaridan samarali foydalanishni mukammal bilish tushuniladi. Bunda ko'nikma va malakalarni shakllantirishga xizmat qiladigan pedagogik texnologiyalar ham e'tiborga olinadi.

To'rtinchi tamoyil ta'lim-tarbiya birligini ta'minlagan holda pedagogik faoliyatni rejalashtirish. Ushbu tamoyil reja asosida ta'lim-tarbiyaviy faoliyatni tartibga solish, uning modelini yaratish, tayanch tizimlarni topish kabi masalalardan tashkil topgan.

Pedagogik faoliyatni aniq maqsadlar asosida rejalashtirmasdan turib shaxsni va jamoani tarbiyalash va ularni har tomonlama kamol toptirishning ustuvorligini ta'minlash mumkin emas, bu esa jamiyatga ham ijtimoiy, ham iqtisodiy zarar keltiradi. Pedagogik mehnatni nazorat qilish va hisobga olish o'qituvchi faoliyatini muntazam kuzatib borish yutuq va kamchiliklarini aniqlash, muhimlarini ajratib olishni nazarda tutadi. Hisobga olishning eng maqbul yo'li statistik hisobga olishdir. Pedagogik nazoratda ob'ektivlik, omilkorlik, samaradorlik, muntazamlilik va oshkoralik talab qiladi.

O'qituvchi mehnatini nazorat qilish va hisobga olishning muntazamligi, izchilligi quyidagilardan tashkil topadi:

- o'quv materiallari va tarbiyaviy tadbirlarga tayyorlanishni o'zi tomonidan nazorat qilinishi;
- darsdan tashqari vaqtlarda ta'lim-tarbiyani nazorat qilish va o'zining yutuq va kamchiliklarini kuzatish;
- o'qituvchining darsdan tashqari vaqtini o'zi nazorat qilishi;
- ota-onalar va jamoatchilik bilan bajariladigan ta'lim-tarbiyaviy faoliyatni nazorat qilish;
- o'z ustida muntazam ishlash, ijod qilish.

O'qituvchi mehnatini ilmiy asosda har jihatdan mukammal tashkil qilish mamlakatimizning mustaqillik prinsiplariga sadoqatli hamda jamiyat taraqqiyotiga munosib hissa qo'shishga qodir yosh avlodni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Bunda o'qituvchi o'zining qizg'in mehnatini pedagogik jamoa, ota-onalar, oila, mahalla qo'mitalari, turli jamoatchilik markazlari bilan o'zaro puxta hamkorlikda olib borgandagina ta'lim-tarbiyaning samaradorligi yanada oshadi.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. О'qituvchi o'z mehnatini ilmiy asosda tashkil etishi uchun nimalarni bilishi shart?
2. О'qituvchi mehnatini ilmiy jihatdan tashkil etish vositalariga ta'rif bering?
3. YOsh o'qituvchilar mehnatini tashkil etishda qanday boshlang'ich yo'nalishlarni bilishi kerak?
4. О'qituvchi mehnatini to'g'ri tashkil etishda uning "Kun tartibi" qanday ahamiyatga ega?
5. О'qituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil etish qanday tamoyillar asosida takomillashtiriladi?

13-MA`RUZA: O`Z-O`ZINI TARBIYALASH VA O`Z USTIDA ISHLASH.

REJA:

- 1.O`z-o`zini tarbiyalashning mazmuni va mohiyati.
- 2.O`z- o`zini baholash.
3. Pedagogik tajribani to`plash tizimi.

TAYANCH TUSHUNCHALAR: O`z-o`zini tarbiyalash, O`z- o`zini baholash, o`z-o`zida tahlil qilish O`qituvchining kasbiy refleksiya; fikrlash va analitik qobiliyatlar; appersepsiya; emotsional reaksiyalar; kognitiv tasavvurlar; intellektual refleksiya; kooperativ refleksiya; kommunikativ refleksiya; pedagogik intuitsiya; ekstrapolyasiya; individual refleksiya; pedagogik refleksiya; kasbiy refleksiya; inson psixikasi; interiorizatsiya; o`qituvchining haqiqiy “Men”i va ideal “Men”i; refleksiv xossalar; pedagogik tashxislash; diagnostika; diagnostik funktsiya; o`qituvchining kasbiy professiogrammasi; o`qituvchining ijtimoiy – psixologik shakllanishi; indikatorlik vazifa.

Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq, butun mamlakat miqyosida ta`lim va tarbiya, ilm-fan, kasb-hunar o`rgatish tizimlarini tubdan isloh qilishga kirishildi. Bu ulkan javobgarlik hissi o`qituvchilarda pedagogik mahorat qirralarining turli jarayonlarini hozirgi zamon talablari darajasida takomillashtirishni talab etadi. So`nggi yillarda pedagog va psixolog olimlar o`qituvchilarning pedagogik faoliyatida fikrlash hamda analitik qobiliyatlarni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etishini ta`kidlamodalar. Bu qobiliyatlar asosini esa, o`qituvchining kasbiy refleksiya tashkil etadi.

Refleksiya (lot. «reflexio» - orqaga qaytish) – «har tomonlama barkamol rivojlangan insonning o`z hatti – harakatlari va ularning qonuniyatlarni anglashga qaratilgan nazariy faoliyat shaklidir; inson ma`naviy dunyosining o`ziga xos yashirin hislatlarini ochib beradigan o`z-o`zini bilishga va anglashga qaratilgan faoliyatdir» .⁶

Ilk bor refleksiya tushunchasi qadimgi YUnon falsafasida yuzaga kelgan va insonning o`z ongida kechayotgan mulohazalari haqida, o`zi fikr yuritishi jarayoni, o`z fikrlari mazmunini tahlil qilishga e`tiborini jalb qilishni anglatgan (Dekart). Sokrat, Platon, Lokk va boshqa YUnon faylasuflari refleksiyaning insonning o`z-o`zini bilishga, nimalarga qodir ekanligini e`tirof etishga qaratilgan faoliyati ekanligini ta`kidlashadi. Kant, Gegel, Fichte, SHelling kabi evropa faylasuflari esa refleksiya insonning bilish qobiliyatlarini rivojlantirish asosi sifatida qarashganlar. Leybnits konsepsiyasiga muvofiq refleksiya insonning appersepsiyaga (idrokning inson o`tmishidagi tajribasiga va individual xususiyatlariga bog`liqligi) qodirlik xususiyati sifatida tilga olinadi.⁷

Bugungi zamonaviy falsafada esa refleksiya nazariy va amaliy jihatdan farqlanadi. Birinchisi, inson tomonidan tushunchalarning rivojlanish jarayoni, yagona tushuncha doirasida bir ta`rifdan boshqasiga o`tish imkoniyatini beradigan metod sifatida; ikkinchisi esa, individual

⁶ Каранг: Философская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия. 1967. – 4-т. 499 б.

⁷ Каранг: Ўша ерда.

harakat yoki fikrni tushuncha bilan nisbatlash jarayoni, bunda nisbatlash o'ldhovi ustidan nazorat ta'minlanishi⁸ kerak.

Hozirgi kunda falsafiy kategoriya sifatida o'rganilayotgan *refleksiya* psixologiya, sotsiologiya, sinergetika, mantiq, andrologika, evkistika, kibernetika va boshqa ko'plab murakkab fanlarning tadqiqot ob'ekti sifatida e'tirof etilib tadqiq qilinmoqda. Biz «refleksiya» kategoriyasiga pedagogika va psixologiya nuqtai nazaridan ta'rif beramiz va uning mohiyatini o'rganishda o'qituvchilar kasbiy faoliyatidagi o'rnini tahlil qilishga batafsil to'xtalamiz.

SHaxsning psixik rivojlanishini boshqarish imkoniyatlarini ilmiy jihatdan o'rganib, S.L.Rubinshteyn insonning mavjudligini va uning ijtimoiy borliqqa nisbatan munosabatlarini refleksiya bilan bog'laydi:

«Refleksiya – bu insonning uzluksiz hayot jarayonini go'yo bir daqiqaga to'xtatib, uzib qo'yadi va insonni xayolan uning sarhadlaridan olib chiqib ketadi, shu vaziyatda insonning har bir harakati hayot haqidagi falsafiy fikr mulohazalari muayyan bir xarakter kasb etadi.»

Insonning ijodiy muammolarni hal etishda ro'y beradigan fikrlashdagi refleksiyani o'rganib, olimlar uni fikrlovchi sub'ektning o'z – o'zini boshqarish usuli (YU.N.Kulyutkin, S.YU.Stepanov va boshqalar), tanqidiy fikrlash omili (I.N.Semyonov), nazariy jihatdan fikrlashning yuqori ko'rsatkichi (A.Z.Zak, V.V.Davidov va boshqalar) sifatida ta'rif berib baholaydilar.

O'qituvchining kasbiy pedagogik faoliyatida refleksiya jarayonini o'rganib, ko'plab olimlar uning kommunikativ hamda kooperativ turlarini ustun qo'yadilar, aynan ushbu usullar o'qituvchining pedagogik faoliyatida va o'quvchilar bilan muloqotida ko'proq namoyon bo'ladi, deb hisoblaydilar (V.A.Krivosheev, G.P.SHchedrovitskiy va boshqalar). Biroq, bizningcha, pedagogik faoliyatning o'ziga xos xususiyatlari xilma xil bo'lganligi sababli refleksiyaning har bir turini alohida o'rganib tahlil qilish mumkin emas, zero ular ma'no jihatidan bir – birlari bilan o'zaro bog'liq.

N.V.Kuzminaning fikricha, refleksiyaning *«mazmuni, sherigining ichki dunyosini o'zaro hamkorlik asosida sub'ektiv qayta yaratishdan iborat bo'lgan individlar bir – birlarini ko'zgidagi kabi aks ettirishi, o'zaro aks ettirishning o'ziga xos ikki tomonlamalik jarayoni, qolaversa, bu ichki dunyoda, o'z navbatida, birinchi tadqiqotchining ichki dunyosi aks etishidir.»*

U refleksiyani pedagogik qobiliyatlar nuqtai nazaridan o'rganib, ilk bor o'qituvchining refleksiv – perseptiv qobiliyatlarini alohida komponent sifatida ajratadi. N.V.Kuzmina pedagogik intuitsiyaning shakllanishi refleksiv pedagogik qobiliyatlarning shakllanganlik darajasiga bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. «YAxshi intuitsiya o'qituvchining izlangan natijalarga erishishida tayanishi mumkin bo'lgan o'quvchining eng olijanob, ijobiy sifatleri haqidagi axborotlarni ekstrapolyasiyalaganda (bir hodisani kuzatish asosida olingan xulosalarni boshqa vaziyatlarga tatbiq etish) namoyon bo'ladi».

Olimning ushbu xulosalariga tayanib, faraz qilish mumkinki, ekstrapolyasiya jarayoni o'z kasbiy zahiralariidan, o'z–o'zini kasbiy jihatdan takomillashtirish maqsadida foydalanish imkoniyatini beradi.

---

⁸ Современная философия. Словарь и хрестоматия. – Ростов – дон. Феникс. 1996. – 67 б.

Ba'zan pedagogik kommunikatsiyada ro'y beradigan uzilishlar, ya'ni o'quvchilar jamoasidagi faoliyatni «tushunmaslik holatlari» tufayli davom ettira olmaslik, pedagogik faoliyatdan refleksiv chiqishga olib keladi, zero ikkinchi o'qituvchi, birinchisining faoliyati mazmunini anglay olmaydi va natijada ularning ikkalasi ham nizo sabablarini tahlil qilishlariga to'g'ri keladi. Individual refleksiya, individlararo refleksiyaning alohida maxsus shakli, deb hisoblaydi ba'zi olimlar.

YU.N.Kulyutkina, YA.S.Turbovskiy, P.V.Xudominskiy kabi tadqiqotchi olimlarning fikricha, o'qituvchining doimiy pedagogik faoliyati, mazmunan refleksiv xususiyatga ega bo'lib, u barcha refleksiv jarayonlarni qamrab oladi. Qayd etish joizki, hozirgi kungacha pedagogik refleksiya tushunchasining mukammal tasnifi mavjud emas. Ehtimol mazkur hodisani o'rganish psixologiya, pedagogika, pedagogik psixologiya, falsafa kabi fanlarning o'zaro aloqadorligida amalga oshirilishi bilan bog'liq holda hal qilinar. B.Z. Vulfov, V.N.Xarkin kabi olimlar refleksiyani – insonning o'z-o'zini anglashi..., kasbiy refleksiyani esa – o'z-o'zini kasbiy faoliyati davomida anglashi, o'qituvchi mahoratida pedagogik refleksiyani – pedagogik kasbiy omilkorlikda o'zini anglashi deb ta'riflaydilar.

G.M.Kodjaspirova o'qituvchining pedagogik faoliyati barcha qirralari bilan refleksiv hodisa bo'lsa, demak bu pedagogik refleksiya, degan nuqtai nazarni ilgari suradi. SHu munosabat bilan ta'kidlash joizki, o'qituvchining kasbiy faoliyatida refleksiya muhim rol o'ynaydi. B.Z.Vulfovning fikriga ko'ra, *kasbiy refleksiya* jarayonida o'qituvchi o'zi tanlagan pedagogik kasbi talab qiladigan darajada o'z imkoniyatlarini, u haqdagi mavjud tasavvurlarini pedagogik tajribasining muhim jihatlari bilan nisbatlaydi, va «ixtiyoriy ravishda shaxsiy pedagogik mahorat zanjiri»ni hosil qiladi. Uning fikr mulohazasi L.S.Rubinshteynning pedagogik faoliyatdagi tashqi sabablarning ichki shart-sharoitlar asosida bilvosita harakati haqidagi mashhur qoidasini tasdiqlaydi.

O'qituvchi pedagogik mahoratning asosiy xususiyatlaridan biri uning rivojlanishida uzluksizlikning mavjudligidir. Demak, refleksiv jarayonda o'qituvchining kasbiy mahorati, kasbiy sifatlari mavjudmi yoki yo'qmi deb qayd etish kerak emas, balki ularning *rivojlanishini, boyib borishini, kuchayishini rag'batlantirish inobatga olinishi lozim*. Ta'lim jarayoni aynan shunga xizmat qilishi kerak, qachonki bilimlar, ko'nikma va malakalar ongli ravishda o'z-o'zini takomillashtirishga ichki undov bilan qabul qilinsagina u ishlanadi.

O'qituvchining «o'z-o'zini kasbiy jihatdan har tomonlama mukammal takomillashtirishi», hamisha amalga oshadigan faoliyat emas. SHunga qaramay, o'qituvchining o'zi haqidagi deyarli har qanday fikr-mulohazasi, kasbiy refleksiyaning deyarli har bir jarayoni, kasbiy faoliyatni qiziqarli qilish uchun muhim ahamiyatga ega: chin ko'ngildan va mehr bilan bajariladigan og'ir mehnat ham kasbiy faoliyatni osonlashtiradi, bu esa refleksiyaning asosiy mazmun va mohiyati asoslaridan biridir.

Pedagog olimlar G.A.Golitsin va G.P.SHedrovitskiyning ishlarida refleksiyaga o'qituvchi pedagogik faoliyati rivojlanishining asosiy omili va tabiiy mexanizmi sifatida katta ahamiyat berilgan. G.P.SHedrovitskiy refleksiyani insonning «ijobiy faoliyatlari majmuasi» nuqtai nazaridan o'rganishni taklif qiladi. U qandaydir pedagogik faoliyatni amalga oshirish mumkin bo'lmasa, bu g'oya asosida ushbu faoliyat doirasidan tashqariga «refleksiv chiqish» tizimi quriladi, deb hisoblaydi. Bunda inson amalga oshirilmagan faoliyatdan, yangi faoliyat pozitsiyasiga o'tadi va «fikran ma'nolar qurish» vositalariga ega bo'ladi, ulardan kelib chiqib,

birlamchi faoliyatni tushunadi va tavsiflaydi, bunda ikkinchi yangi faoliyatda birinchisidan muhim «material» sifatida foydalanadi.

Olimlarning bu kabi xulosalari *kasbiy refleksiya* o'qituvchining o'z-o'zini rivojlantirishda (bu uning o'z ijodiy mehnati natijasidan qoniqmasligi aslo mumkin emasligi bilan belgilanadi) shijoati, kasbiy faoliyatiga oid yangiliklarni muntazam izlanishida, ijodkorligida namoyon bo'lishi bilan asoslanadi, demak refleksiya o'qituvchining o'z-o'zini kasbiy takomillashtirishiga ham asos bo'ladi, deb aytish mumkin.

Kasbiy pedagogik faoliyatda refleksiv jarayonlarni o'rganib ta'kidlash mumkinki, refleksiya nafaqat pedagogik faoliyatni rejalashtirish bilan bog'liq hodisa, balki refleksiya mohiyatini kasbiy faoliyatni optimallashtirish maqsadida ham qo'llanadi. Ba'zi olimlarning fikricha, refleksiya – asrlar davomida o'qituvchining kasbiy faoliyatida to'planib kelingan tajribalarida, uning xulq-atvori, muloqot madaniyati, tafakkurida yig'ilgan eski andozalarni, kamchiliklarni bartaraf etish imkoniyatini beradi (G.F.Pojmelkina, E.YU.Koloshina, E.V.Frolova).

O'qituvchining kasbiy refleksiyasiga pedagogik fikrlashning zarur tarkibiy qismi sifatida qarash mumkin, u o'qituvchiga o'z kasbiy faoliyatiga tahliliy yondashishni, o'zining pedagogik faoliyatdagi o'rnini aniqlash va rejalashtirilayotgan ishlarda ijobiy natijalarga erishish uchun pedagogik faoliyatni maqsadli o'zgartirishning optimal yo'llari va konstruktiv vositalarini topish imkoniyatini beradi.

Refleksiyaning kasbiy qiyinchiliklarni engishdagi rolini o'rgangan V.A.Metaevaning ishlari hozirgi kunning eng dolzarb tadqiqotlaridan biri sanaladi. Olima refleksiyaning rivojlanganlik darajasi «*o'qituvchining kasbiy faoliyatidagi qiyinchiliklarni samarali hal qilishning asosi bo'lmish*» pedagogik mahorat natijasida muvaffaqiyatlarga erishishiga bog'liq, degan xulosaga keladi. Biroq, *bizning fikrimizcha, o'qituvchi pedagogik faoliyatida muvaffaqiyatlarga erishishi unda refleksiyaning mukammal rivojlanganlik darajasini belgilamaydi, aksincha ta'lim-tarbiyada o'qituvchining muvaffaqiyatga erishishi, o'z faoliyati natijalaridan qoniqishi, o'qituvchining shakllangan kasbiy pedagogik refleksiyasiga bog'liq.*

Pedagogik refleksiya o'qituvchiga o'z-o'zini kasbiy jihatdan takomillashtirish manbalarini o'z bilimi va imkoniyatlaridan izlab topishda ko'maklashadi hamda uning rivojlanishini ta'minlaydi.

Inson psixikasi ichki tizimlari tashqi ijtimoiy faoliyat strukturasi qizg'in o'zlashtirish jarayonida shakllanishini, tashqi faoliyatning ichki faoliyatga o'tishini ta'minlaydigan interiorizatsiya (tashqi omillarning ichki omillarga o'tishi) nazariyasiga (P.Jane, J.Piaje, A.Vallon, A.A.Leontev va boshqalar)⁹ asoslanib, aytish mumkinki, *kasbiy refleksiyaning rivojlanish muammosi o'qituvchining pedagogik mahoratini oshirish asosi sifatida o'rganiladi.*

O'qituvchi o'z faoliyatini muntazam tahlil qilmasligi aslo mumkin emasligi isbotlangan, bu o'qituvchidan kasbiy faoliyati davomida atrofidagi insonlar (o'quvchi, ota-ona, hamkasblari) bilan muntazam kommunikativ munosabatni tashkil etish pozitsiyasida tura olishini talab qiladi,

⁹ Каранг: Краткий психологический словарь /Ред – сост. Л.А.Карпенко; Под общ.ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – Ростов –на – Дону.1998, -106, 137, 257. Ж.Пиже. Избранные психологические труды. Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология. –М.1969; А.А.Леонтьев. Деятельность.Сознание. Личность. –М. 1975.

o'qituvchida bu faoliyat sub'ekti sifatida o'ziga reflektiv munosabatni shakllantiradi, bu esa ijtimoiy munosabatlar interiorizatsiyasi (tashqi omillarning ichki omillarga o'tishi) natijalarini o'zida aks ettiradi. Demak, refleksiya, garchi ong funksiyasi sanalsada, kishilarning o'zaro munosabatlari yig'indisi ta'sirida shakllanadi va inson psixikasiga sezdirmasdan o'tadi, u o'z navbatida, inson faoliyatini ongli ravishda o'zgartirish mazmunini belgilaydi.

Ma'lumki, har qanday kasbiy faoliyat ob'ektni o'zgartirish jarayoni bo'lib, ayni paytda sub'ektning o'zini ham o'zgartirish jarayonidir, faoliyatning sifat va samaradorligini oshirish esa shaxsning faoliyat sub'ekti sifatida takomillashuviga olib keladi yoki aksincha bo'lishi ham mumkin. Bu qoida A.A.Leontevning «shaxsni tadqiq qilishning to'g'ri yo'li ijtimoiy munosabatlarda sub'ekt faoliyati natijasida o'zi – o'zini harakatlantirish evaziga hosil bo'ladigan transformatsiyalarni (shakl yoki qiyofaning o'zgarishi) o'rganishdan iborat» ekanligi haqidagi xulosasi reflektiv jarayonlarni o'rganish uchun ham asos sanaladi.

O'qituvchi pedagogik faoliyatini o'rganishga bag'ishlangan ko'p yillik tajribalar asosida qilingan nazariy xulosalar pedagogik mahoratning rivojlanish jarayonini beshta elementdan iborat tizim asosida o'rganish imkoniyatini beradi. Bu o'qituvchining kasbiy refleksiyasi rivojlangani sari kechadigan va uning asosida uzluksiz pedagogik kasbiy mahoratini va o'z – o'zini takomillashtirish imkoniyatini ta'minlaydigan jarayonlarni chuqurroq tushunishni ta'minlaydi

O'z–o'zini bilish jarayoni o'qituvchining pedagogik mahorati doirasida ma'lumotlarni qayd qilish darajasida kechadi, bunda refleksiyaning passiv shakli ustuvorlik qiladi. O'qituvchi pedagogik faoliyatida yuzaga kelayotgan turli qiyinchiliklar va muammolarning sabablarini, erishilayotgan yutuqlar va natijalarni shunchaki qayd qilib boradi.

O'z – o'zini anglash jarayoni o'qituvchining o'z faoliyati va unda o'ziga nisbatan «metapozitsiya» (noaniq pozitsiyada)da turib, o'ziga tashqaridan qarash, o'zini kuzatish malakasini ko'zda tutadi. Bunda, interiorizatsiya (tashqi omillarning ichki omillarga o'tishi) hodisasi amalga oshadi, kasbiy qiyinchiliklarning kelib chiqish sabablari rasmiylashtiriladi; faoliyatdan ko'zlanadigan asosiy maqsad aniqlanadi, reflektiv – «MEN» shakllanadi. Bu o'qituvchining dolzarb rivojlanish zonasi bilan bog'liq.

O'z – o'zini belgilash jarayonida boshlang'ich daraja kasbiy ehtiyojlarni hisobga olib belgilanadi va jadal imkoniyatlar asosida faoliyat rejalashtiriladi. Strategik, taktik va tezkor vazifalar shakllantiriladi. Haqiqiy «MEN» va ideal «MEN» nisbatlanadi¹⁰. Bu o'qituvchining eng yaqin rivojlanish darajasi¹¹ bilan bog'liq.

O'z – o'zini rivojlantirish jarayonida o'qituvchining kasbiy faoliyati davomida takomillashtirilgan pedagogik mahorati, refleksiyalangan (ya'ni avval foydalanilgan va ularning samaradorligini baholash natijasida tobora optimal bo'lib chiqqan metodlar) harakat usullari va metodlarining o'sishi sodir bo'ladi.

---

¹⁰ Қаранг: Берис Р.В. Развитие Я – концепции и воспитание. –М., 1986

¹¹ Қаранг: Краткий психологический словарь / Ред. –сост. Л.А.Карпенко; Под общ. Ред. А.В.Петровского, 1998. – 117.

O'z – o'zini nazorat qilish o'qituvchi pedagogik faoliyati jarayonida nazariy va amaliy tajribalar asosida, o'z – o'zini kasbiy jihatdan nazorat qilib, pedagogik mahoratini yanada takomillashtirib borishning ikkinchi shakli boshlanishini nazarda tutadi.

YUqorida ta'kidlanganidek, refleksiya muammosi nafaqat pedagogika, psixologiya, falsafa, mantiq kabi fanlarda, balki boshqa fanlarda ham o'rganiladi. Bu tushuncha talqiniga biz ta'lim rivojlanishining falsafiy konsepsiyasi (V.V.Kraevskiy, B.T. Lixachyov, YA.S.Turbovskiy va boshqalar.) g'oyalari nuqtai nazaridan yondashamiz. *Bu holatda kishining dunyo, jamiyat, o'zining bu dunyodagi o'rni haqidagi tobora umumiy, keng tushunchalarining pedagogik voqelik bilan aloqasi refleksiya predmeti sanaladi.* Ta'kidlash joizki, dastlab ongda bilimlarning falsafiy refleksiya oqimidagi tahlili kechadi, keyin u pedagogik nazariya tarkibiga kiradi va uning bir qismiga aylanadi, so'ngra faoliyatni nazariy jihatdan anglashning boshlang'ich nuqtasi bo'lib qoladi. SHu tariqa inson o'z ongini, faoliyatini rivojlantirish mexanizmlarini egallash va ularni maqsadli boshqarish imkoniyatini qo'lga kiritadi.

B.G.Ananov, inson xarakterining shakllanish jarayonini tahlil qilib, refleksiv xossalarni shaxsning boshqa sifatlariga qaraganda ancha kech shakllanishini aytadi. Uning fikricha: *«inson hayoti davomida o'zaro munosabatlarning ko'plab ob'ektlari orqali o'tadi, natijada uning ongi o'z-o'zini anglash ob'ektiga aylanadi. O'zining xulq-atvor sub'ekti sifatida ko'p marotaba anglash tajribasini to'plash va unga munosabatlar, biz refleksiya deb ataydigan xarakterga aylanishi uchun, xulq-atvorda uni muntazam qo'llash talab qilinadi».*

Ushbu fikr kasbiy refleksiyaning rivojlanishi, buning natijasi o'laroq, shaxsning faoliyat xususiyatlari bilan balgilangan refleksiv qirralari shakllanishini ta'minlaydigan ma'lum sharoitlar, vaziyatlarni yaratish zaruriyati haqida xulosa qilish imkoniyatini beradi.

SHunday qilib, *olimlarning tadqiqotlariga tayanib, ta'kidlash mumkinki, o'qituvchining kasbiy pedagogik mahoratini rivojlantirish muammosini faqat uning kasbiy refleksiyasini takomillashtirish asosida hal qilish mumkin. Kasbiy pedagogik refleksiya nafaqat kasbiy faoliyat, balki, bilim, ko'nikma va malakalarning o'sishini ta'minlaydi hamda ushbu faoliyatni takomillashtirish asosi ham sanaladi.*

Har qanday o'qituvchi o'z-o'zini tarbiyalash va o'z-o'zini rivojlantirishga hatto juda kuchli intilishi bo'lsa ham, o'zining shaxsiy rivojlanish dasturini maxsus malakalarsiz belgilay olmaydi, bu pedagogik faoliyatdagi muvaffaqiyatga erishish, o'qituvchining o'z ustida ishlashga tayyorgarligi, uning o'z-o'zini tahlil qila olishi, o'z-o'zini tashhislash qobiliyatining qanchalik shakllanganligi bilan bog'liq.

O'qituvchining o'z potensial imkoniyatlarini baholash diagnostika davomida har qanday holatda ham e'tiborga olinishi lozim, - deb ta'kidlaydi A.K.Markova, - unga ishonch bildirish kerak, uning kasbiy faoliyatiga bahoni oshirib yoki pasaytirib qo'yish o'qituvchi kasbiy rivojlanishini to'xtatib qo'yishi mumkin. Ushbu o'qituvchining individual rivojlanish mantiqini hisobga olish maqsadga muvofiqdir. O'qituvchining yutuqlarini boshqa o'qituvchilarning yutuqlari bilan emas, balki o'zining oldingi yutuqlari bilan ham taqqoslash kerak.

SHaxsiy pedagogik faoliyatni o'z-o'zida tahlil qilish jarayonida o'qituvchi o'zining ta'lim-tarbiyaviy faoliyati natijalari va xususiyatlarining holatini o'rganadi, pedagogik ziddiyatlar o'rtasidagi sabab va oqibatli bog'lanishlarni aniqlaydi, o'qituvchilarga ta'lim va tarbiya

berishni yanada takomillashtirish yo‘llarini belgilaydi, - deb ta’kidlaydi L.E.Pleskach. Olimning fikriga ko‘ra, *“Refleksiya – o‘z-o‘zini tahlil qilish bo‘lib, o‘z-o‘zicha belgilangan maqsadga erishish emas, balki bilim olish, tajriba orttirish usuli, ijodga, kasbiy jihatdan takomillashishga nisbatan rag‘batlantirishdir”*.

Ilmiy adabiyotlar tahlili, shuningdek o‘qituvchi faoliyatida pedagogik tajriba o‘qituvchilar pedagogik mahoratini oshirishning diagnostik metodikalaridan foydalanish va olingan natijalar tahlili pedagogik tashxislashni o‘qituvchining kasbiy refleksiyasi rivojlanishini ta’minlaydigan usullardan biri sifatida baholashga imkoniyat beradi.

Zero, o‘qituvchi ilg‘or pedagogik tajribalarni o‘rganishda “tajriba o‘rganishdan maqsad va uning vazifalarini rejalashtirish, dolzarb mavzuni aniqlash, maktab amaliyotida mohir o‘qituvchilarning yutuqlarini o‘rganish, materiallarni to‘plash, tahlil qilish, xulosa chiqarish” kabi vositalardan foydalanadilar.

SHuningdek, ta’kidlamoqchimizki, pedagogik tashxislash qayd qiluvchi emas, balki maqsad hosil qilishni belgilovchi (prognostik) xarakterga ega bo‘lganligida samarali bo‘ladi, bu o‘qituvchining kasbiy refleksiyasi rivojlanishi asosida amalga oshiriladi. Ayni paytda aynan ta’lim–tarbiya jarayonida maqsad hosil qiluvchi tashxislash uning rivojlanish qobiliyatini ta’minlaydi.

Xulosa qilib aytilganda, o‘qituvchi tomonidan o‘z kasbiy faoliyati natijalarini anglab etishi uning pedagogik faoliyatni amalga oshirishini yanada takomillashgan usullarini izlash va ularni o‘zlashtirish zaruriyatini ta’minlaydi. Faoliyatni o‘zgartirish esa, ma’lumki, faoliyat sub’ektining o‘zgarishiga olib keladi. O‘qituvchining analitik (tahlil qilish) qobiliyatlari rivojlanishi jarayonida uning kasbiy refleksiyasi ham rivojlanadi, bu o‘z navbatida, o‘qituvchining o‘z-o‘zini rivojlantirish jarayonini ma’lum bir yo‘nalishga solib, uning shaxsiy ijodiy faolligini oshiradi.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. O‘z -o‘zini nazorat qilish qanday amalga oshiriladi?
2. O‘qituvchida pedagogik odobni shakllantirish qachondan boshlanishi kerak?
3. O‘z - o‘zini tahlil qilish, o‘z -o‘zini baholash deganda nimani tushunasiz?.

14-15-MA`RUZA: PEDAGOGIKA TAJRIBANI TO`PLASH TIZIMI.

REJA:

1. “Ijodiy holat”, “ijodkorlik” va “ijodiy yondashuv” tushunchalari.
2. O`qituvchi faoliyatida ijodiy holatning o`rni.
3. Pedagogika tajribani to`plash tizimi.

TAYANCH TUSHUNCHALAR: “Ijodiy holat”, “ijodkorlik” va “ijodiy yondashuv”, Pedagogika tajriba, to`plash tizimi.

Pedagogik faoliyatni tashkil etishga ijodiy yondashish va pedagogik tajriba to`plash.

O`qituvchining kasbga oid mahoratini shakllantirishda psixologik va pedagogik nazariyalarning ahamiyati. Jahon mamlakatlarida to`plangan pedagogik ma`lumotlarning umumiy mazmuni. Pedagogik ma`lumotlarni maqsadga muvofiq ajratish ko`nikmasi va uni to`g`ri tanlay bilish mezonlari. Ilmiy-pedagogik ma`lumotlarni to`plashda hisoblash texnikasi va kompyuter xizmatidan foydalanish. Ilg`or pedagogik tajribani o`rganishga oid materiallarni to`plash. Ilg`or pedagogik tajribani o`rganish va ularni umumlashtirish usullari.

Pedagogik mahoratni takomillashtirish jarayonida pedagogik ijodkorlik va shaxsiy ilmiy pedagogik izlanishni tashkil etish. Ilmiy-pedagogik izlanishlar samarasini baholash mezonlari (yangiligi, muhimligi, nazariy va amaliy ahamiyati). Amaliy faoliyatida ilmiy g`oyalar va pedagogik tajribalardan samarali foydalanish. SHaxsiy faoliyat tizimini ishlab chiqish. Tizimni aniqlash. Faoliyatning izchilligi shaxsiy pedagogik faoliyat to`g`ri baho bera olish.

Pedagogik faoliyat o`z mehnatiga ko`ra ijodiy xarakterga ega. Ma`lumki inson oldiga biror mammo targandagina ijodkorlikka ehtiyoj tug`iladi. O`qituvchilik faoliyati ana shunday xususiyatiga ega. Pedagogik ijodkorlikning asosiy mohiyati pedagogik faoliyatning maqsadi va xarakteri bilan aniq. Pedagogik faoliyat kishi shaxsini, uning dunyoqarashi, e`tiqodi, ongi, hulq-atvorini bo`ysungan son-sanoqsiz pedagogik masalalarini echish jarayonidir. O`qituvchi faoliyatidagi ijodkorlik ana shu masalalarini echish usullarida, ularni hal qila olish yo`llarini qidira topa bilishlarida ifodalanadi.

Pedagogik ijodkorlik manbai-bu pedagogik tajribadir. Pedagogik tajriba muammoli vaziyatlarga juda boydir.

Ilg`or pedagogik tajriba deganda, biz o`qituvchining o`z pedagogik vazifasiga ijodiy yondoshishni, o`quvchilarning ta`lim-tarbiyasida yangi, samarali yo`l va vositalarni qidirib topishni tushunamiz. Ilg`or pedagogik tajriba o`qituvchi tomonidan qo`llaniladigan shu shakli va usullari, uslub va vositaliridir. Ilg`or pedagogik tajriba o`rganish, unga asoslanib yangi pedagogik hodisa va qonuniyatlarini ochish o`quv-trbiya jarayoniga yaxshi sifatli o`zgarishlar kiritadi, o`quvchilarni bilish faoliyatini boshqarish, yangi ko`rinishdagi uquv jarayonini modellashtirish muammolarini echishga sabab bo`ladi. Ijodiy ishlaydigan o`qituvchi faqatgina muvaffaqiyatli o`qitish va tarbiyalish; ilg`or o`qituvchilar ish tajribalarini tadqiqotchilik ko`nikma va malakalariga ham ega bo`lishi zarur.

Pedagogik tajriba o`qituvchining o`quv ishlari jarayonida egallaydigan bilimi va ko`nikmalari yig`indisidir. Bu o`qituvchining pedagogik mahorati bo`lib, u pedagogika fanini rivojlantirishida boshlang`ich omil hisoblanadi.

Pedagogik tajriba to'plash tizimi: maqsadni belgilash(nimani o'rganaman); tahlil etish, umumlashtirish,xulosa qilish; yutuqlarni aniqlash; ma'lumot to'plash; maktab o'qituvchilarini ilg'or tjribalarni o'rganishning taxminiy tarkibi.

Nutq tenikasi va madaniyati: darsda bilim berishda o'quvchilar bilan aloqa kirishishda o'qituvchi nutqining ishlatilishini baholash; nutq texnikasini egallash va darajasi; o'qituvchilik darajasini aniqlay olishi; o'qituvchilarni tashqi qiyofasi orqali ularni darsga bo'lgan munosabatlarni anglay olish va kerakli bo'lgan vositalarini tanlay olishi ishlatiladi.

Ilg'or pedagogik mahorat sohiblari. Sh.A.Amonashvilining pedagogik metodikasining mazmuni. U o'quvchilarni fikrlashga o'rgatadi.Uning o'quvchilari o'z o'rtoqlarining ishlarini tekshirib baholaydilar (baho qo'ymasdan, albatta!).Bir-birlarining yozma ishlarini taqriz qilishadi.

V.F.SHatalov metodikasining mazmuni. Uni takrorlash asosida o'z-o'zini nazorat va o'z-o'zini baholashdan iboratdir.U ma'lum vaqtda topshirilgan vazifa yuzasidan barcha o'quvchilarni baholaydi.Kundalikni tekshirishni, har bir tayanch signallarni baholash fikrlashga ijobiy ta'sir etadi. Tayanch signali nima? Bu signallar ma'no ahamiyatini bosuvchi assosiativ simvolidir. Bu simvol ma'lum tushunarli bo'lgan axborotni bir lahzada xotirada tikdaydi. Yo'l harakatini eslatuvchi belgilar eng yaxshi tayanch signalidir. Yashil rang mumkin emas,sariq rang –ogoo'lantirish, yashil rang – oyaiq degan ma'noni bildiradi.

S.N.Lisekovaning pedagogik metodikasini mazmuni. U darslarda ko'rgazmalilik, chizma modellar yordamida dars berishni o'quvchilarni faollashtiradi va mustaqil fikrlashga o'rgatadi. O'tilayotgan temani sharxlab boshqaruv darsni xarakatlantiruvchi asosiy kuchdir deydi. Sharxlab beruvchi 3 ta o'zida mujassamlashtiradi: fikrlash; so'zlash; yozish. Bunda bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchi boshqalar qatori mas'uliyatni sezgan holda harakat qilsa, u ham o'z orqasidan butun sinfni ergashtirib faollashtiradi.

I.V.Volkov pedagogik metodikasi mazmuni. U maktabda bolalar uchun "Ijod xonasi" tashkil etib, o'quvchilar bilan ishlashda turli xil yo'nalishdagi ishlarni talab, har bir o'quvchini xilma-xil faoliyatida (adabiyot,tasviriy san'at, foto,kino) o'z qiziqishiga ko'ra kuchini sinab ko'rish, ularni ijodkorlik sifatlarini namoyon qilishga erishadi. N.P.Paltashevning pedagogik metodikasi mazmuni. U sinf o'quvchilarini qatoriga bo'lib o'qitishin tashabbuskori. a'lochilar; o'rta; yomon o'zlashtiruvchilar.

Bu metodda keyingi 2-qatorning o'quvchilari o'z joylarini o'zgartirishi uchun huddi 1-qatordagi kabi o'qishga majburdir.

Ochilxon SHarafutdinov pedagogik metodikasini mazmuni. Uning metodi: darsga puxta tayyorlanish; o'tilgan temani to'g'ri rejalashtirish; o'quvchilarda faollik; ko'rsatmali qurollardan foydalanish; dars soatidan unumli o'tkazish; dars jarayonida o'tilgan mazmunini i lmiy-g'oyaviy,pedagogik va psixologiya jihatdan o'quvchilarga mos bo'lishi; amaliy mashg'ulotlar va hayotdan olish misollar bilan bog'lash; mustaqillikni o'stirishga e'tibor berish muo'im o'rin tutadi.

Mamojon Abdurasulovning metodikasi mazmuni. Olti yoshli bolalarni 1-sinfga qabul qilishdan oldin (bolalar bog'chasidagi bolalar!) puxta tanishib chiqadi. 1- Oktyabr. SHanba kunlari ularni maktabga taklif etib ular bilan mashg'ulot o'tkazadi. Ular nutqini o'stirishga,

she'r, hikoyalar,ertaklar,ashulalar, topishmoqlar, o'qituvchi hikoyasini tinglaydilar. Ta'lim - tarbiyaga yangicha yondoshish ta'lim berish jarayonini ongli ravishda tashkil etish muhim ahamiyatga ega. Yangicha ta'lim - tarbiya berishda milliy urf-odatlar, qadriyatlarni xurmat qilib, ularni muhim tomonlarini tarbiyalash jarayoniga tadbiiq etilsa, bu tadbirlar yaxshi samara beradi. Jamiyat ishonib topshirgan bu ulug' vazifani bajaruvchi fidokor kadrlar o'zlari har jihatdan barkamol bhlmoqlari kerak.

Agar maktabda ta'lim-tarbiya to'g'ri tashkil etilgan bo'lsa, aniq maqsadga yo'naltirilgan bo'lsa, maktabni bitiruvchilar emas balki maktab ta'limi va tarbiyasini ko'rgan shaxslar etishib chiqadi. Yana bir yangi pedagogik texnologiyaning asosiy bo'limi o'quvchilarni mustaqil fikr yuritishga o'rgatishdir. o'qituvchi va o'quvchi munosabatidagi majburiy itoatkorlik o'rnini ongli intizom olishi lozim, chunki demokratik jamiyatda bolalar, umuman har bir inson erkin fikrlaydigan etib tarbiyalanadi. Bunday hol ta'lim-tarbiyani samarali o'tishini ta'minlaydi. o'quvchilarni mukammal ilmi qilib tarbiyalahda o'qituvchi faoliyatini to'g'ri tashkil etish ularni baholashda ko'p ballik reyting tizimida baholarni to'g'ri va adolatli qo'yish, ularni ko'proq o'zlari mustaqil bilim olishga undash, kasbni tanlashda ongli ravishda yo'naltirish kabi masalalar yangi pedagogik texnologiyaning asosini tashkil etadi. o'quv muassasalarini zamonaviy tarzda jihozlash, o'quvchilarni barcha o'quv darsliklari bilan to'la ta'milash, pedagoglar uchun munosib hayot tarzini yaratib berish, yosh kadrlarni bilimli va malaklaarini oshirish maqsadida chet ellarga o'qishga yuborish davlat tomonidan qo'llab- quvvatlanadi va kerakli mablag' bilan ta'minlaydi.

"Agar kelajagimizni o'ylab ish qiladigan bo'lsak deydi Prezidentimiz I. Karimov, kelajakda ishimizni davom ettiradigan bugungi yoshlarimizga sharoit yaratib, uning hayoti haqida qayg'uradigan bo'lsak, avvalo mahalliy yoshlarni tarbiyalash ishiga munosabatimizni, mutloqo o'zgartirishimiz kerak". Iste'dodli va iqtidorli yoshlarni izlab topish, ularni qo'llab-quvvatlash holidi ularning qobiliyatlarini rivojlantirish barcha shart- sharoitlarni yaratishning muhim sohalarini ta'minlash kerak. Sog'lom avloddni tarbiyalash buyuk davlat poydevorini farovon hayot asosini qurishdir. Buning uchun ham davlat, ham ijtimoiy tashkilotlar, yangi paydo bo'layotgan birlashmalar jamg'armalar o'z kuchlarini mujassamlashtirib bir elkadan bosh chiqarib, mahalla, maktab, oila hamkorligini mustahkamlash jismonan baquvvat, axloqan etuk, ruhan sog'lom avlod tarbiyalashda hech qanday kuch va mablag'larni ayamasligimiz kerak. SHundagina kelajagimiz buyuk bo'ladi, o'zbekiston nomini dunyoga taratadigan fidokor, bilimli, shijoatli yoshlar etishib chiqadi, madaniyatimiz, ma'naviyatimiz, mafkuramiz yuksak darajada bo'ladi, ko'zlangan buyuk maqsadga albatta erishamiz.

Ta'lim mazmuni va uning tarkibini kengaytirish, chuqurlashtirish, bu mazmunga nafaqat bilim, ko'nikma, malaka balki umumisoniy madaniyatni tashkil etuvchi ijodiy faoliyat tajribasi, tevarak - atrofga munosabatlarni ham kiritish g'oyasi juda muhimdir. Ilg'or pedagogik, ijtimoiy tajribalar pedagogik mahoratni shakllantirishda muhim omildir. Yangi pedagogik texnologiyaning asosiy tomoni maktab darsliklarini qaytadan yuksak darajada, yuqori saviyada tuzish lozimligidir. Darsliklar tuzish ko'p yillik ilmiy, madaniy, estetik, ma'naviy tajribalarga tayangan holda tuzilmog'i kerak. O'qituvchi pedagogik mahoratini shakllantirishda ilg'or pedagogik tajribalarga tayanish yaxshi natijalarga olib keladi.

Dars jarayonida asosiy tashabbus o'qituvchi qo'lida bo'ladi. U darsini tez-tez o'tish, ko'proq bilim berish bilan mashg'ul, lekin sinfda bu ma'lumotlarni barcha o'quvchi turli tarzda

qabul qiladi, ularning hoxish istaklari turlicha, ular passiv eshituvchi, quloq soluvchi, bu hodisalar o'quvchilarning o'quv jarayonidagi mas'uliyatini, javobgarlik hissini susaytiradi. Bu hol ularni erkin fikrlash, mustaqil o'ylash imkoniyatidan mahrum etadi. Mahoratli o'qituvchi darsni quyidagi uslublarda o'tishi mumkin: ma'ruza, o'zicha o'qish, audio-video orqali o'qish, ko'rgazma, namoyishlar orqali o'qish, bahs munozara orqali o'qish, o'quv jarayonini amaliyotga bog'lash, bir-birini yakka tartibda o'qitish.

Pedagogik yangiliklar, ularni baholash va pedagogik jamoa tomonidan o'zlashtirish, uni amaliyotga qo'llash uch yo'nalishda olib boriladi. Pedagogik- neologiya, bunda pedagogika sohasidagi har qanday yangiliklar o'rganiladi. Pedagogik - aksiologiya, pedagogik yangiliklar ichidan samaralisi tenglanadi. Pedagogik - transologiya, bunda tanlab olingan pedagogik yangiliklar amaliyotda qo'llaniladi.

O'qituvchining mahorat bilan dars o'tishi, darsni tushuntirish g'oyalari asosida o'qituvchining bolalar bilan o'zaro harakati tushuniladi, sinfda psixologik birlik yaratish har bir metodik yondashuv uchun o'ziga xos muloqot yo'lini tanlab borish kabilar kiradi. Ta'lim jarayoniga yangicha yondoshish, ijodkorlik, bunyodkorlik tatbiq etilsagina, ta'lim samaraliingi bosqichga ko'tariladi, ya'ni bolaning talabi, moyilligi, istak-hoxishi uning imkoniyatlari darajasida qondiriladi; o'quvchining o'quv mehnatiga mas'uliyati, javobgarligi va burchi oshadi; bilimlarni mustaqil egallash malakalari shakllanadi; u umr bo'yi o'z bilimini boyitishga ishonch paydo bo'ladi;erkin fikrlash malakasi shakllanadi; shaxs jamiyatda o'zining o'rnini tezroq topib olishga muhit yaratadi.

O'quvchilarda har tomonlama o'zi jamoada erkin tutish ko'nikmalari, to'g'riso'zlik, fikrini to'la, to'g'ri bayon etishga o'rganishda o'qituvchining o'rni muhimdir. O'qituvchi bunday tarbiyani berishda ajdodlarimiz boy merosidan foydalanishi juda foydalidir. Ajdodlarimizning yurt-tinchligi, farovonligi yo'lida qilgan mislsiz qahramonliklari, mardliklari haqida gaprib berib o'quvchilarni hamisha shunday bo'lishga chorlash kerak. Bunday hikoyalar o'quvchilarda g'urur tuyg'usini uyg'otadi, ular hali bobolari kabi erkin, to'g'ri so'z, mard bo'lishlariga undaydi.

Bugungi kunda muallim uchun eng muhim fazilat sadoqatdir. O'z fanini chuqur bilgan va bolalarni chin dildan yaxshi ko'rgan muallimgina ta'lim ishida muvaffaqiyatga erishishi mumkin.

Zamonaviy dars ... Bu so'z pedagogik davralarda tez-tez tilga olinadigan bo'ldi. Ayni vaqtda bu jarayonga pedagog, psixolog, metodistlarning ish faoliyatlarida o'z tasavvuri va o'z uslubi bilan qo'llanib, betakror va yangicha bir dars mezonini yaratishga harakat qiladi. Bu jarayonni boshqarishda ularning maqsadlari mushtarakdir. Negaki, har bir pedagog dars mashg'uloti davomida o'quvchilarga tarbiya berib, ular ongida bilim, ko'nikma, malakalarni ketma-ket uzviy holda hosil qilishi o'z maqsadiga aylantiriladi. Bu haqda buyuk nemis pedagogi Adolf Disterverg o'qituvchining dars berishga, o'ylashga majbur eta olish, eng muhimi o'quvchida mustaqil ishlash istagini uyg'otish zarurligini bundan yarim asr muqaddam ta'kidlagan edi. Zamonaviy darsning talabi ham bu ulug' olim fikriga monandir.

Sharqning benazir olimi, donishmand Abu Ali inb Sino o'zining "Donishnoma" kitobida tarbiya va ta'lim xususida fikr, yuritib, har bir shaxsning o'ziga xos nihoyasini o'zi-o'zidan paydo bo'lmasdan, balki shaxs rivojlanishi jarayonida qay tarzda vujudga kelishi juda aniq tasvirlab bergan. Ya'ni, endi tug'ilgan go'dakda faqatgina hissiyot bo'lishini, shaxsning boshqa

psixologik xususiyatlari: diqqat, idrok, xotira, tafakkur esa shaxs tarbiyasi davomida paydo bo'lishini alohida uqtirgan.

Demak, shundan ko'rinib turibdiki, o'qituvchilarda, darsga kirgan vaqtda faqattina hissiyot hukmron. O'qituvchidan yuqorida ta'kidlangan ketma-ketlik (diqqat, iroda, idrok, xotira, tafakkur) esa o'z o'rnida kelishi va ular tafakkurida yuqori darajali bilim, ko'nikma, malaka hosil qilish o'qituvchining mahoratiga bevosita bog'liqdir. Dars jarayonidagi ijodiy holatlar: pedagogik ijodkorlik, saranjomlik, o'qituvchilarni faollikka undash, qiyinchiliklarni engishga bo'lgan xohishga ega bo'lish, mimika va pantomimikadan mohirona foydalanish, o'qituvchilarni ijodiy faoliyatga yo'naltirishdan iborat.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. "Ijodiy holat", "ijodkorlik" va "ijodiy yondashuv" tushunchalarini izohlang.
2. O'qituvchi faoliyatida ijodiy holatning o'rnini qanday tavsiflaysiz.
3. O'qituvchining ta'lim jarayonida o'zini tutishni xayolan tasavvur eting va so'zlab bering.
4. Dars jarayonidagi ijodiy holatlarni sanab o'ting.